THE BOOK WAS DRENCHED

UNIVERSAL LIBRARY

सागर साहित्य : : : १०

धुक्यांतून लाल ताऱ्याकडे!

अनंत काणेकर

बा. द. सातोस्कर, बी. ए.
मुंबई, १९४०

: प्रकाशक
बा. द. सातोस्कर, बी ए.
सागर साहित्य कार्यालय,
त्रिभुवन रोड, मुंबई ४

: सेलिंग एजंट :
महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार
पोर्तुगीज चर्च समोर
मुंबई ४

किंमत २। रु.

ह्या पुस्तकाचीं पहिलीं १२ पृष्ठे व आर्ट प्लेट्स् श्री. **ज द सातोस्कर** यानी **सागर साहित्य छापखाना**, त्रिभुवन रोड, मुंबई ४ येथे छापली व इतर सर्व श्री **कृ. ह. सहस्रबुद्धे** यानी **श्री ज्ञानेश्वर प्रेस कोल्हापूर** येथे छापलेली आहेत.

शं.वा.कीय !

ता. २२ एप्रिल १९३७ रोजी कॉटे व्हर्डे ही बोट मुंबई बंदरातून सायंकाळच्या संधिप्रकाशात बाहेर पडली. त्या वेळीं तिच्यावरील उतारूंमध्ये बत्तिशीच्या सुमाराचा एक महाराष्ट्रीय तरुण होता विलायतच्या बोटीवरील हिंदी प्रवाशात शिक्षणासाठीं निघालेले गर्भश्रीमंत विद्यार्थी, धंद्यासाठीं चाललेले व्यापारी अथवा मजा करण्यास निघालेले राजेरजवाडे व त्याचा परिवार असेच मुख्यत्वे आढळतात. पण हा तरुण त्यापैकी कोणत्याही यादींत मोडण्यासारखा नव्हता. त्याचा वेष साधाच. शरीरयष्टि सुटसुटीत, पण डोळ्यात गांभीर्य व करारीपणा याचे असे मजेदार मिश्रण खेळत होते कीं, त्याला पहाताच इतर प्रवाशाना त्याची ओळख करून घेण्याची साहजिकच इच्छा होई.

हे गृहस्थ म्हणजे महाराष्ट्राचे एक आवडते लेखक अनंत काणेकर हे होत. काणेकर निघाले ते मजेखातर नसले तरी एवढे मात्र खरे कीं त्याना प्रवासाची संधि ताबडतोब आणून दिली गेली, ती अनेकाना मौज वाटण्यासारख्याच एका निमित्तानें. त्या वर्षाच्या मे महिन्यात लंडन येथे बादशहा सहावे जॉर्ज याचा राज्यारोहण समारंभ होता. व या अपूर्व समारंभाला दूरदूरच्या प्रेक्षकांना हजर रहाता यावे, एवढ्यासाटी बोटींच्या कंपन्यांनीं सवलतीचीं परतीचीं तिकीटे ठेवली होती. त्याचा लाभ करून घेण्याचें काणेकरांनी मनात आणले.

त्याप्रमाणे काणेकर लंडनला गेले. पण पाच पाच पौंड देऊन व बारा बारा तास थंडीवाऱ्यात कुडकुडत बसून मिरवणूक पहाण्याऐवजीं घरीं बसून त्यानी व त्याच्या मित्रानी रेडीओवरच सर्व वर्णन ऐकले. काणेकराना याबद्दल कोणी अरसिक म्हणेल. पण वस्तुस्थिति अशी कीं, ते विलायतला गेले ते केवळ लंडन पॅरिसची शोभा पहायला नव्हे, तर या निमित्ताने रशियाला जाण्यास मिळाले तर पहावे एवढ्यासाठीं. त्याच्यासारख्या माणसाला पॅरिसचा बुलेवार्द किंवा लंडनचे पिक्याडेली सर्कस भुरळ पाडण्याजोगे नव्हते. बर्मिंगहॅम लिवर्पूलचे अवाढव्य कारखाने पहाण्यासहि ते मोठे उत्सुक नव्हते अथवा ऑक्सफर्ड केंब्रिजची विश्वविद्यालये त्यांना आकर्षित करीत नव्हतीं.

काणेकरानाच काय, पण जगाच्या पाठीवरील कोणत्याहि पुरोगामी विचाराच्या तरुणास विचारले कीं, " तुला कोणता देश पहाण्याची उत्कंठा आहे ? " तर तो क्षणहि न थाबता " रशिया " हेच उत्तर देईल. गेल्या महायुद्धात रशियात क्राति झाली. व समतेच्या तत्वावर नव्या प्रकारची समाजरचना तेथें केली गेली. तेव्हापासून या देशानें सर्व जगाच्यापुढें पाऊल टाकून अनेक क्रातिकारक सुधारणानीं सर्वांना थक्क करून सोडलें आहे. यात्रिक उत्पादनामुळे जगामध्ये भाडवलवाले व मजूर असे दोन वर्ग उत्पन्न होऊन त्यांच्यामध्ये तीव्र लढा सुरू झाला आहे. व त्याचे भयंकर परिणाम सर्व जगाला कसे भोगावे लागत आहेत हें आपण पहात आहोतच. या सर्व असंतोषाचें, द्वेषाचें, जुलमाचे व दारिद्र्याचें मूळच राशीयाने उपटून काढलें आहे. नवी वर्गविहीन समाजरचना करण्याचा हा प्रयोग बेकारी

व दडपशाही यानीं जर्जर झालेल्या अखिल मानवजातीस अत्यंत आल्हादकारक वाटावा यात नवल नाहीं. पण मुठभर लोकाच्या हातीं सर्व सत्ता व संपत्ति एकवटून ठेवणाऱ्या साम्राज्य-शाहीला रशियाचें हे वाढतें बळ व यश कसें सहन होणार? रशियाची ज्या ज्या प्रकारें बदनामी करिता येईल, त्या त्या प्रकारें त्यानीं ती चालू ठेवली.

परंतु कोंबडें झाकून ठेवले तरी सूर्य उगविण्याचा थोडाच रहाणार? रशियाने घडवून आणलेल्या प्रचंड सुधारणा या ना त्याप्रकारें जगाच्या निदर्शनास येत गेल्या, आणि त्यामुळेच रशियाला भेट द्यावी, अशी तीव्र इच्छा अनेक तरुणाच्या मनात उद्‌भवूं लागली. श्री. अनंत काणेकर हे अशाचपैकीं एक होत.

इतर देशांना भेट देण्याचे काम जसे सुलभ रीतीने होऊं शकते, तशी रशियाची तऱ्हा नाहीं. पण या अनेक अडचणी दूर सारून काणेकरानी आपले घोडे मॉस्कोच्य गॉर्कीपार्कध्ये नेऊन भिडविले, व त्याच्या रशियच्या मुक्कामांत जेवढें जेवढे म्हणून पहातां येण्यासारखें होते, तें ते त्यांनी पाहून घेतले.

हिंदुस्थानचा किनारा सोडल्यावर रशियांतून परत वाटेला लागेपर्यंत काणेकरांनी तिकडून पाठविलेलें वर्णन "किर्लोस्कर" मासिकातून त्या सालींच प्रसिद्ध झाले होते. त्या वर्णनाच्या भरीला आणखी कांही नवा मजकूर घालून आज हें "धुक्यांतून लाल ताऱ्याकडे!" पुस्तक आपल्यापुढें येत आहे.

प्रवासवर्णन हा बहुतेकाच्या आवडीचा विषय आहे. तथापि काणेकरांसारख्या पुरोगामी विचाराचा खंदा लेखक आणि रशियासारख्या देशाचा प्रवास, असा योग क्वचितच जुळून येण्यासारखा आहे. त्यामुळें या पुस्तकाने वाचकाचे केवळ घटकाभर मनरंजन न होता, त्याच्या विचारांतहि पुष्कळ भर पडेल अशी खात्री वाटते.

— शं. वा. किर्लोस्कर

तात्पर्य

तसेंच कांहीं कारण असल्याशिवाय ललित लेखकानें आपल्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहूं नये, असे माझे मत आहे. त्याच्या लिखाणावरूनच त्याला जे काहीं सांगावयाचे आहे तें त्याच्या वाचकाना समजले पाहिजे. ज्या ललितकृतीचे लेखकाला खुलासे द्यावे लागतात, ती तितक्या प्रमाणांत अयशस्वी आहे हें आपोआपच सिद्ध होतें. मात्र या नियमाला एकदोन अपवाद आहेत. एक, ललित कृतीच्या निर्मितीच्या कालासंबंधीं स्पष्टीकरण करणे केंव्हा केंव्हां आवश्यक असते. उदाहरणार्थ, एखाद्या लेखकाच्या कथासंग्रहांतली एक गोष्ट त्याच्या वयाच्या विसाव्या वर्षी लिहिलेली असेल, तर दुसरी पन्नासाव्या वर्षी लिहिलेली असेल. लेखनकालाचा खुलासा लेखकाने केला नाहीं तर वाचक किंवा टीकाकार त्या दोन गोष्टींची अन्याय्य तुलना करण्याचा संभव आहे. तेव्हा वाचकाची दिशाभूल होऊं नये ह्मणून ललित कृतींच्या अंतरंगासंबंधीं नसले तरी असले ऐतिहासिक खुलासे लेखकानें दिले पाहिजेत. दोन, प्रवास वृत्तासारखें लिखाण संपूर्णतया ललित प्रकारांत पडत नाहीं; आणि वाचकांना प्रवास-वर्णनाव्यतिरिक्त प्रवासांसंबंधींच्या अनेक गोष्टी जाणण्याची खरोखरच उत्कंठा असते. तिचें थोडें बहुत तरी समाधान लेखकानें करण्याचा प्रयत्न करावा. प्रवासाहून आल्यानंतर माझ्यावर उत्साही श्रोत्यांनीं आणि वाचकांनीं अनेक प्रश्नांचा

मारा केला. त्यांच्यासाठींच हे चार शब्द लिहीत आहें.

प्रवासाच्या खर्चाचा पहिला प्रश्न. या सर्व प्रवासाला मला एकोणीसशे रुपये खर्च आला. रशिया वगळला असता तर हा खर्च आणखी चारशे रुपये कमी झाला असता. प्रवासासंबंधीच्या आणि इतर लिखाणावर मी एवढे पैसे उभे करूं शकलो. यावरून युरोपचा प्रवास करावयाला श्रीमंती हवींच असे नाहीं, मराठी लेखकही युरोपला जाऊन येऊं शकतो हे स्पष्ट होईल.

प्रश्न विचारणारे आणखी दोन जातींचे लोक होते. एक, उच्च विद्या काय ती सर्व परदेशात आहे असें समजणारे न्यूनगंडाने ग्रस्त झालेले लोक, आणि दोन, परदेशाला जायचे म्हणजे परत आल्यावर पन्नासाचा पंचावन रुपये तरी पगार होईल अशी काहीं तरी पदवी आणलीच पाहिजे अशी ठाम समजूत असलेले,—जगातल्या सर्व गोष्टींची किंमत रुपये, आणे, पैमध्ये करणारे क्षुद्र मनोवृत्तीचे लोक. टिळक, राजवाडे, याच्यासारखे, जागतिक विद्वानांच्या मांडीला हक्कानें मांडी लावून बसणारे महाराष्ट्रीय विद्वान शिकण्यासाठीं कधींच परदेशीं गेले नव्हते, हे पहिल्या जातीचे हे लोक विसरतात; आणि आपण रहातो हे जग कितीही खर्च करून पाहिले तरी कमीच, इतके सुंदर आहे, हे दुसऱ्या जातीच्या लोकांच्या गावींही नाहीं.

ज्यांना तात्पर्य पाहिजेच त्याना मात्र मी तात्पर्य सागूं शकतो. या प्रवासाने मला दोन धडे शिकवले. एक, पृथ्वी वाटोळी आहे. आणि दोन, माणुसकी सर्वत्र सारखीच आहे !

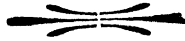
लहानपणापासून क्रमिक पुस्तकांत ज्या सामान्य गोष्टी आपण वाचतों त्या शिकण्याकरतां दहाबारा हजार मैलांचा प्रवास आणि कित्येक हजार रुपये खर्च मला करावा लागला, हे वाचून पुष्कळाना हंसू कोसळेल. पण हंसण्यासारखे त्यात कांहींच नाहीं. क्रमिक पुस्तकाच्या कागदावर मरून पडलेलीं आणि त्यामुळे सामान्य वाटणारीं हीं सत्ये प्रत्यक्ष अनुभवाने एकदम जिवंत होतात आणि भलतेच जगड्व्याळ स्वरुप धारण करतात. म्हणूनच या अनुभवाकरता करावा लागणारा खर्च आणि परिश्रम काहींच नव्हेत असे मला वाटते. मुंबईहून मी निघालो, आणि जगातलीं अनेक सुंदर शहरे पाहिल्यानंतर मुंबईच मला अधिक सुंदर वाटली; आणि मी मुंबईलाच उत्कंठित अंतःकरणाने परत आलो. मुंबईहून निघालेला माणूस शेवटीं मुंबईलाच परत येतो, तेव्हां पृथ्वी वाटोळी नाहीं का ?

आपले हिंदी लोक आपल्यासारखेच काळे, गरीब आणि म्हणून भले आहेत; जगातल्या इतर लोकाच्या भलेपणाबद्दल काय सागावे, असे साहजिकच मला वाटे. पण आता पोलंड म्हटले, कीं उभ्याआडव्या रेघाचा नुसता नकाशा डोळ्यासमोर उभा रहात नाहीं; वॉर्सा—बर्लीन एक्सप्रेसमध्ये मध्यरात्रीं मोठ्या सौजन्यपूर्वक मला झोपायला जागा करून देणारा तो मध्यमवयस्क पोल गृहस्थ माझ्या डोळ्यासमोर उभा रहातो. अमेरिकेचे नाव निघालें, कीं बॉल्टिक 'समुद्रात तुम्ही उष्ण देशांतले आहांत, तुम्हाला ही थंडी सहन होणार नाहीं' म्हणून आपल्या अंगांतलें लेदर जॅकेट माझ्या अंगावर चढवणाऱ्या अमेरिकन मुलीची कृतज्ञतेने

आठवण होते. आणि बर्लीनविषयीं कुणी बोलूं लागला कीं क्रूरकर्मी हिटलर आणि त्याचे उग्र चेहऱ्याचे जर्मन साथीदार डोळयापुढे येत नाहीत, तर कॅफे कॉशविट्झमध्ये माझ्याजवळ उभा राहून आस्थापूर्वक मला खाण्यापिण्याचा आग्रह करणारा हर डायेट्रिच् मला दिसतो. हा दुसरा धडाही कमी मोलाचा आहे असे मला वाटत नाही. प्रवासाचे आणखी 'नफेतोटे' सांगता येत नाहीत पण उत्तर किंवा दक्षिण ध्रुवाकडल्या बर्फमय प्रदेशात कसलीही विद्या मिळण्यासारखी नसली, किंवा पगारवाढ देणारी कुठलीही पदवी घेणे शक्य नसले, तरी शक्य असेल तेव्हा केवळ तो रम्योदात्त देखावा पहाण्याकरता ह्मणून तिथेही जाण्याची मला अजून बलवत्तर इच्छा आहे.

ता २४।२।४०

— **अनंत काणेकर**

प्रकाशकाचें पान.

प्रसिद्ध होणार, होणार, म्हणून गाजत असलेले हे पुस्तक एकदाचे आज प्रकाशात येत आहे. दोन वर्षांपूर्वी श्री. काणेकराचे ह्या प्रवासवर्णनाचे लेखाक जेव्हा किर्लोस्करमधून यावयाला सुरवात झाली त्याच वेळी अशा तऱ्हेचे पुस्तक काढण्याची मनीषा मी लेखकाजवळ व्यक्त केली. श्री. काणेकरानीही ताबडतोब आपली समति दिली व लगेच पुस्तक काढावे असे ठरले पण कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे ह्या पुस्तकाच्या प्रसिद्धीकरणास इतका विलब झाला कीं त्यानतर काणेकराचीच दुसरी दोन पुस्तके मी प्रसिद्ध केली, आणि प्रस्तुत प्रवासवर्णन मागे राहिले. शेवटी आज हें सकल्पित पुस्तक वाचकाच्या हाती देण्याचा सुप्रसग येत आहे.

ह्या पुस्तकप्रकाशनाच्या कामी मला पुष्कळाचे सहाय्य झाले आहे. श्री. काणेकराना प्रवासवर्णन लिहिण्यास ज्यानी प्रथमतः प्रवृत्त केले त्या श्री शकरराव किर्लोस्कर यानी प्रस्तावनेदाखल चार शब्द लिहून पुस्तकाच्या आकर्षकतेच भर घातली ह्याबद्दल त्याचे मी मन.पूर्वक आभार मानतो. पुस्तकाची छपाई काळजीपूर्वक केल्याबद्दल ज्ञानेश्वर प्रेसचे चालक श्री. कृ. ह. सहस्रबुद्धे, मलपृष्ठावरील आकर्षक चित्र काढून दिल्याबद्दल सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. डी डी. दलाल, काणेकराच्या फोटोची विशिष्ट आणि सुदर माडणी करून दिल्याबद्दल मुबईतील एक कल्पक कलावान श्री. सी. व्ही. गुप्ते, तसेच पुस्तकाची सेलिग एजन्सी घेऊन किरकोळ विक्रीच्या कर्मकटकटींतून मुक्तता केल्याबद्दल "महाराष्ट्र ग्रथ भाडार" चे उत्साही चालक श्री. श. वा. कुळकर्णी, या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

ता. १२।३।१९४०

—वा. द. सातोस्कर

सा ग र सा हि त्य

आमचें वाङ्मय.

१ सागराच्या लाटा	: प्रो. लक्ष्मणराव सरदेसाई	:	१ रु.
२ गुलाब गेंद	: जयवन्तराव सरदेसाई	:	१२ आणे
३ वादळांतील नौका	: प्रो. लक्ष्मणराव सरदेसाई	:	१ रु
४ कुळागर	: सं.— बा. द. सातोस्कर	:	१ ,,
५ वैमानिक हल्ला	: भा. वि. वरेरकर	:	१। ,,
६ निशिकांतची नवरी	: अनंत काणेकर	:	१० आणे
७ तुटलेले तारे	: ,, ,,	:	१ रु.
८ कारंजाचे तुषार	: व्यं. अ. पै रायकर	:	१। ,,
९ किनाऱ्यावर	: प्रो. वि. द. साळगावकर	:	१ ,,
१० धुक्यांतून लाल ताऱ्याकडे	: अनंत काणेकर	:	२। ,,
११ उंबराचीं फुलें	: ह. वि. देसाई	:	१ ,,

४ आणे प्रवेश फी भरून कायम ग्राहक होणाऱ्यास 'साहित्या'चें प्रत्येक पुस्तक पाऊणपट किंमतीस मिळेल.

'सागर साहित्य' कार्यालय
त्रिभुवन रोड, मुंबई ४

विलायतेच्या वाटेवर-

प्रवासवर्णनाचीं पत्रें लिहावयाचीं म्हणजे अलीकडे मला भीतीच वाटते. त्यातल्या त्यात विलायतच्या प्रवासासबधीं पत्रे लिहिणाराची तर आता मोठीच कुचबणा झाली आहे. इतक्या लोकानीं आणि इतक्या तऱ्हेचीं विलायतच्या प्रवासाचीं वर्णने आतापर्यत मराठींत लिहिलीं आहेत, कीं त्याच विषयावर पुन्हा लेखणी चालवावयाची म्हणजे मोठी जबाबदारीच आहे.

दुसरी अडचण अशी, कीं ललितलेखन करणारा लेखक प्रवासाचें वर्णन करतो आहे, तेव्हा काहींतरी अलौकिक आणि अद्भुतरम्य असें वाचावयाला मिळणार, अशा आशेने वाचणाऱ्या वाचकाना सामान्य आणि ठराविक गोष्टी आपण सागत बसलो तर आपण त्याची दारुण निराशा करणार अशी एकसारखी वाटणारी भीति. खुद्द प्रवाशाचीच केव्हा केव्हा, किंवा अधिक खरे बोलावयाचे म्हणजे बहुतेक वेळा, अशी निराशा होते. वर्ड्स्वर्थ कवीने 'Yarrow Unvisited' आणि 'Yarrow Visited' या कवितातून वर्णिलेला अनुभवच बहुधा प्रवाशाच्या वाट्याला येतो. प्रवासाला निघण्यापूर्वी बहारीचीं कल्पनाचित्रे आपण आपल्या डोळ्यापुढें रंगवून ठेवलेलीं असतात, पण सत्यसृष्टि आणि कल्पनासृष्टि यातला फरक दुरून साजरे दिसणारे डोंगर आणि जवळून पहाता स्वतःच्या खडकाळ रुक्षतेचें प्रदर्शन करणारे डोंगर याच्यामधल्या फरकाइतकाच तापदायक असतो.

अशा तऱ्हेच्या विचारानीं भडावून सोडल्यामुळे काय लिहावें आणि कसें लिहावे या फिकिरींत मी होतों. इतक्यात 'लडन टाइम्स'चा तारीख १५ मेचा अक माझ्या हातात आला. सहज चाळता चाळतां 'James

Agate Crosses the Atlantic ' या नावाचा एक मथळा माझ्या दृष्टीला पडला. जेम्स ॲगेट हा इंग्लडमधला एक प्रख्यात टीकाकार असून इंग्लडच्या रंगभूमीवर येणाऱ्या नवीन नाटकावरील त्याच्या चुरचुरीत आणि झणझणीत लेखानीं विलक्षण लोकप्रियता मिळविली आहे. तो नुकताच अटलांटिक महासागर ओलांडून अमेरिकेला गेला. त्याने लिहिलेल्या तेव्हाच्या प्रवासवर्णनाचा तो पहिला लेखांक होता. या लेखाच्या सुरवातीलाच मीं जी भीति व्यक्त केली आहे तीच त्यानेंहि व्यक्त केली आहे. एक मोठा लेखकहि आपल्यासारखाच या बाबतीत फिकिरींत पडला हे वाचून खरोखरीच मला मोठे समाधान वाटले.

उगाच काहींतरी अद्भुतरम्य आणि काव्यमय लिहिण्याचे ढोंग करून खोटा आभास निर्माण करण्यापेक्षा आपणाला मजेदार वाटणाऱ्या आपल्या दैनदिनींत टिपून ठेवलेल्या गोष्टी त्यानें तारीखवार जशाच्या तशा दिल्या आहेत. जेम्स ॲगेटलाच गुरु करावयाचे मी ठरविले आहे. विलायतचा प्रवास अनेकानी केलेला असला, ठराविक स्थळे अनेकानीं पाहिलेलीं असलीं आणि प्रवासात घडणाऱ्या बहुतेक गोष्टीहि सारख्याच असल्या तरी प्रत्येक व्यक्तीला प्रत्येक वेळीं काहीतरी विशिष्ट असे वैयक्तिक अनुभव येणारच. झाले तर मग. हे अनुभव काही झाले तरी वेगळे असणार, आणि म्हणून वाचकाना ते थोडेबहुत मनोरंजक आणि उद्बोधक वाटण्याचा संभव आहे.

* * *

ता. २२ एप्रिल १९३७–

मि. महम्मूद जफ्फर आणि डॉ. रशिदाजहान.—जगाच्या रंगभूमीवरील चित्रविचित्र पात्राचा ताडा.

संध्याकाळीं सातच्या सुमाराला मुंबईचा धक्का सोडून बोट चालू लागली. किनाऱ्यावरून हातरुमाल हालवून आपल्या प्रियजनाना निरोप देणाऱ्या मंडळीचा घोळका अस्पष्ट होत होत हा हा म्हणता अदृश्य झाला. मनाला अगदीं खिन्न आणि एकाकी वाटून मला काहीं सुचेनासे झाले होतें. सर्व

मंडळी आपापल्या केबिनमध्ये गेली होती. साडेसातचा सुमार झाला होता. 'कॉंटे व्हर्डे'च्या लांबच लांब डेकवर एकटाच उभा राहून पाणी कापीत झपाट्याने बोट पुढे जात असताना पाण्यावर दूरच दूर दिसणाऱ्या फेसाच्या पट्टीकडे मी शून्यपणे पहात होतों. आजूबाजूला कोणीच ओळखीचें दिसत नसल्यामुळें मी अगदी बावरल्यासारखा झालो होतों.

थोड्या वेळानें मी वरच्या डेकवरून खालीं माझ्या केबिनकडे जावयाला निघालो, तों वाटेतच मि. महमूद जफर आणि त्यांची बायको डॉ. रशीदाजहान यांची गाठ पडली. मला खरोखरच अतिशय आनंद झाला लखनौ येथे अखिल भारतीय पुरोगामी लेखकसंघाच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या वेळी या मंडळींची आणि माझी ओळख झाली होती. त्या वेळेला महमूद हे अमृतसरच्या एका कॉलेजात प्रोफेसर होते. सहा महिन्यापूर्वी कॉलेजमधली आपली नोकरी सोडून जवाहरलाल नेहरूंचे ते प्रायव्हेट सेक्रेटरी झाले आहेत डॉ. रशीदा ही डॉक्टर असली तरी एक उत्तम तरुण लघुकथालेखिका म्हणून ऊर्दू वाङ्मयात प्रसिद्ध आहे.

दोघेहि नवराबायको अत्यंत बुद्धिवान्, खेळाडु वृत्तीचीं आणि प्रेमळ असल्यामुळे माझ्या मनावरील एक धोंड उचलल्यासारखे झाले. बोटीवर वेळ कसा जाईल याची विवंचना आता करावयाला नको. स्वतः महमूद हे वयाच्या अकराव्या वर्षापासून ऑक्सफर्ड बी. ए. होईपर्यंत अकरा वर्षे इंग्लंडमध्यें होते. त्याचप्रमाणे यापूर्वी तीनचार वेळा त्यांचा युरोपचा प्रवास झालेला असल्यामुळे त्यांची सोबत प्रवासात येणाऱ्या कोठल्याहि अडचणीला मला उपयोगी पडणार आहे. डॉ. रशीदाचें व्हिएन्ना येथे ऑपरेशन व्हावयाचे आहे, म्हणून तिला घेऊन ते युरोपला जात आहेत. जवाहरलाल नेहरूंकडून त्यांनीं सहा महिन्याची रजा घेतली आहे. ऑक्टोबरमध्ये ते हिंदुस्थानास परत जातील.

बोटीवर प्रत्येकाने आपले जेवणाचे टेबल पहिल्याच दिवशीं ठरवून टाकावयाचें असतें, आणि पुढे बारा दिवस त्याच टेबलावर बसावयाचे. महमूद, रशीदा आणि मी यानी खिडकीजवळील कोंपऱ्यातले एक टेबल तिघांसाठीं राखून ठेवण्याची व्यवस्था केली. रात्रीं जेवण झाल्यानंतर वरती स्मोकिंग रूममध्यें मी आलों. जरा स्वस्थ चित्ताने आजूबाजूला पहावेंसें

आता मला वाटत होते. सेकंड इकॉनॉमिक वर्गातल्या उतारूंचा आमचा हा तांडा खरोखरच मासलेवाईक आहे. काहीं पंजाबी आणि सिंधी वयस्क उतारू धोतरात डेकवर फिरत आहेत. डेकवर जोराचा वारा असल्यामुळें त्यांच्या धोतराचे सोंगे इतस्ततः फडफडत आहेत, आणि अतिरिक्त शिष्टाचारांना सवकलेल्या पण पैसे नसल्यामुळे आमच्या सेकंड इकॉनॉमिक क्लासनें प्रवास करणे ज्यांना भाग पडले आहे अशा डेकवर बसलल्या काहीं फॅशनेबल युरोपियन बायांवर आमचे सिंधी आणि पंजाबी म्हातारे चांगलाच सूड उगवीत आहेत. त्या बिचाऱ्या दिङ्मूढ होऊन डेकवर ऐटींत येरझाऱ्या घालणाऱ्या आमच्या स्ववस्त्राभिमानी बांधवाकडे पहात आहेत !

या लोकांना पाहिले, कीं आपण कोंकणच्याच बोटीवर आहोंत असा क्षणभर मला भास होतो, आणि मुंबईत आमचे मित्र मारे गप्पा सांगतात, कीं विलायतेला जाताना इतके कपडे पाहिजेत आणि असले सूट पाहिजेत आणि तसले बूट पाहिजेत ! जरा आमच्या डेकवर येऊन पहा म्हणावे ! एक खूपच लठ्ठ आणि अतिशय ठेंगणी म्हातारी बाई—ती मुसलमान असावी असे आम्हाला पहिल्यांदा वाटले, नंतर ती बंगाली आहे असें आम्हाला कळले—टेबलावर जेवताना काट्या-चमच्यांचा इतका गोंधळ करीत होती, कीं बिचारे इटालियन वेटर हतबुद्ध होऊन तिच्याकडे पहात होते. डॉ. रशीदा म्हणते, कीं ही बाई एडनला जात असावी, ही युरोपला खास जात नसावी ! आमची बोट एडनला उभीच रहात नाहीं ही माहिती मीं रशीदाला सांगितल्यावर तिचा नाइलाज झाला.

त्या सिंधी आणि पंजाबी गृहस्थांपैकीं एक व्यापारी असून दुसरा लाहोरला शिंप्याचा धंदा करतो. दुसरा एक अपटुडेट बूटासुटात वावरणारा पंजाबी लाहोरला हेअरड्रेसरचा म्हणजे न्हाव्याचा धंदा करतो. त्याच्याबरोबर एक युरोपियन मुलगी आहे. पहिल्यांदा आम्हाला ती त्याची बायको वाटली, पण ती त्याची बायको नाही. त्याच्या सलूनमध्यें काम करणारी ती एक ॲंग्लो-इंडियन मुलगी आहे. इंग्लंड दाखवावयाला तिला तो नेतो आहे म्हणे ! फ्राउलिन मार्थ नावाची एक डॅनिश मिशनरी म्हातारी कोपनहेगनला जात आहे. अलाहाबाद येथील घोडेस्वाराच्या

पलटणींतला एक उच्च धिप्पाड इंग्लिश ऑफिसर थोड्याच दिवसात मद्रासच्या गव्हर्नराच्या शरीरसरक्षकाच्या जागेवर नेमला जाणार आहे. त्यापूर्वी तीन महिन्याची रजा घेऊन तो इंग्लडला जात आहे. मिशीला पीळ देत सारा दिवस तो डेकवर फिरतो दिवसातून दोनदा स्विमिंग पूलमध्ये पोहतो, आणि बीरच्या बाटल्या फस्त करीत बोटीवरील दोन चवचाल दिसणाऱ्या युरोपियन बायाशी—त्या जर्मन असाव्यात—चाळे करीत असतो!

एक तुर्की जोडपे आणि त्याची छोटी मुलगी आमच्या बोटीवर आहे. ती फ्रेंच असावीत असे पहिल्यादा आम्हाला वाटले, पण आमच्यापैकी राजानी नावाच्या पर्शियन् जाणणाऱ्या एका उतारूने त्याना पर्शियन बोलताना ऐकले आणि त्याच्याशी दोस्ती केली तो गृहस्थ इराणमध्यें नोकरीला आहे, आणि बऱ्याच वर्षांनी आपल्या बायकोला तुर्कस्थानला नेतो आहे. दोघेहि नवराबायको शात आणि सुस्वभावी दिसतात. त्याची मुलगीहि गोड आणि गुटगुटीत आहे. बोटीतील रेडिओवर बॅड वाजू लागला, कीं ती मुलगी स्वतःशीच डुलते आणि नाचू लागते. एक रुंद छातीचा मजबूत दिसणारा जर्मन उतारू निळा चष्मा लावून डेकवरील आरामखुर्चीवर पहावा तेव्हा डोळे मिटून स्वस्थ पडलेला असतो. त्याला पाहिले कीं स्टेफान झ्वाइगच्या 'अमक्' या गोष्टीतल्या नायकाची मला आठवण होते. तो तसल्याच काहीतरी दुःखात तर नाहीं ना? जर्मन, तुर्की, डॅनिश, सिंधी, पेशावरी, गुजराथी, मराठी, मुसलमान, हिंदु .. आहोत की नाहींत आम्ही जगाच्या रंगभूमीवरील चित्रविचित्र पात्राचा ताडा?

* * *

ता. २३ एप्रिल—

प्रवास एजंटांची लबाडी.—मुलींचें प्रदर्शन करणारा बोलका म्हातारा.—म्हैसुरी दुकटें.—विलायती बोटीवर वाग्याचीं भजीं!

कालच्या तारखेचीं पाने आजच रात्रीं लिहिल्यामुळें आजच्या दिवसात नजरेला आलेल्या बऱ्याच गोष्टी वर येऊन गेल्या आहेत. माझे केबिन दोन माणसाचे आहे. पण त्यात मी एकटाच असल्यामुळें सबंध

केबिनचा मीच राजा आहे. मात्र गोऱ्या प्रवास-एजटाची थोडीशी अश्लाघ्य व्यवसायनीति जनतेच्या डोळ्यासमोर आणल्यावाचून माझ्याने रहावत नाहीं. केबिनमधल्या 'ए' आणि 'बी' बर्थ्सपैकीं 'ए' बर्थ मीं मागितली असता—आणि तीसुद्धा दोन महिने आधीं—त्यानीं मला ती बर्थ गेल्याचे सागितले होते, आणि 'बी' बर्थ दिली होती. त्याच-प्रमाणे आपल्या गिऱ्हाइकाला आपण शक्य तितकी उत्तम व सोयीची जागा मिळवून देतों, अशी बढाई हे लोक मारतात. पण बर्थच्या समोर पोर्टहोल असलेल्या कितीतरी केबिन्स मोकळया पडलेल्या असतानाहि पोर्ट-होल एका कोंपऱ्यात असलेली केबिन त्यानीं माझ्यासाठीं ठेवली होती !

अर्थात् केबिनमध्ये दुसरा कोणी उतारू न आल्यामुळे माझी चैन झाली ही गोष्ट वेगळी. काहींकाहीं चारचार बर्थस् असलेल्या केबिन्समध्ये एकएकच उतारू होता. कॉरोनेशनमुळे मनस्वी गर्दी आहे म्हणून कपन्यानीं मुबईत चालविलेली ओरड लबाडीची होती. माझा अनुभव मी इतराना सागू लागलो तेव्हा त्यानींहि तीच तक्रार केली. त्याचा उलटा न्याय असा आहे म्हणे, कीं अगोदर अर्ज करणाऱ्याला वाईट जागा देऊन टाकतात आणि शक्य तितक्या चागल्या जागा हातात राखून ठेवतात म्हणजे चागल्या जागाचा मोह घालून शेवटीं शेवटीं येणारीं गिऱ्हाइके स्वतःच्या कपनीला मिळविता येतात !

आज डेकवर उभा राहून समुद्राकडे पाहू लागलों तेव्हा पाण्याचा रग इतका सुदर दिसत होता, कीं सबध समुद्र जणु काय गाळीव निळया काळया शाईचा केला आहे ! कोंकणला किवा गोवे–कारवार बाजूला जाताना बोटींतून जो समुद्र दिसतो, त्याचा रग हिरवा दिसतो. पण अरबी समुद्राच्या या भागातील पाण्याचे निळेपण काही असामान्यच आहे. पाण्याची खोली या बाजूला फार असल्यामुळे कदाचित् पाण्यावर ही अप्रतिम निळी छटा येत असावी.

आज ब्रेकफास्ट घेऊन सकाळीं नऊदहा वाजण्याच्या सुमारास डेकवर फिरत असताना एक और व्यक्ति आम्हाला भेटली ! त्याचें नाव जमालशेठ. चेहरा आणि शरिराची ढब हुबेहूब आगाखाना-सारखी आहे. मोठा गमत्या आणि बोलका आहे म्हातारा. तो

रगूनचा रहिवासी आहे. ब्रह्मी वाद्ये वाजवणाऱ्या मुलाचा एक मेळा, एक म्हैसुरी मुलींचें दुकटे (Mysore twins) इत्यादि चमत्कारिक गोष्टी बरोबर घेऊन तो पॅरिसच्या प्रदर्शनासाठीं युरोपला जात आहे. नाना तऱ्हाचीं चमत्कारिक ब्रह्मी वाद्ये त्याच्याबरोबर आहेत दोन ब्रह्मी बाजे आहेत. त्याचीं दोन्ही टोकें तोंडात न घालता एक मुलगा आपल्या गळयाच्या शिरावर दाबून धरतो आणि गळयातल्या गळयात दम कोंडून गातो म्हणजे त्या बाजातून सुरेल स्वर निघू लागतात !

म्हैसुरी मुलीचे जे दुकटे किवा जुळे आहे ती एक भयकर गोष्ट आहे. खरे सागावयाचे म्हणजे त्या मुलींकडे माझ्याने पहावत नाहीं. चागल्या सतरा–अठरा वर्षांच्या मुली आहेत. त्याचे सर्व अवयव निराळे आहेत, पण कमरेकडचे हाड एकच आहे. दोघीहि आपापले केंस विंचरतात, वेगवेगळया बोलतात, वेगवेगळया खातात, पण चालताना आणि इतर नैसर्गिक व्यवहार करताना दोघींनाहि एकदम एकमेकाना फरपटत ओढीत जावे लागते.

आमच्याबरोबर एक डॉक्टर आहेत. त्याना मीं विचारले, “ या दोघींपैकीं एक आजारी पडली तर काय ? ” डॉक्टर म्हणतात, “ काहीं नाहीं. दुसरीला तिच्याबरोबर सर्व विनाकारण सहन केलें पाहिजे.” “ आणि एक मेली तर ? ” मीं विचारले. “ तर मात्र फार भयकर प्रसग आहे ! ” ते म्हणाले, “ एक मेली तर दुसरीहि मरणारच, पण एकदम तिच्याबरोबरच नाहीं, तर हळुहळू शरिराचा एक भाग ‘ गॅंग्रीन ’ झाला म्हणजे माणूस जसे मरतें त्याप्रमाणे एक मेल्यामुळें रक्ताचे अभिसरण हळुहळू बद पडून ! ” मला ती कल्पनाहि सहन करवत नाहीं. खरे म्हटले तर अशा वेळीं गोळी घालून दुसरीला ताबडतोब मारले पाहिजे. खरी माणुसकी त्यातच आहे. पण कायदा तसे करू देणार नाहीं ! या मुलींचें प्रदर्शन करून जमालशेठ पैसे मिळवणार ही कल्पना रशीदाजहानला असह्य होते आणि तिला त्याचा तिटकारा येतो. थोडी चवकशी करता मला असे कळलें, कीं त्या मुली अत्यत धार्मिक असून त्याना आपलें प्रदर्शन करून आतापर्यंत जे हजारों रुपये मिळाले, त्यापैकीं कितीतरी हजार रुपये देवालयाना आणि

धर्मशाळाना त्यानीं दिले आहेत ! इतकेच नव्हे, तर आम्हाला त्याची जितकी अनुकपा वाटते तितक्या त्या स्वतःला अनुकपनीय समजत नाहींत. त्या चागल्या मजेत असतात. बिचारी रशीदाजहान ! तिला मी हे सर्व सागितले तेव्हा तिच्या रागाचा पारा बराच खालीं उतरला

आज दुपारीं तीनचार वाजता श्री. काणे मला भेटायला माझ्या केबिनमध्ये आले होते. ते सेकड क्लासमध्ये आहेत. तिथें मराठी बोलणारे कुणीच नाहीं. काणे सस्कृत पडित असले तरी वेदाभ्यासजड नाहींत. साध्या वृत्तीचे आणि मोठे खेळाडु स्वभावाचे आहेत ते शुद्ध शाकाहारी आहेत. आणि स्टूअर्डने आज पुऱ्या आणि पापड आणून दिले ही गोष्ट त्यानीं मोठ्या कौतुकाने सागितली. शाकाहारी लोकाना भजीं-सुद्धा देण्यात आलीं होतीं म्हणतात. इटालीयन आचारी भजी करू शकतात, हे ऐकून मला मोठे आश्चर्य वाटले, पण ते फार वेळ टिकलें नाही.

रात्रीं जेवताना माझ्या शेजारच्याच टेबलावर बसलेल्या एका शाकाहारी गृहस्थाला आमचा वेटर भजी वाढीत होता. तेव्हा मला दोन-चार भजीं मीं मागून घेतलीं. त्यात काहीं वाग्याच्या कापाचींहि भजीं होतीं. माझे आश्चर्य अधिकच दुणावले. मात्र भजे तोंडात टाकले तेव्हा त्याची चव अगदींच मातकट आणि वाईट होती जेवणानतर, लिमये नावाचे मुबईचे एक गृहस्थ लीड्स् येथे एम् एड्.च्या पदवीकरिता जात आहेत त्याच्याशीं बोल-ताना मी भज्याची गोष्ट काढली. तेव्हा त्यानीं आपला अनुभव सागून माझ्या आश्चर्याचे निरसन केले. ते पूर्वी एकदा इटालियन बोटीनेच इग्ल-डला गेले होते, तेव्हा त्यानाहि भजीं पाहून माझ्यासारखेच आश्चर्य वाटलें होतें. त्यानीं बारीक चौकशी केली, तेव्हा त्याना कळले, कीं मुबईत गुजराथी हॉटेलवाल्याकडून इटालियन कपनी गोण्या भरून भजी घेते आणि मग बारा दिवस दररोज थोडीं थोडीं पुनः पुन्हा गरम करून शाकाहारी लोकाना तीं मोठ्या आदबीनें चारण्यात येतात !

* * *

ता. २४ एप्रिल–

कम्युनिस्ट आणि फॅसिस्ट सलामी.—ही विलायतची बोट कीं इराण्याचें हॉटेल ?

माझी खोली झाडणाऱ्या इटालियन नोकराशीं आज माझें थोडेंसे मजेदार सभाषण झाले. डोळ्यावर चादीच्या फ्रेमचा चष्मा असलेला अगदी गरीब आणि सुस्वभावी असा माणूस आहे तो. त्याचे नाव गिओव्हानी "तुला पगार काय मिळतो ?" असा प्रश्न विचारला असता "चारशे लिरा, म्हणजे जवळ जवळ महिना पाच पौंड पगार मिळतो." म्हणून त्याने मला सागितले. ट्रिअेस्टेला आपले घर असून आपणाला बायको आणि एक मुलगी आहे, असे तो म्हणाला

"मुसोलिनीला तू कधी पाहिले आहेस का ?" मीं विचारले.

"पुष्कळ वेळा !" तो म्हणाला.

हाताची मूठ वळून हात वर करीत मी म्हटले, "तुम्ही इटालियन मुसोलिनीना अशी फॅसिस्ट सलामी देता ना ?" मी दाखवलेली 'सॅल्यूट' ही फॅसिस्ट नसून कम्युनिस्ट आहे हे मला माहीत होते, पण मुद्दामच त्याची थट्टा करण्याकरिता मीं तसे केले होते.

तो एकदम म्हणाला, "छे छे ! ही कम्युनिस्ट सॅल्यूट झाली." हाताची बोटे पसरून वर हात करीत तो म्हणाला, "ही फॅसिस्ट सॅल्यूट."

मला गमत वाटली ती हीच, कीं इटालियन झाडूवाल्यालासुद्धा कम्युनिस्ट सलामी कुठली आणि फॅसिस्ट सलामी कुठली हे समजण्याइतकें राजकीय ज्ञान आहे इतकेंच नव्हे, तर इतकी वर्षे कम्युनिस्टाचा नायनाट करण्याकरिता मुसोलिनीने जग जग पछाडले आहेत, तरी अजूनहि एका साध्या इटालियन झाडूवाल्याला कम्युनिस्ट सलामीचा विसर पडलेला नाहीं.

एक बगाली डॉक्टर आमच्या बोटीवर आहेत. मोठी मजेदार व्यक्ति आहे. डॉक्टरीखेरीज पैसे मिळवण्याकरिता ते अनेक उद्योग करतात. वैद्यकीय विद्येतल्या काहीं नवीन गोष्टी शिकण्याकरिता ते इंग्लडला जात आहेत, पण वेळात वेळ काढून ते जर्मनीला जाणार आहेत, आणि फाउन्टन् पेनच्या टोंकाला झरून जाऊ नये

म्हणून जो एक इरिडियम पॉइंट असतो तो लावण्याचे यंत्र जर्मनींत खरेदी करून ते चालवावयाला ते शिकणार आहेत. उभ्या हिंदुस्थानात असलीं फक्त दोनच यंत्रे असून फाउन्टन् पेनें मात्र दरवर्षी लाखों विकलीं जातात. तेव्हा या धंद्यावर आपणाला हजारों रुपये मिळतील अशी डॉक्टराची खात्री आहे!

रात्री जेवण झाल्यावर मी आणि त्रावणकोरचे डॉ. फिलिप नावाचे एक गृहस्थ स्मोकिंग रूममध्ये बसलो होतों. धोतरे नेसलेले, लांब कोट घातलेले, लांड्या खाकी तुमानी घातलेले असे नाना वेषातले आजूबाजूला बसलेले उतारू पाहून डॉ. फिलिप म्हणाले,

"खरोखरच आपण युरोपला चाललेल्या बोटीवर आहोंत, कीं मुंबईतील एखाद्या इराणी दुकानात आहोंत, असा मला संशय येतो!" मी केबिनकडे जाताना तर केबिनजवळच्या कठड्यावर काहीं गुजराथी बायकानीं आपलीं पातळें वाळत घातलेलीं पाहिलीं! विलायतेला जाताना सफेत कडक इस्त्रीचा शर्ट पाहिजे आणि त्यावर काळा ड्रेस सूट पाहिजे, वगैरे वगैरे उपदेश मला आढ्यतेने करणारे माझे काहीं मित्र जर हा सर्व प्रकार पहातील तर आपल्या पुस्तकी गप्पा ते पुन्हा खात्रीने सांगणार नाहींत. कठड्यावर पातळें वाळत घालणाऱ्या गुजराथी बाया फर्स्ट क्लासमध्ये असलेल्या कुणातरी महाराणीच्या तैनातीतल्या बायका आहेत असें मला नंतर कळलें.

ता. २५ एप्रिल–

कॉंटे बिआन्कामानो.—कलकत्त्याची तार.

आज दुपारीं बारा वाजण्याच्या सुमाराला आम्हा सर्व उतारूंची एकच गडबड उडाली होती. तीन दिवस खालीं पाणी आणि वरतीं आकाश पाहून पाहून कटाळून गेलेल्या आम्हा सर्वांना एक मोठे जहाज अगदीं जवळून दृष्टीला पडणार होते. बोटीच्या स्टूअर्डकडून आम्हाला अशी बातमी कळली होती कीं बरोबर साडेबारा वाजता हिंदुस्थान ते इटली या प्रवासाकरिता इटालियन कंपनीने नवीनच आणलेली चोवीस

हजार टनाची नवीन आगबोट 'कॉंटे बिआन्कामानो' ही इटालीहून हिंदुस्थानच्या आपल्या पहिल्याच सफरीवर जाताना आज दुपारीं आपल्या बोटीच्या जवळून जाणार आहे. लहान मुलासारखे आम्ही दुर्बिणी घेऊन इकडून तिकडे फिरत क्षितिजावर सर्व बाजूंना पहात होतो. बायका, मुले, म्हातारे, तरुण—सर्वांच्या चेहेऱ्यावर कोण उत्कंठा आणि उत्सुकता दिसत होती! जमीन सोडून तीन दिवस झाल्यामुळे आणि समुद्राशिवाय दुसरे काहीच न दिसल्यामुळे एक मोठी आगबोट दिसणार हाच एक मोठा महत्वाचा प्रसंग आम्हाला वाटत होता! याच विषयावर प्रत्येकजण दुसऱ्याशीं बोलत होता, मोठ्या गंभीरपणे चर्चा करीत होता! बरोबर साडेबारा वाजता 'कॉंटे बिआन्कामानो' आमच्यासमोरून झर्रदिशी निघून गेली. आमची बोट आणि ती, दोन्हीहि बोटी भर वेगात असल्यामुळे आम्हाला फक्त एक मिनिटभर तिचे दर्शन घडले! पण त्या एका मिनिटासाठीं आमची कोण धडपड चालली होती!

आज दुपारीं साडेबारा वाजता बोटीवरचे रेडिओ बुलेटिन आम्हाला वाचावयाला मिळाले. बर्लिन, माद्रीद, रोम, लंडन, वॉशिंग्टन, प्रत्येक राजधानीहून आलेल्या तारा बुलेटिनमध्ये होत्या. शेवटीं 'कलकत्ता' हीं अक्षरे पाहिल्याबरोबर मला आणि महमूदला एकदम आनंद झाला. एक लाख तीस हजार कामगार कलकत्ता येथील तागाच्या गिरण्यातून संपावर गेले आहेत, दंगा होऊन काहीं मजूर पुढारी जखमी झाले आहेत, इत्यादि चारच ओळींची तार होती, पण आम्ही पुनःपुन्हा ती वाचीत होतों, आणि त्यातून काढता येईल तितका अर्थ काढीत होतों!

आज रात्री जेवणानंतर घोडेस्वाराच्या पलटणींतला तो इंग्लिश ऑफिसर अगदीं रंगात आला होता! दर तासाला रंगीबेरंगी कपडे बदलणारी ती चवचाल दिसणारी जर्मन बाई आणि तिची ती दुसरी मैत्रीण या दोघींना घेऊन बीरचीं ग्लासावर ग्लासें झोकीत आणि त्यानाहि पाजीत तो त्याना आपले जीवनाचे तत्त्वज्ञान सांगत होता,

"Live, Love and Laugh! That is my philosophy!", तो म्हणाला.

* * *

ता. २६ एप्रिल—

६० वर्षाच्या बेगमेला सोबती पाहिजे !—मसावा पाहाण्याची उत्सुकता.

आज सकाळीं साडेसात वाजल्यापासून उजव्या बाजूच्या क्षितिजावर अगदीं अस्पष्ट अशा डोंगराच्या रांगा दिसत आहेत. आमची बोट तांबड्या समुद्रात शिरत आहे समुद्राचे पाणी आता तितकेसे निळे वाटत नाहीं नऊ साडेनऊ वाजता तर उजवीकडच्या बाजूला चांगल्या लांबच लांब डोंगराच्या रांगा स्पष्ट दिसू लागल्या आहेत. हा अरबस्थानचा किनारा होय. डोंगराच्या रांगामधून लांबच लांब पसरलेली पांढरीं वाळवंटेहि स्पष्ट दिसत आहेत. बाराच्या सुमाराला 'पेरिम्' नावाच्या एका बेटाजवळून आम्ही जात आहोत. तांबडा समुद्र या विशिष्ट ठिकाणीं इतका चिंचोळा झाला आहे, कीं डाव्या बाजूला अरबस्थानचा किनारा स्पष्ट दिसत आहे. पेरिम् बेटावरल्या बर्मा शेल कंपनीच्या मोठ्या थोरल्या तेलाच्या टाक्याहि आम्हाला स्पष्ट दिसत आहेत.

दुपारचे जेवण करून परत येताना हॉलमधल्या नोटीसबोर्डावरल्या दोन नोटीशी मला मोठ्या मनोरंजक वाटल्या. एक नोटीस अशी होती, कीं फर्स्ट क्लासमध्ये असलेल्या कुणा एका बेगमेला बरें वाटत नसून तिला मुळींच करमत नाही, तेव्हा तिला स्त्री किंवा पुरुप कुणीतरी सोबती पाहिजे ! बेगमेच्या वयाची चौकशी करता ती साठ वर्षांची आहे असे कळले. तेव्हा नोटीस मोठ्या उत्सुकतेने वाचणाऱ्या तरुण उतारूंचे चेहेरे पडल आणि ते आपापल्या केबिनमध्ये वैतागून निघून गेले !

दुसरी नोटीस अशी होती, कीं उद्या सकाळीं पांच वाजता आमची बोट मसावा बंदराला लागणार आहे आणि पांच ते आठ तिचा मसावा बंदरात मुक्काम आहे. ॲबिसिनियन युद्धाच्या वेळी याच मसावा बंदरात इटलीचा दारूगोळा, शस्त्रास्त्रे आणि सैनिक उतरले जात होते. इटलीच्या तब्यात असलेल्या सोमाली लॅंडचे आणि इरिट्रियाचे हे मुख्य बंदर आहे. मसाव्याला उतरून मसावा पहाण्याची मला अत्यंत उत्सुकता आहे. उद्या मसावा पहावयाला मिळेलच.

* * *

ता. २७ एप्रिल—

इरिट्रियाचें मसावा कीं गोव्याची पणजी?—नव्या मोटारी वापरण्याची बंदी!—अर्ध्या तासाकरता १३॥ रु. भाडें!—मार्कोनी हा खरा परमेश्वर आहे!

काल रात्रीं झोंपायच्या वेळेपासूनच पांच दिवसानीं मसावा येथें जमिनीवर पाय ठेवायला मिळणार म्हणून आम्ही सर्व अस्थिरचित्त होऊन गेलों होतों. आज पहाटे चार वाजताच बोटीच्या इंजिनाचा जरा मोठ्याने खाड्खाड् आवाज झाल्याबरोबर मी जागा होऊन बिछान्यात बसलों. दिवा लावून हातावरच्या घड्याळांत पहातो तो चारच वाजले होते. अजून मसावा बंदर यावयाला एक तास अवकाश आहे. पांच वाजता बोट बंदराला लागली. डेकवर जाऊन बंदराकडे पाहिल्याबरोबर गोव्याच्या पणजी बंदरासारखा मला भास झाला. बोट धक्क्याला लागली होती. धक्क्याजवळच्या रस्त्यावरल्या इमारती स्पष्ट दिसत होत्या. बऱ्याचशा इमारतींना मुसलमानी शिल्पपद्धतीच्या कमानी दिसत होत्या. खालीं धक्क्यावर वावरणारे अरब आणि सोमाली हमाल हुबेहूब हिंदुस्थानातल्या हमालासारखे दिसतात अंगांत तसलीच कुडतीं आणि डोक्यावर गुंडाळलेली फडकींसुद्धा आपल्याकडील हमालाच्या मुंडाशासारखीं.

पावणेसहाच्या सुमाराला मी, डॉ. फिलिप आणि अंबालाल पटेल नावाचा एक विद्यार्थी बोटीवरून खाली उतरलो. आफ्रिकेच्या जमिनीवर मी पहिल्यादांच पाऊल ठेवले. पांच दिवस समुद्रांत काढल्यानंतर आज जमिनीवर पाऊल टाकताना आम्हाला अतोनात आनंद झाला होता. बंदरावरचे इटालियन लष्करी पोलीस दिसायला मोठे रुबाबदार आहेत. लांब सफेत तुमान, त्यावर अर्ध्या बाह्याचा सफेत शर्ट, सफेतच पोलो हॅट आणि कमरेला रिव्हॉल्व्हर. बहुतेक पोलीस धिप्पाड आणि दांडगे दिसतात.

टॅक्सीसाठीं आम्हीं खूप तपास केला, पण टॅक्सी मिळेना. इटालियन पोलिसांना इंग्रजींत आम्हाला काय पाहिजे ते समजावून सांगण्याची शर्थ केली, पण त्यांना कांहीं कळेना! रस्त्यातून जाणाऱ्या बहुतेक मोटारगाड्या 'फियाट' किंवा 'बालिला' म्हणजे इटालियन बनावटीच्या होत्या,

ही गोष्ट मात्र ध्यानात ठेवण्यासारखी होती. मात्र बहुतेक गाड्या इतक्या मोडकळीला आलेल्या आणि धुळीने भरलेल्या दिसत होत्या, की नव्या गाड्या मसावा येथे वापरण्याची बंदी आहे कीं काय, असे कुणालाहि वाटले असते. गाडी मिळेना, तेव्हा पायींच फिरून दोन तासात गाव जितके पाहता येईल तितके पहावें, असे आम्हीं ठरविले.

बरेच अतर चालत गेल्यावर एक मोठी सलून गाडी एक अरब ड्रायव्हर चालवीत असलेला आमच्या दृष्टीला पडला. ती बहुतेक टॅक्सी असावी असे वाटून त्याला आम्हीं थाबवले आणि खुणेने गावात फिरवून आणावयाला काय घेशील म्हणून आमच्यापैकीं प्रत्येकाने त्याला नानापरींनीं विचारले, पण त्याच्या डोक्यात प्रकाश पडेना ! शेवटी आणखी काहीं विचारण्याच्या भानगडीत न पडता सरळ गाडींत घुसावे आणि गावात त्याला गाडी फिरावावयाला सागावे आणि देण्याघेण्याचा विचार मग करावा, असा पोक्त विचार करून आम्ही सरळ गाडीत जाऊन बसलो आणि त्याला ' गाडी चालव ' म्हणून खूण केली. त्यानेहि काकू न करता गाडी चालू केली.

' नेटिव्ह क्वॉर्टर्स ' किंवा अरब, सोमाली वगैरे लोक शहराच्या ज्या भागात रहातात, तिकडे त्याने मोटार नेली. या भागातली घरे मोठीं मजेदार आहेत. पत्र्याच्या घरासारखी सर्व घरे दिसतात पायापासून छपरापर्यंत लाकडी फळ्याची ही घरे केलेली असून सर्व घराना सफेत चुना फासलेला आहे. एका घराला आग लागली तर सर्व आळयाच्या आळया खाक होऊन जातील. आणि पावसात हे लोक या घरात कसे काय रहातात, काहीं समजत नाहीं.

सोमाली लष्कराकरिता इटालियन सरकारने बाधलेल्या बराकी आम्हीं पाहिल्या, त्याहि अशाच लाकडी आहेत. इटालियन लष्करी मोटार लॉऱ्याची एक लाबलचक राग माझ्या दृष्टीला पडली. आणि ॲबिसीनियन युद्धाच्या वेळीं याच मसावा बदरातून इटालीला सर्व शस्त्रास्त्रें आणि दारूगोळा येत असे त्याची आठवण झाली. इटालियन इरिट्रियाचे मसावा हें बदर असून राजधानीचे शहर अस्मारा हे आहे. मसाव्याहून अस्मारा येथे जावयाला मोटारीनें चार तास लागतात असे आम्हाला कळलें.

आम्ही बदराकडे परत येत असताना अस्मारा शहराकडे जाणाऱ्या मोटार लॉऱ्याची एक रागच्या राग आमच्या दृष्टीला पडली. लॉरीच्या मागें एक एक ट्रेलर असून त्यावर लाकडाच्या फळ्याच्या पेटाऱ्यात कसले तरी प्रचड यत्राचे सुटे भाग होते. जवळ जवळ रस्त्याच्या रुदीइतके मोठे थोरले ते पेटारे होते. विमानाचे ते सुटे भाग असावेत असा माझा तर्क आहे. ‘इटालियन आर्ट ॲकॅडेमी’ या नावाचा छाप असलेल्या बऱ्याचशा लहान लहान पेट्या मसावा बदराच्या धक्क्यावर पडल्या होत्या. काही इटालियन खलाशाना विचारता त्या पेट्यात इटालियन कलाकृतींचे नमुने आहेत, असे त्यानी आम्हाला सागितले. ॲबिसीनियाच्या काही भागात अजूनहि शूर हबशी लोक इटालियन आक्रमणाविरुद्ध झगडत आहेत, त्याना चिरडून टाकण्याकरता या पेट्यातून कलाकृतीचे लेबल लावून तोफाचे गोळे तर चालले नसावेत ना ?

साडेसातच्या सुमाराला आम्ही बोटीकडे परत आलो. बोट आठ वाजता सुटावयाची होती. त्या अरबाच्या मोटारमध्ये आम्ही फक्त अर्धा तास बसलो होतो. आम्ही त्याला दोन शिलिग देऊ केले. इतक्यात दुसरा एक मवाली ड्रायव्हर तिथे आला व ‘दोन शिलिग घेऊ नकोस, एक पौंड माग’ म्हणून तो आमच्या ड्रायव्हरला चिथावू लागला. आमचा अरबहि एक पौंड किंवा शभर लिरा दिल्याशिवाय हालणार नाहीं म्हणून सागू लागला ! अर्ध्या तासाकरिता एक पौंड म्हणजे साडेतेरा रुपये भाडे जगात कुठेतरी असेल कीं नाहीं याची मला शका वाटते ! इटालियन पोलिसला आम्ही समजावून सागण्याचा प्रयत्न केला. तो त्या दुसऱ्या मवाली ड्रायव्हरकडे पाहून हसला, आणि शभर लिराच दिले पाहिजेत म्हणून आम्हाला खुणेने सागू लागला. तो चोराचा भागीदार होता यात शका नाही. काही झाले तरी एक पौंड द्यावयाचा नाहीं असे आम्हीं ठरविले होते. तेव्हा वादविवाद करावयाचे सोडून देऊन सरळ बोटीच्या जिन्याकडे चालू लागलों. ते दोघेहि अरब आरडाओरड करीत आमच्यामागून येत होते. ‘जिन्याकडे उभ्या असलेल्या इटालियन पोलीसला विचारून मग देतो’ म्हणून आम्हीं त्याना सागितले. आम्ही जिन्याच्या पायऱ्या चढू लागल्याबरोबर ते मागोमाग

येऊ लागले. पण जिन्याकडच्या पोलिसाने त्याना हटकून जिन्यावर चढू दिले नाहीं. तेव्हा 'दोन शिलिंग पाहिजेत का?' म्हणून आम्हीं वरून विचारले आणि त्यानीं ते मुकाट्याने घेतले ! पुढे आम्हाला असें कळलें, कीं आमच्या बोटीवरच्या राजेमहाराजाच्या परिवारापैकीं काहीं गुजराथी टॅक्सींतून मसावा येथे इकडे तिकडे फिरले होते आणि त्यानीं एक एक पौंड टॅक्सीवाल्याना दिला होता !

मसावा येथे शभर दीडशे इटालियन आमच्या बोटींत शिरले होते. बहुतेक आफ्रिकेच्या उन्हामुळे काळे पडलेले आणि लष्करी नोकरींतले होते. त्यामध्ये दोघे सोमाली होते माझ्या शेजारच्या केबिनमध्ये बक्षी नावाचा लाहोरचा एक गृहस्थ आहे त्याच्या केबिनमध्ये दोन जागा रिकाम्या होत्या, त्या या सोमाली शिपायाना देण्यात आल्या आहेत. तो त्याना ॲबिसीनियन म्हणतो, आणि अगदी वैतागल्यासारखा झाला आहे. सुदैवाने माझ्या केबिनमध्ये एक जागा रिकामी असूनहीं कुणीच शिरले नाहीं.

बरोबर आठ वाजता धक्का सोडून आमची बोट पुढे चालू लागली. धक्क्यावरून दिसणाऱ्या Societa Coloniai Italiana आणि Banca di Italia या इमारती हळुहळु दृष्टिपथातून मागे मागे जाऊ लागल्या. मी धक्क्याकडे पहात होतों बरेच लोक रुमाल उडवून बोटीवरल्या लोकाचा निरोप घेत होते. त्याच्यामध्ये धोतर वगैरे नेसलेले चारपाच गुजराथी लोक माझ्या दृष्टीला पडले, आणि मला मोठें आश्चर्य वाटले. ते ज्याना हात करीत होते, त्या गुजराथ्याना नतर मीं त्याच्याविषयीं माहिती विचारली. ते सागू लागले, की हे लोक मसावा येथे गेलीं कित्येक वर्षे व्यापार करीत आहेत, पण ॲबिसीनिया जिकल्यापासून इटालियन लोकानी केवळ ते ब्रिटिश प्रजाजन आहेत म्हणून त्याचा छळ चालविला आहे. धक्क्यावर उतरले असताना त्याना ते भेटले, आणि आपली कर्मकथा सागून ते रडत होते, पन्नास लिरापेक्षा म्हणजे पाचसहा रुपयापेक्षा अधिक पैसे त्याना आपल्या बायकामुलासाठींसुद्धा हिंदुस्थानात पाठविता येत नाहींत. इटालियन वसाहतींत मिळविलेला पैसा तिथेच खर्च केला पाहिजे, बाहेर पाठविता कामा नये, अशी इटालियन सरकारने सक्ति केली आहे म्हणतात. आपला व्यापारधदा सोडून हिंदुस्थानास लवकरच परत यावयाचा या लोकाचा विचार आहे.

हिंदुस्थान स्वतंत्र राष्ट्र असते तर हिंदुस्थानातल्या इटालियन व्यापाऱ्यावर अशीच उलट सक्ति करता आली असती, पण—आणि हा पण फार मोठा आहे !

शेसवाशे इटालियन्स बोटींत शिरल्यापासून आमच्या स्मोकिंग रूम-मधल्या बारमध्ये आतापर्यंत कधीं उडाली नव्हती अशी गर्दी उडाली आहे आणि बाटल्यावर बाटल्या फुटताहेत एक प्रोफेसर आमच्या बोटी-वर आहेत. ते सायन्सचे प्रोफेसर आहेत कुणाशीं बोलताना अजून-पर्यंत ते माझ्या दृष्टीला पडले नव्हते बारमध्ये एका कोपऱ्यात बसून सकाळ संध्याकाळ दोनचार पेले ते रिकामे करीत. आज जरा नेहमींपेक्षा जास्त पेले त्याच्या पोटात गेले असावेत. त्याच्या टेबलापाशी बसलेल्या एका म्हाताऱ्या इटालियन पाद्र्याशीं ते मोठमोठ्याने वादविवाद करीत होते त्या दाढीवाल्या पाद्र्याशी परमेश्वराच्या अस्तित्वासंबंधी ते चर्चा करीत होते “परमेश्वर मुळीच नाही,” ते पाद्र्याला सांगत होते, “ मार्कोनी हा खरा परमेश्वर आहे ! तो मंगळ, बुध, शुक्र, इत्यादि सर्व ग्रहांशी बिनतारी यंत्राच्या योगाने दळणवळण ठेवू शकतो तुमचा परमे-श्वर येशु ख्रिस्त नुसता पृथ्वीवरच सत्ता चालवतो ! ” येशू ख्रिस्ताचे नाव आल्याबरोबर एकदम त्यांनी विषय बदलला. हिंदु धर्माचा त्यांचा जाज्वल्य अभिमान जागृत झाला. त्या पाद्र्याच्या खांद्यावर थाप मारून ते म्हणाले, “ तुमचा येशू ख्रिस्त नुसत्या एका गॅलीली सरोवराच्या पाण्या-वरून चालत गेला. आमचा हिंदु देव सात समुद्र—सप्तसागर चालून गेला ! ” इतका वेळ तो पाद्री नुसता ऐकत होता. पण आता मात्र तो पोट धरून हसू लागला.

* * *

ता. २८ एप्रिल—

ट्रॉट्स्की आणि मिसेस सिप्सन.

डेकवरील आपल्या आरामखुर्चीमध्ये बसून वाचीत पडलेल्या एका इटालियनाच्या हातातील एक पुस्तक पाहून मी जरा चमकल्यासारखा झालों ! त्या पुस्तकावर ट्रॉट्स्कीचे चित्र होते ! हा इटालियन दिसावयाला सुंदर

आहे त्याच्या अगात रेशमी शर्ट असून त्याच्या गळयात असलेला कॅमेराहि किमतवान् दिसतो. मुसोलिनीच्या देशात ट्रॉट्स्कीचे पुस्तक कुणाच्या हातात दिसले तर त्याला फाशीचीच शिक्षा व्हावयाची ! मी त्याच्या पुस्तकाकडे जरा निरखून पहातों आहे, असे त्याच्या लक्षात आलेसे दिसते. ट्रॉट्स्कीचे चित्र कुणाला न दिसेल असे धरून तो पुस्तक वाचू लागला दुसऱ्या एका इटालियनाच्या हातात La Seignora Simpson या नावाचे पुस्तक मीं पाहिले. मिसेस सिम्सनचे चरित्र इटालियन भाषेतहि प्रसिद्ध झाले म्हणावयाचे !

उद्या आमची बोट सकाळीं दहा वाजता सुवेझला लागणार आणि सबध दिवस कालवा ओलाडून दुसऱ्या दिवशी पहाटे पाच वाजता पोर्ट सय्यदहून सुटणार. तेवढ्या वेळात कैरो आणि पिरॅमिड पाहून येण्याकरिता माणशी सहा पौंड दहा शिलिंग खर्चाची एक ट्रिप थॉमस कुक कपनी आणि इटालियन बोट कपनी या दोघानी मिळून काढावयाचे ठरविले आहे. पूर्वीं जाऊन आलेले बोटीवरील काही लोक आम्हाला सागतात, कीं आम्ही चारपाच जण मिळून जर खासगी ट्रिप काढली तर अडीच तीन पौडात सहज करू शकू.

* * *

ता. २९ एप्रिल–

कैरो–पिरॅमिड्स् सफर.—प्रासीचा अर्धा वाटा !—अबालाल पटेलची बनियेगिरी.—इजिप्शियन 'बुझबुझ'—पिरॅमिड्स्,—स्फिंक्स् आणि सिटाडेल.—राणाचे शौर्य ?

आज सकाळी पावणेदहा वाजता आमची आगबोट सुवेझला लागावयाची आहे. सबध दिवस कालवा ओलाडून रात्रीं अकरा वाजता ती पोर्ट सय्यदला पोचेल आणि पहाटे पाचला पोर्ट सय्यद बदर सोडील. आम्हीं आठ जणानी स्वतत्रपणे कैरो व पिरॅमिड पाहून यावयाचे ठरविले आहे सुवेझ ते कैरो जवळजवळ शभर किलोमीटर्स म्हणजे पाऊणशे मैल आणि कैरो ते पोर्ट सय्यद दोनशे किलोमीटर्स म्हणजे दीडशे तें पावणेदोनशे मैल अतर आहे. कैरो शहर व पिरॅमिड पाहून एवढे अतर

आम्हाला मोटारनें तोडले पाहिजे आणि रात्रीं दोनतीनच्या सुमाराला पोर्ट सय्यद येथें बोटीवर आले पाहिजे. बोट बरोबर किती वाजता सुटेल म्हणून पर्सरला विचारता, 'काही नक्की सागता येत नाहीं' अशा तऱ्हेचीं उत्तरे देऊन तो टाळाटाळी करू लागला. 'स्वतत्रपणे जाऊन तुम्हाला जर उशीर झाला तर बोट चुकेल, कुकच्या पार्टीतूनच जाणे बरे. कारण त्याना उशीर झाला तरी बोट कपनीतर्फेच ती पार्टी जात असल्यामुळे त्याच्यासाठी बोट थाबविण्यात येईल,' वगैरे वगैरे गोष्टी आमच्याबरोबरचे काहीं लोक सागू लागले. पर्सर सागू लागला, "तुम्हीं सहा पौंड दहा शिलिंग खर्च होईल म्हणून स्वतत्रपणे जाता आहा खरे, पण पहा, मग मागाहून येऊन मला सागाल, की सात पौंड खर्च झाला म्हणून!" कुक कपनी आणि आगबोट कपनी याचा प्राप्तीत अर्धाअर्धा वाटा असावा, असा मला ताबडतोब सशय आला. कारण पर्सर बोट नक्की केव्हा सुटेल, हे नीट सागू शकत नाहीं, याचा अर्थ काय? पर्सरला हे माहीत असलेच पाहिजे. कुकच्या पार्टीतून जाणाऱ्या काही ओळखीच्या मडळीना 'तुमचा कार्यक्रम काय?' म्हणून विचारले, तेव्हा रात्री दोनतीनच्या सुमारास आपण परत येऊ असे आपणाला कळविण्यात आल्याचे त्यानी सागितले. आपण कसेहि करून त्याच्याआधी पोर्ट सय्यदला पोचावयाचे, पण कुकच्या पार्टीतून जावयाचे नाही असा आम्ही निश्चय केला.

बरोबर दहा वाजता बोट सुवेझ येथे थाबली. आम्ही किनाऱ्यावर उतरणारे लोक इजिप्शियन् सरकारतर्फे होणाऱ्या वैद्यकीय तपासणीसाठीं पहिल्या वर्गाच्या म्यूझिक हॉलमध्ये जमलों होतों इजिप्शियन सरकारी डॉक्टरची लॉच आमच्या बोटीला येऊन लागली आणि तो वर आला. आमचे पासपोर्ट त्याने पाहिले आणि आमच्यापैकीं प्रत्येकाकडे पाहून स्मित करीत त्याने मान हालवली. हीच वैद्यकीय तपासणी, असे आम्हाला मागाहून कळले! आम्ही खालीं उतरून एका लॉचमध्ये बसलों. कुक कपनीची लॉच त्याच्या पार्टीला घेऊन धक्क्याकडे निघाली. त्याच्या मागोमाग आमचीहि लॉच निघाली. त्या लॉचवर 'कॉक्स आणि किंग' या कपनीचा एक माणूस होता. तो इजिप्शियन होता. 'कैरो, पिरॅमिड वगैरे सर्व दाखवून तुम्हाला पोर्ट सय्यदला पोंचविण्याची आपण

व्यवस्था करतों. सर्व मिळून प्रत्येकी चार पौंड दहा शिलिंग तुम्ही द्या,' असे म्हणून तो गोड गोड बोलून आमची मनें वळविण्याचा प्रयत्न करूं लागला. बोटीवरून उतरलों नाहीं तोंच कुकच्या पार्टीपेक्षा दोन पौंड कमी खर्चात सर्व दाखविण्याची हमी कॉक्स आणि किंग कंपनी देऊं लागली, यावरून याहीपेक्षा कमी खर्चात स्वतंत्रपणें गेल्यास सर्व कांहीं होण्याचा संभव आहे याबद्दल आमची खात्री पटली. स्वतंत्रपणें गेल्यास आणि मध्येच कांहीं घोटाळा झाल्यास बोट चुकण्याचा संभव आहे, आपणाला या देशाची कांहीं माहिती नाहीं, तेव्हां या माणसाला 'हो' म्हणावें असा मला मोह होत होता. पण आमच्याबरोबर पटेल म्हणून एक विद्यार्थी होता, तो पक्का बनिया होता तो मला सांगूं लागला, "तूं दोन पौंड माझ्याकडे दे, मी तुझी सर्व हमी घेतों!" आम्ही पुन:पुन्हां 'नाहीं' म्हटल्यामुळें तो इजिप्शियन फार नाराज झाला. 'तुम्हांला मी फसवतों असं तुम्हांला वाटतं ही तुमची चूक आहे तुम्ही हिंदुस्थानी लोक आम्हां इजिप्शियनांचे या वेळीं पाहुणे आहां आणि तुम्हांला फसवून माझ्या देशाच्या नांवाला मी काळिमा लावणार नाहीं' वगैरे वगैरे गोष्टी तो आम्हांला सांगूं लागला तो मनापासून बोलतो आहे, असें मला वाटत होतें, पण आमचा पटेल त्याचें कांहीं ऐकावयाला कबूल नव्हता

सुवेझच्या धक्क्याकडे कितीतरी सुंदर सलून मोटारगाड्या उभ्या होत्या एक टेंगणासा गलेलठ्ठ इजिप्शियन आमच्याजवळ येऊन 'मोटारी पाहिजेत का?' म्हणून आम्हांला विचारूं लागला. त्याचें नांव बेली थॉमस. त्याच्याशीं बरीच घासाघीस करून प्रत्येकीं दोन पौंड या हिशेबानें आम्ही दोन सलूनगाड्या ठरविल्या. थॉमस कॉंट्रॅक्टर होता. सुवेझ ते कैरो, पिरॅमिड्स् वगैरे आणि नंतर कैरो ते पोर्ट सय्यद असा आमचा करार होता. हें सर्व होईपर्यंत अकरा वाजले होते. कांहीं घोंटाळा झाल्यास आपणाला कळवा, असें तिथें उभ्या असलेल्या इजिप्शियन पोलिसानें मोठ्या परोपकारबुद्धीनें आम्हांला सांगितलें. तो बेली थॉमसचा दोस्त होता, आणि इतर कॉंट्रॅक्टर्सना त्यानें आमच्या जवळपास येऊंसुद्धां दिलें नव्हते! आमच्या गाड्या मात्र फक्कड होत्या. १९३७ मॉडेलची नवी करकरीत 'क्रिस्लर' सलून गाडी आम्हांला मिळाली होती. दुसरी तितकीच नवीन 'नॅश' होती. वाटेंत गाड्या दगा देण्याचा संभव नव्हता.

माझ्या गाडीचा ड्रायव्हर जॅकी हा मोठा मजेदार आणि आनदी गडी आहे. तो इजिप्शियन ख्रिश्चन आहे. इजिप्तमध्ये कॉप्टिक ख्रिश्चन पुष्कळ आहेत. ते दिसतात इजिप्शियनसारखेच. कपडेहि तसेच करतात. भाषाहि अरबीच बोलतात फक्त धर्माने ख्रिश्चन आहेत. बहुतेक इजिप्शियन लोकाच्या कपड्याची एक तऱ्हा आहे युरोपियन पद्धतीचा कसल्यातरी रगाचा गरम कापडाचा डबल ब्रेस्टचा फुल सूट आणि डोक्यावर ' टरबुश ' किंवा लाल फेझ् टोपी. सुवेझ शहरामधून आमची मोटार चालली आहे. रस्ते चागले आधुनिक दिसतात. फूटपाथवर खुर्च्या-टेबले टाकून कॉफीच्या दुकानासमोर लोक कॉफी पीत किंवा गप्पा मारीत बसले आहेत इग्लडमध्ये नसली तरी युरोपमध्ये अशीच कॉफी पिण्याची पद्धत आहे म्हणतात. रस्त्यावर दिसणाऱ्या सर्व पाट्या फ्रेंचमध्ये आहेत. फ्रेंच सस्कृतीचा ईजिप्तवर बराच परिणाम झालेला दिसतो. रस्त्यात दिसणाऱ्या इजिप्शियन बायकाचा पेहेराव मात्र सर्वांचा अगदीं एकसारखा आहे. सबध काळा झगा, तोंडावर पातळ काळा बुरखा आणि तो बुरखा जागेवर रहाण्यासाठीं नाकावर नक्षी केलेली कसलीशी सोन्याची पकड. बहुतेक बायका गोऱ्या आणि शरिरानें भरदार दिसतात.

आता सुवेझ शहर सोडून आमची मोटार मैलामागून मैल वाळवटातून चालली आहे. आजूबाजूला दूरवर लहानसे झुडुपसुद्धा दिसत नाहीं. मैलच्या मैल दूरवर पिवळी वाळू पसरली आहे. मधून फक्त मोटरच्या डाबरी रस्त्याची काळी पट्टी सर्पासारखी दूरवर गेलेली दिसते. वाळवटात एके ठिकाणीं एक लहानसा दगडी स्तभ उभा केलेला दिसला. 'हे काय?' असे विचारता जॅकी म्हणाला, "ॲबिसिनियन युद्धाच्या वेळीं एक इटालियन विमान ॲबिसीनियाला जाताना येथे कोसळले आणि आत असलेले कुणीतरी पाच मोठे इटालियन अमलदार जागच्या जागीं ठार झाले, त्याच्या स्मरणार्थ हा स्तभ उभारला आहे "

दुपारीं एकचा सुमार झाला आहे. कैरोचे नवे उपनगर हेलिओपॉलिसजवळ आम्ही आलो आहोत. हेलिओपॉलिसमधल्या इमारती नव्या, कोऱ्या, अगदीं आधुनिक पद्धतीच्या आणि अत्यत सुदर आहेत रस्त्यातून टामगाड्या जात आहेत. इकडच्या टामगाड्या आमच्या जी. आय. पी.

किंवा बी. बी. सी. आय. च्या डब्यासारख्या दिसतात. आता हेलिओपॉलिस-मधून आम्ही कैरो शहरात शिरत आहोंत.

हेलिओपॉलीसमधल्या इमारती खूप उच्च–अमेरिकन पद्धतीच्या–असून प्रत्येक इमारतीचा रग व आकार निराळा आहे. नवीन आणि सुदर इमारतींचे जणु काय प्रदर्शनच भरले आहे, असा भास होतो. आता आमची मोटर कैरो शहरातून जात आहे. कैरोमधल्या इमारतीहि हेलिओपॉलीससारख्याच आहेत. इतक्या कडक उष्ण हवेत डबल ब्रेस्टचे गरम सूट घालून रस्त्यात फिरणारे हे इजिप्शियन लोक पाहून आम्हाला मोठें आश्चर्य वाटले.

दुपारचा एक वाजला आहे. ल्यूना पार्क हॉटेल नावाच्या हॉटेलच्या दारात आमची मोटर उभी करून बेली थॉमसने हॉटेलच्या मालकाशीं आमची ओळख करून दिली. हा गृहस्थ ग्रीक असून अत्यत लीन आणि नम्र आहे. दुपारच्या जेवणाला प्रत्येकी वीस पिॲस्टर म्हणजे चार शिलिग पडतील असे त्याने आम्हाला सागितले. आमच्यापैकीं चौघानीं तेथेंच लच घ्यावयाचे ठरविले मला एखाद्या इजिप्शियन दुकानात जाऊन इजिप्शियन अन्न खायची इच्छा होती इतर मडळींना हॉटेलात सोडून देऊन मी आणि पटेल एखाद्या इजिप्शियन उपाहारगृहाच्या शोधात बाहेर पडलो बरीच इजिप्शियन दुकाने दृष्टीला पडली, पण मुबईत भेंडीबाजारच्या बाजूला असलेल्या मुसलमानाच्या दुकानाप्रमाणे तीं घाणेरडी दिसल्यामुळे आत जायची आम्हाला इच्छा होईना! शेवटीं एका गल्लींत एक लहानसे दुकान आम्हीं शोधून काढले पैशाच्या गल्ल्याजवळ सफेत कफनी घालून बसलेल्या त्या इजिप्शियन दुकान-दाराला इग्लिश किंवा हिंदुस्थानी भाषेचा गधहि नव्हता. केकसारखा दिसणारा काहीतरी एक पदार्थ त्याच्या कपाटात होता, तो आम्हीं खुणेनें मागितला. त्याच्या नोकराने एका प्लेटवर काढून तो आम्हाला दिला. पदार्थ मोठा रुचकर आणि गोड होता. त्या नोकराला खुणेने 'त्याला काय म्हणतात?' म्हणून आम्हीं विचारले. त्या इजिप्शियन पदार्थाचें नाव 'बुझबुझ्!' नुसता 'बुझबुझ्' खाऊन काहीं समाधान होईना. एका कोपऱ्यात हिरवेगार ताजे मुळे पाहून आम्हाला आश्चर्य वाटले.

ईजिप्तमध्येसुद्धा मुळ्याची भाजी मिळते म्हणायची! हिंदुस्थानची आठवण म्हणून ते कच्चेच मुळे आम्हीं मिठाबरोबर खाल्ले!

इतके होईपर्यंत अडीच वाजले होते. लाल फेझ टोपी आणि लांब अरबी झगा घातलेला एक इजिप्शियन वाटाड्या बरोबर घेऊन आम्हीं कैरोमधला प्रख्यात 'म्युझियम' पहावयाला निघालों. त्या वाटाड्याला उत्तम इंग्लिश येत होते. त्याचे नाव मि. हागग. कैरोमधल्या या म्यूझियमची इमारत केवढी तरी भव्य असून आतील वस्तु अत्यंत प्रेक्षणीय आहेत. ख्रिस्ती सनापूर्वी दोन हजार वर्षे होऊन गेलेल्या रामिसीस आणि टोलेमी इत्यादि मिसर देशाच्या राज्यकर्त्यांचे दगडी पुतळे आणि इतर अवशेष या संग्रहालयात आहेत. पहाण्यासारखी सर्वांत महत्वाची गोष्ट म्हणजे, आता जगद्विख्यात झालेल्या तुतानखामेनच्या थडग्यातले अवशेष प्रसिद्ध इंग्लिश संशोधक लॉर्ड कार्नार्व्होरन आणि मि. कार्टर यानीं तुतानखामेन या प्राचीनकालीन इजिप्शियन राजाचे थडगे शोधून काढले. त्यात कितीतरी सुवर्णखचित पेट्या, 'ममी' आणि नक्षीकाम केलेल्या सोन्याच्या आकृति मिळाल्या. त्यापैकी बऱ्याचशा या संग्रहालयात पाहावयास सापडतात. सहासहा फूट लांब, राजाच्या आणि राणीच्या सोन्याच्या आकृति असून त्यावर निरनिराळ्या रंगाच्या 'एनॅमल'चे नक्षीकाम केलेले आहे. ख्रिस्ती सनापूर्वी हजारो वर्षे या कलाकृति करण्यात आल्या होत्या हें समजल्यावर मनुष्य थक्क होतो. त्याशिवाय हजारो वर्षे होऊन गेलेल्या निरनिराळ्या 'ममी' येथे आहेत, मसाले भरून 'ममीफाय' करून ठेवलेलीं माकडे आहेत, कुत्रे आहेत, मासे आहेत–फार काय, मासाचे आणि भाकरीचे तुकडेहि हजारों वर्षांपूर्वी 'ममीफाय' केलेले जमेच्या तसे आहेत आपले जे जे काहीं आवडतें असेल ते ते 'ममीफाय' करून ठेवण्याचे या मिसर देशाच्या प्राचीन-कालीन राजाना वेडच होते असे दिसते!

तुतानखामेन आणि त्याची राणी या दोघाचे मुकुट मोठे मजेदार आहेत. मुकुट सबंध सोन्याचे असून त्यावर एक लहानसे उंटाचे डोके आणि सर्प कोरून काढलेले आहेत. उंटाचे डोके हे उत्तर इजिप्तचे प्रतीक आणि सर्प हें दक्षिण इजिप्तचें चिन्ह होय. राजाराणींच्या या ज्या आकृति आहेत

त्याचा उपयोग राजाराणीच्या मृत देहाच्या 'ममी' ठेवण्याकरिता पेटीसारखा करावयाचा नतर या सोनेरी पेट्या 'अॅलाबास्टर' नावाच्या अत्यत मौल्यवान गुलाबी रगाच्या दगडाच्या भल्याथोरल्या चौकोनी पेट्यात ठेवावयाच्या आणि या दगडी पेट्या पिरॅमिडच्या आत पुरावयाच्या ! एका सुवर्णाकृतीच्या एका हातात एक चाबूक आणि दुसऱ्या हातात एक किल्ली कोरलेली मी पाहिली. आमचा 'ड्रॅगोमन' किंवा वाटाड्या मि. हागग याला या चिन्हाचा अर्थ विचारता त्याने पुढीलप्रमाणे खुलासा केला 'स्वर्गाचा मार्ग आक्रमीत असता वाटेत जर कुणी आडवे आले तर या चाबकाचा उपयोग करून त्याला बाजूला करावयाचे आणि ती किल्ली लावून जीवनाचे रहस्य खोलावयाचे किंवा स्वर्गाचा दरवाजा उघडावयाचा !'

मिसर देशाच्या प्राचीन नृपतींची कल्पनाशक्ति दाडगी होती यात शका नाहीं ! मुबईतील खोजा मुसलमानात अशीच एक चाल आहे म्हणतात एखादा खोजा गेला, कीं त्याचे आप्तेष्ट धर्मगुरूकडे जातात आणि भरपूर दक्षिणा देऊन त्या धर्मगुरूकडून परमेश्वराला एक पत्र लिहून घेतात. ज्याप्रमाणे दक्षणा द्यावी त्या मानाने तो धर्मगुरु परमेश्वराला लिहितो, कीं स्वर्गात सदरहु इसमाला मोठा थोरला बगला देण्यात यावा, त्याचप्रमाणे भरपूर खाण्यापिण्याची, बागबगीचाचीहि सोय करण्यात यावी ! हे पत्र त्या मृत देहाबरोबर पुरण्यात येते

कैरोमधला हा म्यूझियम अत्यत भव्य आणि प्रेक्षणीय आहे. आम्हाला तो घाईघाईने पहावा लागला. साडेतीन चारचा सुमार झाला होता आणि सातच्या आत पिरॅमिड पाहून आम्हाला परत जावयाचे होते. आम्ही आमच्या मोटारींत बसून पिरॅमिडकडे जावयास निघालों. कैरोपासून पधरा मैलावर असलेल्या गिझा नावाच्या गावाजवळ पिरॅमिड्स् आहेत वाटेत इजिप्तचे प्रख्यात राष्ट्रीय पुढारी आणि मुख्य प्रधान नहासपाशा याचे घर आणि कैरो स्टेशन जॅकीने आम्हाला दाखविलें. नाइल नदीवरच्या पुलावरून जात असता माझें अतःकरण थरारल्यासारखें झाले. या नाइल नदीशी निगडित असलेला सौंदर्यशालिनी क्लिओपात्रेचा अद्भुतरम्य इतिहास माझ्या डोळ्यासमोर उभा राहिला.

कैरो ते गिझा मोटारचा प्रवास रमणीय आहे. नाना तऱ्हेच्या नवीन नवीन आकृतींची टुमदार घरे आणि त्याच्या भोवतालचे चिमुकले बगीचे रस्त्याच्या दोन्ही बाजूना दृष्टीला पडतात. दादर–माटुंग्याच्या बाजूला जशी नवीन नवीन घरे दृष्टीला पडतात तशीच ही घरे आहेत. पण इजिप्शियन लोकाच्या या घराच्या बाबतीतल्या सौदर्यदृष्टीची तारीफ करावी तेवढी थोडीच घराला गुलाबी रग देतील आणि गुलाबी रगाचीच फुले येणारी एखादी हिरवीगार वेल घरावर मोठ्या कलापूर्ण रीतीने सोडून देतील. गर्द हिरव्या रगाच्या घरावर बड्या लाल फुलाच्या वेली सोडून एखाद्या चित्रातल्या घरासारखी रगसगति साधतील. एक इमारत पाहून आश्चर्यचकित व्हावे तो दुसरी इमारत त्याहूनही सुदर आणि वेगळया तऱ्हेची दृष्टीला पडते खरोखरच, युरोपला जाताना कैरो शहर पाहिल्याशिवाय कुणीं जाऊ नये.

शेवटी आम्ही पिरॅमिड्सकडे येऊन पोंचलो रस्त्याच्या एका बाजूला उटाच्या रागाच्या रागा आहेत आणि प्रत्येक उटाजवळ एकएक अरब उभा आहे पिरॅमिड पहावयाचे असल्यास उटावरून किंवा घोड्यावरून पहावे लागतात. मैलच्या मैल पसरलेल्या तापलेल्या वाळूतून पायानें फिरणे अशक्य असते प्रत्येकी दोन शिलिंग द्यावयाचे ठरवून आम्ही सहाजण उटावर स्वार झालों. दोघानीं घोडे घेतले. आमचा मोटार ड्रायव्हर जॅकी आणि वाटाड्या हागग हे गाढवावर आरूढ झाले. अशा थाटात आम्हीं पिरॅमिड्सवर चालून गेलों. पुस्तकातून वर्णने वाचताना किंवा चित्रात पहाताना पिरॅमिड्स जेवढे भव्य आणि प्रचड वाटतात तेवढे प्रत्यक्ष पाहून मला ते वाटले नाहींत. पिवळ्या रगाच्या दगडाच्या या प्रचड त्रिकोणी राशींनीं माझ्या मनावर विशेषसा परिणाम केला नाहीं. सौदर्य नाहींच नाहीं, आणि म्हणण्यासारखी भव्यताहि नाहीं. 'स्फिक्स'ची आकृति मात्र आपण कल्पना करतो त्यापेक्षाहि मोठी आणि भव्य आहे. स्त्रीचे मुखमडल आणि सिहाचे शरीर असलेल्या या अवाढव्य आकृतीकडे पहाताना अनेक समिश्र भावनानीं अतःकरण उचबळून येतें. ही विचित्र आकृति कोरणाऱ्या शिल्पकाराच्या मनात विचार तरी काय होता ?

आम्हीं परत येत असता समोरून येणाऱ्या एका उटावर डळमळत असलेले काणे माझ्या दृष्टीला पडले. बिचाऱ्याचीं हाडे खिळखिळीं झालीं असतील. कैरोला परत येताना वाटेत ' सिटाडेल ' किंवा कैरोंतला किल्ला पाहिला. या किल्ल्यात सध्या इजिप्तमधल्या ब्रिटिश लष्कराची छावणी आहे. ' महमदअल्ली मॉस्क ' ही कैरोमधील प्रख्यात मशीदहि पाहिली. येताना मुद्दाम कैरोचा जुना बाजार पहावयाला आम्हीं गेलो. अरुंद बोळ, चिखल आणि घवघवणाऱ्या माशा, हा हिंदुस्थानातल्या कुठल्याहि शहरातल्या जुन्या बाजारात दिसणारा प्रकार इथेहि होता. आम्हीं ल्यूना पार्क हॉटेलजवळ पुन्हा परत आलो. तेव्हा सध्याकाळी साताचा सुमार झाला होता थोडासा फराळ करून आम्ही पोर्ट सय्यदच्या वाटेला लागलों.

कैरो शहराची हद्द सोडण्यापूर्वी एका घरासमोर जॅकीने मोटार उभी केली. ' हें माझ्या आईचं घर माझ्या घरात कॉफी घेतल्याशिवाय मी तुम्हाला जाऊ देणार नाही,' म्हणून तो आग्रह करू लागला जॅकीच्या आईचें ते स्वतःचें घर होते. घरात उत्तम फर्निचर असून सोफा आणि खुर्च्यांवरतीं स्वच्छ अभ्रे घातलेले होते मोटार-ड्रायव्हरचे कैरोमध्ये स्वतःचे घर असावे याचे मला मोठे आश्चर्य वाटले जॅकी, त्याची बायको आणि मुले सुवेझ येथे रहातात. त्याची आई आणि दोघे धाकटे भाऊ कैरोमधील घरात रहात होते. त्या दोघानी घरीं केलेल्या इजिप्शियन बिस्किटाच्या बशा आमच्या पुढ्यात आणून ठेवल्या आणि जॅकी कॉफीचा ट्रे घेऊन आला. कॉफीचे कप खेळातल्या कपासारखे चिमुकले असून त्यावर सोनेरी इजिप्शियन नक्षीकाम केलेले होते. आग्रह कर करून जॅकीने कॉफीचे दोनदोन तीनतीन पेले आम्हाला प्यायला लावले. हिंदी लोकाविषयीं एकदर इजिप्शियन लोकाना मोठा आपलेपणा वाटतो यात शका नाहीं. जॅकी एक मोठा नमुनेदार इजिप्शियन गृहस्थ आहे.

कैरो ते पोर्ट सय्यद हा जवळजवळ एकशेसाट मैलाचा प्रवास अतिशय कटाळवाणा आणि थोडासा धोक्याचाहि आहे. कितीतरी इजिप्शियन खेड्यांतून आणि जगलातून मोटारचा रस्ता जातो. रस्त्यात केव्हा केव्हा लूटमारीचेहि प्रकार होतात, असें आम्ही ऐकले होते. गर्द झाडीतून आमची

मोटर चालली. चद्र एका बाजूने वर येत होता. एक वळण घेताना जॅकीनें मोटरचा वेग अगदी कमी केला होता. इतक्यात एक धिप्पाड अरब म्हातारा कुठूनसा पुढे आला आणि त्याने मोटारमध्ये वाकून पाहिले आमच्या-पैकी राणा नावाच्या एका इसमाच्या छातीत धडकी भरली आणि—

"Wha what does he want" म्हणून त्याने जॅकीला विचारलें. जॅकी त्या अरबाशी अरबी भाषेत काहींतरी बोलला आणि त्याने मोटार पुढे हाकली.

" घाबरू नका," जॅकी राणाला म्हणाला, "तो एक खेडवळ अरब होता हे लोक कोण आहेत, म्हणून तो मला विचारीत होता. '

"I am not at all afraid " छाती काढून राणा म्हणाला.

रात्री बाराचा सुमार झाला आहे. कित्येक खेड्यातल्या कॉफी-गृहातून कॉफी पीत बसलेल्या इजिप्शियन खेडवळाचे घोळके अजूनहि दिसताहेत आता आम्ही इस्मालिया शहरात येऊन पोंचलों आहोंत. पोर्ट सय्यद अजून साठसत्तर मैल आहे. इस्मालिया शहरात ब्रिटिश लष्करांचें मुख्य ठाणे आहे इस्मालिया शहरातून जाताना प्रत्येक मोटरला खास पर-वानगी घ्यावी लागते रस्त्यात काहीं ब्रिटिश शिपाई आम्हाला दिसले. 'सिने-द ला कोऑपरातीव्ह नावाच्या एका सिनेमात ग्रेटा गार्बोची 'Painted Veil' ही फिल्म लागली होती इस्मालिया ते पोर्ट सय्यद हा मोटरचा रस्ता सारखा सुवेझ कालव्याच्या काठाने आहे मोठा थोरला सर्चलाइट पुढे लावून कालव्यातून स्तब्धपणे सरसर सरसर चाललेल्या तीनचार बोटी आमच्या दृष्टीला पडल्या आम्ही पोर्ट सय्यदला पोंचलो तेव्हा रात्रीचा दीड वाजला होता. आमची 'कॉटे व्हर्डे' बोट रात्री अकरा वाजताच येऊन पोर्ट सय्यदच्या बदरात उभी होती लॉचमध्ये बसून आम्ही आमच्या बोटीवर गेलों. कितीतरी टोलेजग बोटी आजूबाजूला पाण्यात उभ्या होत्या. विजेचे असख्य दिवे या बोटीवर पेटलेले असतात आणि रात्रींच्या वेळी पोर्ट सय्यद बदराचा देखावा मोठा अद्भुतरम्य दिसतो

* * *

ता. ३० एप्रिल—

—' सर्व काहीं चुबनासाठीं ! '

आज नऊ वाजता ब्रेकफास्टला गेलो तो एक चमत्कार माझ्या दृष्टीला पडला. सर्व इटालियन वेटर्सच्या स्वच्छ, सफेत कपड्याच्या जागीं काळे, गरम कपडे आले होते इतर युरोपियन उतारूच्या कपड्यातहि असाच विस्मयकारक फरक दिसत होता खरेच, विसरलो आज आम्हीं भूमध्यसमुद्रात आहोत आशिया आणि आफ्रिका ही दोन खडे मागे राहिलीं. युरोपियन वातावरण सुरू झाले. आणि हवाहि तशीच पडली आहे. आकाशात ढग जमले आहेत. थडगार वारे सुटले आहेत आणि धुकेहि खूप पसरले आहे.

दुपारी एक वाजता इतकी थडी आहे, कीं फ्लॅनेलची तुमान आणि लोकरीचा पुलओव्हर बॅगेतून हुडकून काढून मला आज घालावा लागला. आज रात्री नऊ वाजता ' All for a Kiss ' नावाचा एक इटालियन बोलपट आम्हाला दाखविला. फर्स्ट क्लासच्या डेकवर सिनेमाचा पडदा लावला होता, तेथे मी गेलो फोटोग्राफी छान होती, पण इटालियन भाषेचे एक अक्षरहि कळेना तेव्हा ' सर्व काही चुबनासाठी ' सोडून देऊन केबिनमध्ये येऊन मी झोपी गेलो

\+ + +

ता. १ मे—

इग्लिशमन असूनही सुस्वभावी तरुण !—सिमल्याच्या सरकारी फायलींत काणेकराचे चारित्र !—आगामी युद्धाचीं पूर्वचिन्हें !

काल रात्रीं मुबईतल्या नोव्हेबर—डिसेबरसारखी थडी पडली होती. सकाळींच उठून पोर्टहोलमधून बाहेर पहातों, तो डोंगराच्या रागाच्या रागा दिसत होत्या. डोंगराच्या माथ्यावर शुभ्र हिम आणि खालीं पायथ्याकडे हिरवीगार झाडी दिसली. हेच कॅडिया किंवा क्रीट बेट.

आज वरुणराज खवळले आहेत. इतके दिवस आमची बोट म्हणजे तरगता राजवाडा होता. कठड्यावरून पाण्यात पाहीपर्यंत आपण पाण्यातून

झपाट्याने पुढे चाललों आहोत असा भासहि होत नव्हता पण आज सर्व नूर बदलला आहे. जोराचा वारा सुटला आहे, आणि बोट वाटेल तशी हालते आहे.

आज सकाळी साडेदहा वाजता आमचे पासपोर्ट स्मोकिंगरूममध्ये परत देण्यात येतील अशी नोटीस होती साडेदहा ते बारा आम्ही सर्वजण रूममध्ये बसून होतो शेवटी कळले, की पासपोर्ट देणाऱ्या ऑफिसरलाच बोट लागली आहे, आणि तो केबिनमध्ये पडून राहिला आहे!

दुपारी बाराचा सुमार झाला आहे बोट आता हालावयाची थांबली आहे उजव्या बाजला बऱ्याच अंतरावर डोंगराची एक अंधुक रांग दिसते आहे. हा ग्रीसचा किनारा, युरिपिडिस, ॲरिस्टॉफेनीस, सोफोक्लीस, या अजरामर लेखकांचा देश मी पहातो आहे वाङ्मय, कला, संस्कृति यांचे आगर म्हणून एके काळी गाजलेल्या या राष्ट्राला अलीकडे झाले आहे तरी काय, असा उद्वेगजनक विचार माझ्या मनाला टोंचत आहे

आज संध्याकाळीं मि स्टीव्हन्स नावाच्या फर्स्ट क्लासमध्यें असलेल्या एका इंग्लिश गृहस्थाशी ओळख झाली महमूदची आणि त्याची पूर्वी थोडीशी ओळख होती आज आपल्या डेकवर त्याने आम्हाला गप्पा मारण्याकरिता बोलावले होते पस्तीसछत्तीस वर्षांचा एक सुसंस्कृत तरुण इंग्रज आहे हा. इंग्लिशमन् असून मोठा सुस्वभावी आणि ध्येयवादी तरुण आहे. सिमला येथे हिंदुस्थान सरकारच्या प्रसिद्धीखात्यात पांच वर्षांच्या करारावर तो नोकरीवर होता करारातून मोकळा झाल्यावर तो आता नॉर्वेमध्ये 'Walking Tour'साठीं चालला आहे. संबंध नॉर्वे देशात केवळ आवड म्हणून तो पायाने फिरणार आहे! आमच्याकडे असा कुणी निघाला तर लोक त्याला हसतील!

वृत्तपत्राशी माझा संबंध आहे असे त्याला सांगितल्यावर तो हसत हसत म्हणाला, "तर मग माझ्या सिमला येथील फाइलमध्ये तुझं नाव, गाव, पत्ता व चरित्र असलंच पाहिजे!"

उद्या सकाळी सहा वाजता आमची बोट इटलीच्या ब्रिंडिसी बंदराला लागणार आहे. बोट फक्त दोनच तास येथे थांबणार ब्रिंडिसी किंवा व्हेनिस येथे बंदराचे फोटो उतारूनी घेऊ नयेत अशी सक्त ताकीद देणारी नोटीस लागली आहे. आगामी महायुद्धाचीं पूर्वचिन्हे!

ता. २ मे–

युरोप युरोप म्हणतात तें हेंच का?—हे भुगभाट किंवा कामाठीपुरा तर नव्हे!—दरिद्री इटली.

बरोबर सहाला बोट ब्रिंडिसी बंदराला लागली आम्हीं खालीं उतरण्याकरिता कपडे करून सव्वासहाला तयार झालों थोडीशी थंडी आहे सूर्यप्रकाश पडला आहे. ब्रिंडिसी बंदरात खाली पाय ठेवल्यावर कितीतरी विचारानी माझ्या डोक्यात एकच गोंधळ उडवून टाकला आहे. आता आम्ही 'युरोपला जात आहोंत' ही भाषा संपली. आज आम्ही युरोपात आहोंत हेच का युरोप? युरोपात पाऊल ठेवल्यावर काहीं-तरी निराळेच वाटेल अशी माझी अपेक्षा होती. पण तसे काहीच वाटत नाही! त्यामुळे मला कसेसेच वाटते. डॉ० फिलिपहि तेच म्हणतो, 'काय बुवा युरोपात आल्यासारख नवीन अस काही वाटत नाहीं! जमिनीसारखी जमीन, माणसासारखी माणस–जरा गोरी–आणि घरासारखीं घर!"

धक्क्यापासून जवळ अगदीं शंभर यार्डावर एक बगीचा दिसतो आहे. ब्रिंडिसी हे अगदीं लहानसे शहर आहे मुंबईतील व्हिक्टोरिया सारख्याच हाडकुळे घोडे असलेल्या धुळकट व्हिक्टोरिया रस्त्यात उभ्य आहेत इटालियन गाडीवालेहि आमच्या गाडीवाल्यापेक्षा काहीं विशेष चांगले दिसत नाहीत. आमच्याइकडील इस्रायल लोकाइतके गोरे आहेत इतकेच त्यांचे कपडेहि फाटकेतुटके आणि ठिगळे लावलेले आहेत दहा लिरात किंवा एक रुपयात सगळे गाव दाखवितों म्हणून खुणेने ते आम्हाला सांगू लागले, पण गाडींतून फिरावयाला आम्हाला वेळ नाही. पायानेच जरा इकडे तिकडे गावात फिरावे आणि आठाच्या आत परत यावे असा आम्हीं विचार केला. रस्ता डांबरी नसून मुंबईत वाडीबंदरच्या बाजूला जसे रस्ते आहेत त्याप्रमाणे सबंध रस्त्यावर चौकोनी दगडाचे तुकडे बसविलेले आहेत. एका नाक्यावर गेल्या महायुद्धाचे एक स्मारक दृष्टीला पडले. सुंदर, सफेत संगमरवरी दगड आणि लाल ग्रॅनाइट दगड याचे ते बनवलेलें आहे. फरशीवर फॅसिस्ट चिन्ह आहे. काटक्याचा एक जुडगा आणि

त्याच्या बाजूला एक कुऱ्हाड हे ते चिन्ह रस्त्यात भेटणारे इटा-लियन्स अगदींच गबाळे आणि दरिद्री दिसतात. टाय नाहीं, धड हॅट नाहीं, फाटकेतुटके ठिगळे लावलेले सुती कपडे! इटलींत इतके दारिद्र्य आहे की काय? नाक्यानाक्यावर असल्या बेकार लोकाचे घोळके दृष्टीला पडले. रस्त्यावर गाढवाच्या आणि घोड्याच्या काही खटारेवजा गाड्या दिसल्या डोक्याला रगीत फडका बाधलेल्या इटालियन शेतकरी बाया या गाड्यातल्या सामानावर आपल्या इकडल्या मजूर बायासारख्याच बसलेल्या दिसल्या

ब्रिंडिसीमधल्या काही अरुद बोळात आम्हीं शिरलों. मला मुगभाट किंवा कामाठीपुऱ्याची आठवण झाली तशींच चद्रमौळी घरे आणि तशीच घाण गजलेल्या पत्र्याचीं छपरे, कोळशाच्या गोणी घराच्या दाराशीं पडलेल्या, मळके व फाटके कपडे घातलेल्या इटालियन गृहिणी आतबाहेर काम करीत असलेल्या, असा देखावा दृष्टीला पडला ब्रिंडिसी रेल्वे स्टेशना-जवळ नतर आम्ही गेलों. तिथचे तिकीट—कलेक्टर किंवा गार्ड वगैरे आमच्या लोणावळा किंवा खडाळा येथील स्टेशनात दिसणाऱ्या ॲग्लो इडियन रेल्वे नोकराइतकेच गोरे, तितकेच स्वच्छ आणि तितकेच व्यवस्थित दिसले!

मुबइत बूट पॉलिश करणारी पोरे आहेत तसलीच एकदोन इटा-लियन पोरे आम्हाला वाटेत भेटली. 'Signor Cigali, Signor Cigali!' असे म्हणत खुणेने ती आमच्याकडे सिगरेट मागू लागली. इटलींत सिगरेट फार महाग आहेत. एक सिगरेट एखाद्या गरीब इटालियनाला दिली, की त्याचे डोळे कृतज्ञतेने भरून येतात.

रस्त्याच्या एका कोपऱ्यावर पाच पन्नास गरीब इटालियन बाया आणि पुरुष उभे होते त्याच्यापैकी एकीजवळ 'चेरी' फळे विकावयाला होती. आपल्याकडल्या जाभळासारखी चेरी दिसतात. अर्थात रुचीला वेगळीं आहेत. एका लिराला म्हणजे दोनअडीच आण्याना पसा भरून चेरी तिने मला दिलीं. एक लिरा तिच्या हातात दिल्यावर तो पहाण्याकरिता सगळ्या बायका तिच्याभोवतीं जमल्या. जणु काय लिरा हे नाणे त्यानीं कधीं पाहिलेच नव्हतें! किंवा तेवढ्या चेरींना एक लिरा

देण्यात मी फसलो असेन ! ब्रिंडिसी शहराच्या माझ्या या दोन तासाच्या फेरफटक्यात इटली हा बराच दरिद्री देश असावा अशी माझी कल्पना झाली. अर्थात् दोन तासात बनलेल्या मताना किमत तितकीच द्यायची. पण माझा तसा ग्रह झाला खरा. आज उजव्या बाजूला युगोस्लाव्हियाचा किनारा दिसतो आहे. उद्या सकाळीं पाच वाजता आम्हीं व्हेनिसला पोंचणार आणि मग बोटीचा प्रवास सपून माझा युरोपचा प्रवास सुरू होणार. अँटोनिओ, बॅसानिओ, शायलॉक आणि पोर्शियाच्या शहरात उद्या !

\+ + +

ता. ३ मे—

—व्हेनिस शहर

आज पहाटे पाच वाजता व्हेनिसला बोट लागायची आहे रात्रीं झोंपताना हाच विचार मनात घोळत असल्यामुळे एकदम दचकून मी पहाटे जागा झालों. दिवा लावून घड्याळात पाहतो तो बरोबर पाच वाजले होते पोर्टहोलमधून बाहेर पाहतो तो जुन्या पद्धतीच्या भव्य इमारती आणि चर्चेसचे उचउच गोलघुमट दिसत होते, आमची बोट व्हेनिस बदरात उभी आहे पण साडेमहा वाजल्याशिवाय आम्हाला खाली उतरता येणार नाहीं ज्याना सरळ लडनला जायचे आहे त्याना लॉइड ट्रिस्टिनो कपनीची लॉच बोटीवरून बदरात उतरल्याशिवाय सरळ व्हेनिस स्टेशनावर घेऊन जाणार आहे आम्ही व्हेनिसमध्ये राहणार आहोत, तेव्हा त्या लॉचमधून आम्हाला जाता येत नाहीं.

सहा वाजता बोट धक्क्याला लागली आणि आम्ही खाली उतरलो. महा ते आठ आम्हाला कस्टम हाऊसकडे आमचे सामान यावयाची वाट पहात धक्क्यावरच उभे रहावे लागले. युरोपमध्ये इटली सूर्यप्रकाशाबद्दल प्रसिद्ध आहे. पण आजचा दिवस अगदींच ढगाळ आणि उदासवाणा दिसतो. मुबई आणि व्हेनिस यात फरक काय वाटतो याचा मी विचार करतो आहे तसा काहींच फरक वाटत नाही. मे महिन्यात पावसाळी हवा आहे इतकेच थडीहि बेताचीच. आठ वाजले तरी सामान खाली येईना, तेव्हा मी आणि महमूद पुन्हा बोटीवर गेलो. सामान बाहेर

काढीत असलेल्या इटालियन हमालाना दोनदोन सिगारेट्स् दिल्याबरोबर त्यानीं सामान ताबडतोब बाहेर काढून खालीं पाठवून दिले.

व्हेनिसमधल्या निरनिराळ्या हॉटेलाचे प्रतिनिधि आपापलीं कार्डे पुढे करून आमच्याभोवती गर्दी करताहेत. पण महमूदला एक चागलें जर्मन हॉटेल माहीत आहे, तेव्हा त्याना आम्ही दाद देत नाहीं. एक गोंडोला किवा होडी ठरवून त्यात आम्ही म्हणजे मी, महमूद, रशीदा आणि आमचा मित्र पटेल बसलों, आणि गोंडोलावाल्याला व्हेनिस स्टेशनकडे न्यायला सागितले. व्हेनिसमध्ये आम्हाला एकदोन दिवसच रहावयाचें आहे, तेव्हा ‘ क्लोक रूम’मध्ये सर्व सामान ठेवून देऊन फक्त हातातून नेण्यासारख्या बॅग्ज आम्हीं बरोबर घ्यावयाचे ठरविले आहे. व्हेनिसमध्ये स्टेशनावर काय किवा कुठेहि जावयाचे म्हणजे लहानमोठ्या कालव्यामधून गोडोलात बसून जायचे किवा दगडाची फरसबदी केलेल्या लहानलहान रस्त्यावरून पायी फिरायचें. गाडी, घोडा, मोटार काहीं दिसायचे नाहीं. लहानमोठे कालवे हेच मुख्य रस्ते. इतर शहरात ज्याप्रमाणे मोठे रस्ते आणि गल्ल्या असतात, त्याप्रमाणे व्हेनिसमध्ये मोठे कालवे आणि लहान कालवे आहेत. जिकडे तिकडे कालव्यावरून लहानमोठे दगडी पूलच पूल ! त्यामुळे या शहराचा देखावा मोठा विचित्र दिसतो. आमची गोडोला एका कालव्यातून दुसऱ्या कालव्यात जात असता आजूबाजूचा देखावा मोठा मजेदार दिसतो आहे. काहीकाही गोंडोलामध्ये हिरव्यागार भाज्याचे, कादे–बटाट्याचे ढीगच्या ढीग आहेत. सकाळच्या वेळीं या गोंडोला बाजाराकडे चालल्या आहेत फार काय, पण पत्रे आणि पार्सलें इकडून तिकडे नेण्याकरिता मुबईत जशा लाल रगाच्या पोस्टाच्या मोटारलॉऱ्या आहेत, तशा व्हेनिसमध्ये पोस्टाच्या मोटर लॅाचेस आहेत. बाजूला इटालियन पोस्ट ऑफिसचें चिन्ह व पुढे इटालियन निशाण फडकवीत या लॅाचेस कालव्यातून इकडून तिकडे जात आहेत. जमिनीवर जशा मोटर बसेस असतात तशा इथे बोट बसेस आहेत. मोठ्यामोठ्या कालव्यातून त्याचीं, तरगतीं स्टेशने आहेत. अर्थात् त्याची एक बाजू जमिनीला लागलेली असते. दर पाच मिनिटानीं बोटबस येते आणि उतारू घेऊन पुढे जाते. इतर शहरा-

तले श्रीमत लोक स्वतःच्या मोटरी ठेवतात, व्हेनिसमधले सावकार स्वतःच्या मोटर–लॉंचेस आणि गोंडोला ठेवतात !

आधीच आज हवा ढगाळ आणि पावसाळी आहे त्यात आणखी या व्हेनिस शहरात सर्व कालवेच्च कालवे आणि पाणीच पाणी ! पुण्यात जसे जुन्या तऱ्हेचे पेशवाई वाडे दिसतात, त्याप्रमाणे कालव्याच्या दोहों बाजूला दिसणाऱ्या व्हेनिसमधल्या या जुनाट पण भव्य इमारती इतक्या ओलसर आणि दमट दिसतात की, लोक यात रहातात याचे मला आश्चर्य वाटते इमारतीचा पाया आणि दारापुढल्या खालच्या कित्येक पायऱ्या कालव्यातल्या पाण्यात बुडालेल्या आणि हिरव्यागार घाणेरड्या शेवाळाने बरबटलेल्या ! गोंडोला येऊन या पायऱ्याना लागावयाची आणि खाली उतरून घरात जावयाचे ! सर्व वातावरण ओलसर आणि दमट ! रशीदा म्हणते, “ व्हेनिसमध्ये शेकडा नव्वद लोक न्युमोनियाने मरत असावे ! ” मला ते खरे वाटते

ही हवा अशी आणि सर्व गोंडोलाचा रग एकजात काळा कुळकुळीत गोंडोलाना निरनिराळे सफेत, पिवळे रग देऊन जरा शोभा आणायला या इटालियन लोकाना झाले काय, असा विचार माझ्या डोक्यात आला आणि महमूदला मी तसे म्हणालो तेव्हा महमूदने या काळ्या रगाचा इतिहास मला सागितला तो पूर्वी व्हेनिस येथे आला असता त्यालाहि हाच प्रश्न पडला होता आणि कुणीतरी इटालियन प्रोफेसराने त्याला हा इतिहास सागितला होता. मला पाहिजे होते त्याप्रमाणे खरोखरच पूर्वी गोंडोलाचे रग मोठे मोहक आणि चित्रविचित्र होते पण दोनतीन शतकापूर्वी ‘ ब्लॅक प्लेग ’ची एक भयकर साथ व्हेनिस शहरात आली आणि इटालियन लोकाच्या लाडक्या ‘ व्हेनिझिया ’ शहराला अक्षरशः स्मशानकळा आणून ती गेली. त्या भयानक प्रसगाच्या स्मरणार्थ सर्व गोंडोलाना काळा रग देण्यात आला आणि आजतागायत तोच रग चालू आहे. वातावरणातला आणि आजूबाजूचा एकदर कुदपणा पाहून पटेल इतका विपण्ण झाला, कीं आमच्याबरोबर व्हेनिसमध्ये रहाण्याचा बेत बदलून स्टेशनावर पोचल्याबरोबर त्याच दिवशी साडेदहाच्या गाडीने पुढे लडनला जाण्याचा त्याने विचार केला.

स्टेशनावर आम्हीं सामान ठेवले, आणि पटेलला निरोप देऊन पुन्हा गोंडोलातून आम्ही हॉटेलकडे यावयाला निघालो आता लहान कालवे सोडून व्हेनिसच्या सुप्रसिद्ध उघड्या 'लॅगूना'त किंवा उपसागरात आमची गोंडोला आली आहे. मेघाआड्न हसतहसत सूर्य बाहेर येतो आहे एका बाजूला व्हेनिसचा भव्य सान मार्को स्क्वेअर आणि 'डोज्'चा राजवाडा दिसतो आहे बाजूला एक मोठा थोरला रुंद रस्ता आहे. पटेलने हा नमुनेदार इटालियन देखावा पाहिला असता तर त्यानें आपला व्हेनिसमध्ये रहायचा बेत खास बदलला नसता. या 'लॅगूना'च्या काठाशींच सान मार्को स्क्वेअरच्या जवळ आमचे 'हॉटेल सॅडवर्थ गाब्रिएल्' आहे. हॉटेलच्या दाराशी गोंडोला उभी करून आम्ही खाली उतरलो

हॉटेलचा ऑस्ट्रो–जर्मन मालक आमचे स्वागत करण्याकरिता पुढे आला नखशिखान्त काळा सट घातलेला हा मध्यमवयस्क गृहस्थ अगदी मासलेवाईक जर्मन आहे. भरदार शरीर, टक्कल पडलेल्या डोक्यावरचे उरलेसुरलेले केस व्यवस्थितपणे वळवलेले आणि बोलण्याचालण्यात अत्यंत नम्र आणि सभ्य. प्रत्येकी एका दिवसाचे १९ लिरा किंवा साधारणपणे तीन साडेतीन रुपये या दराने आम्ही खोल्या ठरवल्या. एवढ्या पैशात रहायला खोली आणि सकाळचा ब्रेकफास्ट, एवढे मिळते. दुपारचे आणि रात्रीचे जेवण गावामध्ये नानातऱ्हेची 'कॅफे' असतात त्यात घ्यावयाचे. बहुतेक सर्व युरोपभर अशीच पद्धत आहे. खोल्या अतिशय सुंदर आहेत. मुंबईतील ताजमहाल हॉटेलच्या सेकंड क्लासच्या खोल्या मीं पाहिल्या आहेत, त्यापेक्षा या कितीतरी चांगल्या आहेत रंगीबेरंगी वॉलपेपरने भिंती सुशोभित केलेल्या आहेत. आतल्या सजावट–सामानाची आणि उशापांघरुणाची स्वच्छता आणि टापटीप जर्मन आहे इतके म्हटले म्हणजे पुरे. स्वच्छता आणि टापटीप यात जर्मन लोकांचा हात धरणारे जगात कुणी नसतील. जपानी लोक आहेत म्हणतात; पण मला त्याची माहिती नाहीं.

आता दहा वाजले होते. आम्हीं 'ब्रेकफास्ट' घेतला, आणि व्हेनिस पहावयाला बाहेर पडलो.

व्हेनिसचा अत्यत प्रेक्षणीय आणि सुप्रसिद्ध असा जो भाग सान मार्को स्क्वेअर त्याच्या जवळच आमचे हॉटेल असल्यामुळे आम्हाला फार लाब फिरावे लागत नाही. या स्क्वेअरमध्येच व्हेनिसचे हजारों वर्षांपूर्वीचे जुनें सान मार्को चर्च हे प्रख्यात प्रार्थनामदिर आहे. त्या चर्चला लागूनच व्हेनिस हें प्राचीन कालीं स्वतत्र राज्य असताना त्यावर राज्य करणारे जे 'डोज्' किवा 'डयूक,' असत त्याचा रहाण्याचा इतिहास-प्रसिद्ध राजवाडा आहे.

सान मार्को चर्च अत्यत सुदर आणि भव्य आहे. रोमन कॅथोलिक पथाची ज्या काळी अत्यत चलती होती त्या वेळीं ते बाधलेले आहे. एवढ्या मोठ्या इमारतीचे आतील सबध छत सोनेरी रगाच्या काचेच्या तुकड्यानीं मढवलेले असून त्यात मोठमोठ्या चित्रकारानीं काढलेल्या ख्रिश्चन सताच्या रगीत आकृति बसवलेल्या आहेत याला 'मोझेक् वर्क' म्हणतात हे 'मोझेक् वर्क' फार जुने होऊन त्यातले काहीं काचेचे खडे निखळल्यामुळे इटालियन सरकारने ते पुन्हा होते तसे बसवण्याचे काम सुरू केले आहे. काहीं सुप्रसिद्ध इटालियन आर्टिस्ट त्यावर देखरेख करीत आहेत. हे सोनेरी खडे शेकडों वर्षांचे जुने असले तरी त्याचा रग अजून आहे तसा आहे.

इग्रजी भाषा धड येत नसताहि तिथे काम करीत असलेल्या एका इटालियन आर्टिस्टने रशीदाशीं तेवढ्यात दोस्ती केली आणि त्यापैकीं दोनतीन सुदर खडे तिला बक्षीस दिले! मात्र ते कुणाला दाखवू नकोस, गुपचूप घरीं ने, म्हणून त्याने तिला खुणेनें सागितले. अशा तऱ्हेने तीं प्राचीनकालचीं स्मृतिचिन्हे देणे सरकारी नियमाना धरून नाहीं त्या खड्यापैकीं एक खडा रशीदाच्या बॅगेतून मी 'चोरून' आणला आहे!

सान मार्को चौकातला देखावा मोठा मजेदार आहे हजारों कबुतराचे थवे! इथे फिरणारे इटालियन स्त्रीपुरुष मक्याचे किवा चण्याचे मूठमूठ दाणे उडवतात आणि तीं कबुतरे त्याच्या अगा-खाद्यावर येऊन बसलीं म्हणजे एकमेकाचे फोटो घेतात! हा एक खेळच आहे! हे चणे किवा मक्याचे दाणे विकण्याकरिता आपल्याकडे चौपाटीवर जसे भेळवाले बसलेले असतात, त्याप्रमाणे ठिकठिकाणीं गरीब इटालियन स्त्रिया बस-

लेल्या असतात. आणि कागदाच्या त्रिकोणी पुड्यातून हे दाणे त्या विकतात. रस्त्यातून फिरणाऱ्या या युरोपियन स्त्रीपुरुषाचे एकजात काळे कपडे पाहून मला कसेसेच वाटते. बहुतेक बायकाचे झगे काळे, पुरुषाचे सूट काळे, फार काय, पण फेल्ट हॅट्स्सुद्धा बहुतेकाच्या काळ्या! रस्त्यावरून जाणाऱ्या काळे कपडे घातलेल्या या लोकाचे थवेच्या थवे पाहिले म्हणजे गावातले सारे लोक एखाद्या प्रेतयात्रेला जाताहेत कीं काय असा भास होतो! आमच्या हिदुस्थानात किती रगाचे लोक आणि किती विविध रगाचे आणि हरतऱ्हाचे त्याचे वेष!

आज दुपारीं अडीच वाजता 'सेरेनेस्सीमा' नावाची एक लॉच प्रवाशाना व्हेनिसजवळचीं निरनिराळी स्थळे दाखवण्याकरिता सुटणार आहे आम्ही तिच्यातून जावयाचे ठरवले आहे. व्हेनिसजवळील 'मुरानो' या गावात जगप्रसिद्ध व्हेनिशियन काचेचा कारखाना दाखविण्यात येणार आहे. नतर 'बुरानो' नावाचे एक कोळ्याचे गाव (Fishing Village) आम्ही पहाणार आहोंत शेवटचा कार्यक्रम 'टोर्सेल्लो' पहाणे हा आहे. 'टोर्सेल्लो' येथे रोमन काळच्या देवळाचे काहीं अवशेष आहेत.

मुरानो येथील 'पावली आणि कपनी'चा काचेचा कारखाना प्रेक्षणीय आहे. आमच्या डोळ्यासमोर तेथील कामगारानीं काचेची रगीबेरगी फुलपात्रे हा हा म्हणता करून दाखविलीं. काचेच्या निरनिराळ्या वस्तु अतिशय सुदर आहेत.

'बुरानो' हे कोळ्याचे गाव मोठे मासलेवाईक आहे. हे गाव पाहिल्यावर हिदी कोळी काय आणि इटालियन कोळी काय, कोळी आणि त्याची रहाणी इथून तिथून सारखीच याबद्दल माझी पुरेपुर खात्री पटली. रशिदाची रगीबेरगी रेशमी साडी पहाण्याकरिता नुसते पोराचेच नव्हे तर मोठ्या स्त्रीपुरुषाचेसुद्धा घोळकेच्या घोळके आमच्या मागून फिरताहेत! गावात एखादा चमत्कारिक प्राणी यावा आणि त्याला बघायला गर्दी जमावी तसा प्रकार रशीदाच्या रगीत साडीमुळे इथे झाला आहे! आता पोलीसला मध्ये पडून ही गर्दी हटवावी लागते की काय, याची मला काळजी वाटते! मला आणि महमूदला मात्र इतकी लाज वाटली कीं, आम्ही हळूच या गर्दीतून निसटलों आणि रस्त्याच्या बाजूने चालू लागलों.

रशीदाला मजा वाटते या प्रकाराची. ती त्या पोराबरोबर हसते–खिदळते आहे. एक इटालियन बाई धावत धावत घरीं जाते आणि रशीदाची साडी दाखवण्याकरिता दुसरीला घेऊन येते ! इटालियन झाल्या तरी त्या बायकाच ना ! त्याना वाटणारे कौतुक मोठे पहाण्यासारखे आहे. ठिगळें लावलेल्या निळ्याकाळ्या तुमानी घातलेले हे राकट पुरुष, काळे झगे घातलेल्या आणि डोक्याला लालहिरवीं फडकीं बांधलेल्या या गरीब इटालियन स्त्रिया आणि त्यांचीं तीं उघडींवागडीं गुटगुटीत मुलें यांच्या त्या अकृत्रिम, भाबड्या वागणुकीचा राग येणे मात्र शक्य नाही.

* * *

ता. ४ मे–

निश्वास पूल आणि लॉर्ड बायरन !–जगप्रसिद्ध 'लिंडो'.

आज व्हेनिस सोडायचा आमचा विचार होता पण आणखी एक दिवस रहावयाचे आम्ही ठरविले आहे.

सकाळीं डोज्‌चा इतिहासप्रसिद्ध राजवाडा पहावयाला आम्हीं गेलो. हा राजवाडा चारशे वर्षांचा जुना आहे. त्याच्या प्रचंडपणाची कल्पना इटालियन शिल्पकलेचे नमुने पाहिल्याशिवाय यावयाची नाहीं आतला एकएक दिवाणखाना नजर ठरत नाही एवढा लांबरुंद आहे आणि आतल्या भिंतीवरील अचाट लांबीरुंदीची चित्रे टिशियन, पावलो व्हेरो[illegible]सा, टिंटोरेटो वगैरे इतिहासात अमरपद मिळवलेल्या थोर कलावंतानीं काढलेलीं आहेत. तिथें काम करीत असलेला अस्खलित इंग्रजी बोलणारा एक इटालियन अधिकारी आपण होऊन आमच्याबरोबर वाटाड्याचे काम करावयाला आला. हा मनुष्य मोठा बुद्धिवान आणि बहुश्रुत दिसतो. मनातून हा फॅसिस्टविरोधी असावा याबद्दल माझी खात्री झाली. अर्थात् मुसोलिनीच्या इटालींत तो उघड तसे बोलणे शक्य नाहीं. "उद्या महायुद्ध झालें तर कलेचे हे अमोल नमुने बॉबच्या माऱ्याखालीं बेचिराख होऊन जातील." तो दुःखाने म्हणाला, "स्पेनकडेच पहा ना." त्याला खिजवण्याकरिता मी मुद्दाम म्हणालों, "स्पेन कशाला, ॲबिसीनियाकडेच पहा ना !' आपले गंभीर डोळे त्याने माझ्यावर रोखले आणि स्मित करून तो म्हणाला,

"त्या बाबतींत तुमच्यासारखच माझ मत आहे!" मी त्याचा अर्थ समजलों. आमच्या हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर इप्पीच्या फकिराने चालविलेली बडाळीहि त्याला माहीत होती, असे दिसले. हा इप्पीचा फकीर कोण, म्हणून त्याने आम्हाला विचारले. ती बडाळी हिंदी लोकानीं चालविलेल्या स्वातंत्र्याच्या युद्धाचाच एक भाग असावा, अशी त्या बिचाऱ्याची कल्पना होती. आम्हीं त्याला खरी वस्तुस्थिति सांगितली सरहद्दीवरील बडाळी मोडण्याकरिता ब्रिटिश सरकार विमानातून बॉबचा वर्षाव करते याचा त्याने निषेध केला.

हा राजवाडा पाहिल्यानंतर त्याला लागून असलेला सुप्रसिद्ध 'निःश्वास पूल' (Bridge of sighs) आम्हीं पाहिला. राजवाडा आणि त्याला लागून असलेला इतिहासप्रसिद्ध भयानक बंदीखाना यांना हा पूल जोडतो 'डोज्'ने एखाद्या दुर्दैवी कैद्याला शिक्षा दिली की या पुलावरून त्याला कैदखान्याच्या कोठडींत नेण्यात येत असे आणि त्या भयंकर काळोख्या कोठड्यात गेलेला कैदी पुन्हा कधींच परत येत नसे, हे सांगावयास नकोच. असल्या हजारो दुर्दैवी प्राण्यांचे उष्ण निःश्वास या पुलाने ऐकले असतील. या पुलाचे नाव खरोखरच अन्वर्थक आहे. वाटाड्याने या कैदखान्याच्या तळघरातील एक भयानक खोली आम्हाला दाखविली 'शिलॉनचा कैदी' हे आपले प्रसिद्ध काव्य लिहिण्यापूर्वी कैद्याला अशा कोठडींत कसे वाटत असेल ते अनुभवण्याकरिता प्रख्यात इंग्लिश कवि लॉर्ड बायरन् या खोलींत येऊन दोन दिवस राहिला होता असे म्हणतात.

आज दुपारीं एका हंगेरियन हॉटेलात मी जेवायला गेलों. 'मेन्यू-कार्ड'वर 'गुलाश' असें एका पदार्थाचे नाव पाहिले. माझ्या हिंदी कानांना हे नाव जरा जवळचे वाटले म्हणून तो पदार्थ मी मागवला. आमच्या कोंकणी पद्धतीने बटाटे घालून जसे चवदार आणि खमंग मटन तयार करतात तशा तऱ्हेची ही हंगेरियन डिश होती. प्रत्येक मांसाहारी हिंदी गृहस्थाला युरोपमध्ये ही हंगेरियन डिश खाण्याची मी शिफारस करतो. त्याला हिंदुस्थानातल्या आपल्या घरच्या जेवणाची आठवण होईल. हंगेरियन भाषासुद्धा संस्कृत आणि इतर हिंदी भाषांच्या

बरीचशी जवळची आहे म्हणतात. ते कांहीं असो, पण ‘ गुलाश ’ मात्र घरच्या मटनाची आठवण करून देतो !

सध्याकाळीं व्हेनिसमधला जगप्रसिद्ध ‘ लिडो ’ पहायला आम्ही गेलों. या युरोपियन लोकांची जाहिरातबाजीच फार ! या ‘लिडो’ची कीर्ति मी हिंदुस्थानातसुद्धा ऐकत होतों आमच्या जुहूच्या समुद्रकिनाऱ्याच्या एकदशांशसुद्धा हा समुद्रकिनारा नाहीं. रगीबेरगी कपडे चढवून शेकडो अर्धनग्न स्त्रीपुरुष इथे पोहावयाला आणि बुचकळायला येतात ही गोष्ट मात्र खरी.

या किनाऱ्याच्या एका बाजूला जाळे टाकून काही इटालियन कोळी मासे मारीत होते. जाळे ओढण्याची त्याची तऱ्हा मात्र मोठी मजेदार आहे. प्रत्येकाच्या कमरेला एक ‘ हूक ’ असतो, त्याला ती लाबच लाब दोरी प्रत्येकजण अडकवतो. आणि मग रागेने एकामागें एक उभा राहिलेला प्रत्येकजण एकएक पाऊल मागे टाकतो. अशा तऱ्हेने कमरेच्या जोराने जाळे बाहेर ओढले जाते.

‘ लिडो ’च्या आजूबाजूचा व्हेनिस शहराचा भाग अत्यत आधुनिक आहे. रस्त्यात मधूनमधून फुलझाडाचे ताटवे आहेत. तिथे लावलेल्या पाट्या मला लक्षात ठेवण्यासारख्या वाटल्या. आमच्याकडल्या सार्वजनिक बगीच्यातल्या पाट्या मगरूरपणें लोकाना दरडावीत असतात, कीं ‘ फुलझाडाना हात लावणाराना ५० रुपये दड ठोकला जाईल ! ’ वगैरे. या इटालियन पाट्या मोठ्या लीन आणि काव्यात्मक भाषेत लिहिलेल्या आहेत. ‘ Ripetate Le Plante ’ एवढींच अक्षरे त्यावर लिहिलेलीं असतात. ‘ Respect the Plants ’ (फुलझाडाना आदबीने वागवा !) किती गोड आणि लाडिक हुकूम !

* * *

ता. ५ मे—

व्हेनिस ते व्हिलोबें प्रवास.

आज मी लंडनला जायला निघणार. महमूद आणि रशिदा आज सकाळीं ८-१८ च्या गाडीने व्हिएन्नास जावयास निघाली माझी व्हेनिस—पॅरिस—लंडन गाडी ११-४५ ला सुटणार पॅरिसपर्यंत डॉ फिलिप माझ्याबरोबर आहेत, पण आता यापुढचा प्रवास एकट्याने करावा लागणार, त्यामुळे मला अगदीं खिन्न वाटत आहे. बोटबसमधून १०-३० ला आम्ही व्हेनिस स्टेशनकडे जावयास निघालों बरोबर ११-४५ ला आमची गाडी सुटली इटालियन आगगाडीचे डबे यथातथाच आहेत. पण इकडला तिसरा वर्ग आमच्या दुसऱ्या वर्गाइतका चांगला आहे त्याचप्रमाणें प्रत्येक जागेला नंबर आहे. त्यामुळे उगाच गर्दी होणार नाहीं.

दुपारीं चार वाजता सुप्रसिद्ध मिलान् स्टेशनात आमची गाडी आली इटालियन्स मिलान् शहराला 'मिलानो' म्हणतात. स्टेशन खूप मोठे आहे पण धुराने आणि कोळशाच्या धुळीने सर्व काळवंडून गेले आहे वाटेत पादुआ, व्हेरोना वगैरे स्टेशने लागली, तेव्हा शेक्सपियरच्या नाटकाची मला आठवण झाली शेक्सपियरच्या नाटकात या शहरांचीं नावे लहानपणी वाचताना या शहराजवळून मी प्रत्यक्ष कधी जाईन अशी माझी कल्पनाहि नव्हती! लहानपणच्या इच्छा आणि आकांक्षा आता अशा तऱ्हेने पुऱ्या होत असता काहीं चमत्कारिक भावनांनीं अंतःकरण भरून जातें.

इटलीमध्ये सृष्टिसौंदर्याबद्दल अत्यंत प्रसिद्ध असलेल्या 'लेक गार्डा' आणि 'लेक माजोरी' या प्रदेशातून आमची गाडी जात आहे. अत्यंत सुपीक असा इटलीचा 'लोंबार्डी' प्रांत तो हाच. 'लेक गार्डा' आणि 'लेक माजोरी' ही मैलच्या मैल लांब पसरलेलीं दोन मोठीं थोरलीं सरोवरें आहेत. दोन्ही बाजूनीं दिसणारा निसर्गाचा देखावा अवर्णनीय आहे. दूरवर शुभ्र हिमाच्छादित आल्प्स पर्वताच्या रांगा दिसताहेत. सरोवरामधल्या लहानलहान चिमुकल्या बेटावर श्रीमंत लोकांच्या टुमदार बंगल्यांचे पुंजके दिसताहेत. सरोवराच्या नीलवर्ण पाण्यावर आणि आल्प्सच्या

हिमवेष्टित उत्तुंग शिखरावर जर्द पिवळा सूर्यप्रकाश खेळत असल्यामुळे या सर्व देखाव्याला एक प्रकारची अद्‌भुतरम्यता आली आहे.

मध्याकाळीं ७-३० ला आम्ही 'डोमोडोसोला' येथे पोंचलों. इटलीची सरहद्द येथे संपते आता आम्ही स्वित्झर्लंडमध्ये शिरणार. आमच्या गाडीचे पार्शीसारखे दिसणारे बावळट इटालियन गार्ड, कंडक्टर वगैरे अधिकारी जाऊन त्याच्या जागी अधिक गोरे, अधिक तरतरीत आणि अधिक रुबाबदार दिसणारे स्विस रेल्वे नोकर आता आले आहेत. खंडाळ्याच्या घाटातून जाताना गाडी जशी अगदी डोंगराजवळून जाते, तशी आमची गाडी आता स्विस आल्प्स्‌च्या जवळून जात आहे. मे महिना असल्यामुळे अगदीं पायथ्यापर्यंत आल्प्स् पर्वतावर हिम दिसत नाहीं. पण माथ्यावर शुभ्रसफेत हिमाचे थर आहेत. इतक्या जवळून हिम पहाताना मला मोठी मजा वाटते. शिखरावर पांढरे बर्फ आणि खालीं काळी-पिवळी माती यामुळे बटाटे-पोह्यावर कातलेले खोबरे टाकले म्हणजे जसा देखावा दिसतो तसा आल्प्स् दिसतो आहे! मला नीट आठवत नाहीं, पण तात्यासाहेब केळकरानी असेच काहींतरी वर्णन केले होते.

युरोपियन मुत्सद्याच्या वेळोवेळीं होणाऱ्या परिषदामुळे ज्या शहराना महत्त्व आले आहे अशीं स्ट्रेसा, मॉन्ट्रू, लोझान वगैरे स्वित्झर्लंडमधलीं स्टेशने एकामागून एक आम्हाला लागत आहेत. वर्तमानपत्रात ही नावे मी वाचीत असे तेव्हा काय माझ्या कल्पना असत! प्रत्यक्ष पहातो आहे तों खंडाळा-लोणावळ्यासारखीं ही लहान लहान स्टेशने पाहून काहींच वाटत नाहीं. मॉन्ट्रू स्टेशनात गाडी उभी राहिली तेव्हा मला आठवण झाली, कीं इजिप्तचे नहासपाशा युरोपियन राष्ट्रांच्या प्रतिनिधींशीं 'कॅपिच्युलेशन्स'बद्दल खलबते करण्याकरिता सध्या मॉन्ट्रू येथे आलेले आहेत. आल्प्स् पर्वतावर वसलेलीं हीं लहानलहान गावे रात्रीच्या वेळी अतिशय सुंदर दिसतात. काळोखामध्ये ठिकठिकाणीं डोंगरावर रंगीबेरंगी दिवे लुकलुकताना दिसतात आणि त्या दिव्याची प्रतिबिंबे डोंगराच्या पायथ्याशीं असलेल्या सरोवराच्या प्रशांत पाण्यावर तरळत असतात.

एका लहानशा स्विस स्टेशनावर हातगाडीवरून सॅंडविच विकणाऱ्या एका पोराला मीं बोलावले. तो स्विस पोरगा इंग्लिश सुंदर बोलत होता.

सॅडविच विकत घेतल्यावर काहींतरी विषय काढून माझ्याबरोबर तो बोलत उभा राहिला.

" Are you from India, sir ? (आपण हिंदुस्थानचे काय ?)" त्याने मला विचारले.

मी 'हो' म्हणालो तेव्हा "एखाद हिंदी नाण तुमच्या खिशात असेल तर मला द्या !" म्हणून तो मला सागू लागला "मला निरनिराळ्या देशातली नाणी जमविण्याचा नाद आहे, तेव्हा तुम्ही हिंदुस्थानच एखाद नाण मला द्याल, तर तुमचे माझ्यावर अतिशय उपकार होतील" तो म्हणाला. थोड्याशा चवल्या, पावल्या आणि पैसे होते. ते बाहेर काढून "तुला यातल काय पाहिजे ते घे ' म्हणून त्याला मीं सांगितले. त्याने पैसा पसत केला. तो म्हणाला, "यावरची राजाची छबी छान आहे."

रात्री ११–४० ला आम्ही 'व्हिलोर्बे ' येथे पोंचलो. स्वित्झर्लंडची सरहद्द सपून येथे फ्रेंच हद्द सुरू झाली रात्रीच्या वेळी या सरहद्दी आल्या कीं मोठा त्रास होतो कस्टमच्या अधिकाऱ्याना सर्व बॅगा वगैरे झोंपेतून उठून उघडून दाखवाव्या लागतात.

* * *

ता. ६ मे–

फ्रेंच लोक म्हणजे गडकऱ्याचे धुंडिराज !–आग्ले–फ्रासे–आलेमाने–इतालियानो !–आहे खरी 'इंग्लिश वेदर' !–चाफेकर टॅक्सीवाले !–ह्या लंडनच्या इमारती धुरकटलेल्या कां ?

सकाळी ७–५० ला गार दु लिऑ या पॅरिसमधल्या स्टेशनावर आम्ही येऊन पोचलो. या स्टेशनवरून लडनची गाडी पकडण्याकरिता गार दु नॉर्द या पॅरिसमधल्या दुसऱ्या स्टेशनावर मला टॅक्सीने गेले पाहिजे. नॉर्द स्टेशनावरून गाडी १०–४० ला सुटावयाची आहे. इंग्लिश खाडी ओलाडून लडनला जायचे तीन मार्ग आहेत. कॅले–डोव्हर, बुलॉ–फोक्स्टन् आणि दिएप्पे–न्यू हॅवन. पैकीं ही गाडी बुलॉ येथे जायची आहे. खाडी ओलाडून मी फोक्सटन येथे पोचणार. तेथे लडनला जाणारी गाडी उभीच असते.

८-१५ च्या सुमाराला मी नॉर्द स्टेशनावर येऊन पोंचलों. गाडीला अजून दोन तास अवकाश आहे, या समजुतीने क्लोकरूममध्ये सामान ठेवावयाचे आणि स्टेशनमधल्या सलूनमध्ये दाढी वगैरे करून भरपूर ब्रेकफास्ट घ्यावयाचा असा पोक्त विचार मीं केला होता. फ्रेंच पोर्टरला 'मला लंडनला जायचं आहे' हे 'लॉंद्र' 'लॉंद्र' हा मला माहीत असलेला एकुलता एक फ्रेंच शब्द पुनःपुन्हा उच्चारून मीं मोठ्या प्रयासाने समजावून सांगितले. तेव्हा तो सरळ माझे सामान घेऊन प्लॅटफॉर्मकडे जाऊ लागला. लंडनची गाडी उभी आहे तेव्हा गाडींतच सामान नेऊन ठेवतों, असे खुणेने त्याने मला सांगितले. मीहि त्याच्यामागून गेलों. पहातों तों गाडी खरोखरच उभी होती. १०-४०ला सुटणारी गाडी ८ १५ ला स्टेशनात उभी का, ते मला कळेना ! आणखी पुन्हा चांगली माणसानीं गजबजलेली ! हे फ्रेंच लोक गडकऱ्याच्या धुंडिराजासारखे तीन तास आधीं स्टेशनवर येऊन बसतात कीं काय ! या पोर्टरला माझें बोलणे न समजल्यामुळे हा भलत्याच गाडीत माझे सामान ठेवतो आहे की लंडनच्या गाडीची वेळ बदलली ? मी कमालीचा भांबावून गेलों !

शेवटीं गाडीतल्या एका म्हातारीला, फ्रेंच गार्डाला, आणखी एकादोघांना जीवाची आटापीट करून खुणा केल्या आणि खात्री करून घेतली, कीं ती गाडी बुलॉंलाच जायची आणि तिची सुटायची वेळ ८-३७ आहे ! दोनतीन दिवस आधीं 'समर टाइम टेबल' सुरू झाल्यामुळे १०-४० च्या गाडीची वेळ ८-३७ झाली होती ! घड्याळांत पहातों तों ८-३० झाले होते. अजून सात मिनिटे आहेत या विचाराने स्टेशनमधल्या वृत्तपत्राच्या स्टॉलवर जाऊश 'डेली मेल' हे इंग्लिश पत्र विकत घेतले आणि माझ्या डब्याच्या दाराजवळच ते चाळीत उभा राहिलों. काहीं वेळाने पहातों तीं गाडी एकदम हालू लागली ! चट्दिशीं उडी मारून मला गाडींत चढावे लागले.

आमच्याइकडल्या गाड्याप्रमाणे या युरोपियन गाड्या सुटताना गार्डाची शिटी नाही, गाडीचा भोंगा नाहीं कीं उतारूंची धादल नाहीं ! ८-३७ वर काटा गेल्याबरोबर गाडी आपली सथपणें चालू लागली. माझ्याखेरीज बाकी सर्व उतारू वेळेच्या आधीं एकदोन मिनिटे बरोबर

आत जाऊन बसलेले होते. अलिबागच्या एखाद्या पाहुण्याची मुबईत पहिल्याच दिवशीं जशी धादल होते, तशीच पॅरिसमध्ये माझी पहिल्या दिवशीं फजीती व्हावी असा योग होता असे दिसते ! दाढी बोटभर वाढलेली, पोटात चहा-कॉफीचा एक थेब नाहीं आणि फ्रेच भाषेचा गध नसल्यामुळे चेहेरा बावरून गेलेला, अशा थाटात आमची स्वारी पॅरिस-बुलॉ एक्स्प्रेसमध्ये जाऊन बसली.

थर्डक्लासच्या डब्यात सुदर गादीच्या जागा असून एकएका बांकावर दोनदोनच माणसे बसावयाची सोय आहे. माझ्या शेजारीं पधरा-सोळा वर्षांची एक गुटगुटीत फ्रेच मुलगी बसली आहे आणि एक क्षणहि फुकट न घालवता ती सारखी लोकरीचे वीणकाम करते आहे माझ्यासमोरच एक अत्यत सुस्वभावी चेहेऱ्याची म्हातारी फ्रेच बाई बसली असून तिच्या मांडीवर एक भला मोठा वेताचा पेटारा आहे त्या पेटाऱ्यात आहे तरी काय, त्याची मला जिज्ञासा आहे गाडी चालू झाल्यावर थोड्याच वेळाने माझी जिज्ञासा पुरी झाली. त्या बाईने हळूच पेटाऱ्याचे झाकण उघडले आणि त्यातून गुबगुबीत, काळ्या कुळकुळीत माजराचीं तीन काळी पिल्ले बाहेर पडली !

माझ्या आजूबाजूला बसलेल्या आणि निरनिराळ्या स्टेशनात नवीन येणाऱ्या या फ्रेच स्त्रीपुरुषाना पाहून एकदर फ्रेच लोकाविषयीं माझे मत फारच चागले झाले आहे. या साऱ्या गोऱ्या लोकात मी एकटाच निराळ्या रगाच्या कातडीचा मनुष्य आहे, पण एकहि स्त्री किवा पुरुष मी कुणीतरी निराळा आहे म्हणून माझ्याकडे टवकारून किवा पुनःपुन्हा पहात नाहीं. त्याच्याचपैकी मी एक कुणीतरी आहे अशा तऱ्हेने ते हसताखिदळताना किवा बोलताना ते माझ्याकडे पहात आहेत मला हा फरक एकदम वाटावयाचे कारण असे, की इटलींतील लोकाचा या बाबतीत मला फार राग येत असे. किती वेळा ते तुमच्याकडे रोखून पहातील ! किती वेळा ते पुनःपुन्हा वळून पहातील. साहजिक जिज्ञासा हाच तसे पहाण्यात त्याचा हेतु असतो हे खरे आहे, पण असे पुनःपुन्हा पहाणे हे असभ्यपणाचे लक्षण आहे असे मला वाटते. अशा पाहण्याने परकीय किवा नवख्या माणसाला चमत्कारिक वाटेल, असे आपण करतों हा चमत्कारिकपणा या फ्रेच लोकात मला मुळीच वाटत नाहीं.

दुसरी एक गोष्ट मला अत्यत महत्वाची वाटते. कितीतरी तरुण, मध्यमवयस्क फ्रेंच बाया निरनिराळ्या स्टेशनावर माझ्या डब्यात चढताहेत आणि उतरताहेत, पण फ्रेंच लोकाविषयीं, चैन करण्याकरिता युरोपला जाऊन आलेले आमचे प्रवासी मोठमोठी रसभरित वर्णने देऊन आमची जशी कल्पना करून देतात, तशी रगेल आणि छचोर एकहि फ्रेंच बाई येथें दिसत नाहीं. एकीच्याहि ओठाना अगर गालाना रग लावलेला नाही. फार काय—आणि हे कुणाला खरेसुद्धा वाटणार नाही—यापैकी बहुतेक बायाचे केस ‘ बॉब ’ केलेले नसून आमच्या घरगुती बायकासारखे चागले लाबलचक आहेत आणि हिदी बायकासारखेच मधोमध भाग पाडून मागे आबाड्यासारखे बाधलेले आहेत अगदी हिदु बायकाप्रमाणे नव्हे, पण जरा सैल आणि साधारणपणे त्याच पद्धतीने बाधलेले त्यावर हॅट असते ही गोष्ट वेगळी. आणि आमच्याकडे फ्रेंच लोकाची आणि त्यातल्या त्यात फ्रेंच बायकाची काय बदनामी करतात ! पॅरिसमधल्या एखाद्या कुप्रसिद्ध रस्त्यावरून फिरायचे आणि तिथे फिरत असलेल्या फ्रेंच बाजारबसव्याना पाहून फ्रान्समधल्या स्त्रीवर्गाविषयी मते ठोकून द्यावयाची ! एखादा युरोपियन प्रवासी मुबईत फोरास रोडवर फेऱ्या मारून मुबईतल्या हिदु स्त्रियाबद्दल जर आपले मत देऊ लागला तर ते जितके अन्याय्य होईल, तितकेच हे अन्याय्य नाही काय ?

गेल्या महायुद्धाच्या वेळी फ्रेंच रणभूमीवरील ज्या गावाचीं नावे मी वाचीत होतो तीं आमिॲ, नोयल्ज वगैरे स्टेशने एकामागून एक लागत आहेत

एकदोन तास विणकाम केल्यानतर माझ्या शेजारीं बसलेल्या फ्रेंच मुलीने आपले विणकाम काळजीपूर्वक पेटींत ठेवून दिले आणि माझ्याकडे वळून फ्रेंचमध्ये तिने काहींतरी विचारले. दोनतीन चिमण्या माझ्या कानाकडे एकदम चिवचिवल्यासारखा मला भास झाला ! मीं तिला खुणेनें ‘जरा थाब’ म्हणून सागितले आणि माझ्या ओव्हरकोटाच्या खिशात हात घातला. ती आश्चर्याने माझ्याकडे पहातच राहिली. ओव्हरकोटाच्या खिशातून ‘टूरिस्ट गाइड’ हे पुस्तक मीं बाहेर काढले. त्यात प्रत्येक इग्रजी वाक्यासमोर त्याच अर्थाचे फ्रेंच, जर्मन आणि इटालियन वाक्य दिलेलें

आहे 'I can't speak French, I speak English' या वाक्यासमोरील फ्रेंच वाक्यावर बोट ठेवून पुस्तक मीं तिच्या समोर धरले! तिला हसू आले, पण ते पुस्तक पाहून तिला मोठे कौतुक वाटले. त्या पुस्तकात प्रत्येक वाक्य इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन आणि इटालियन भाषेत लिहिलेले आहे हे पाहून तिला इतका आनंद झाला, की ते पुस्तक उलटे सुलटे चाळीत ती स्वत:शीच 'ऑंग्ले–फ्रासे–आलेमाने–इतालिआनो' हे शब्द पुन:पुन्हा उच्चारीत होती आणि काहीतरी मजेदार खेळणे मी तिला दिलें आहे अशा तऱ्हेने मधूनमधून ती माझ्याकडे पहात होती ते पुस्तक बंद करून माझ्याकडे देताना पुन्हा एकदा मंजुळ फ्रेंच शब्दांची फैर झाडून मला तिने काहीतरी विचारले मला फ्रेंच येत नाही, हे सांगण्याकरिता मीं ते पुस्तक बाहेर काढले होते, हे ती विसरली! मी गंभीरपणाने त्या पुस्तकातल्या त्याच वाक्यावर पुन्हा बोट ठेवले आणि तिला दाखवले. तेव्हा मात्र ती लाजल्यासारखी झाली.

आता आमची गाडी झपाट्याने बुलॉंजवळ जात आहे आजू-बाजूचा देखावा अगदीच रूक्ष वाटतो. रेताड जमीन आणि झाडझुडुप काहीएक नसलेले उघडेबोडके डोंगराचे कडे जिकडे तिकडे दिसताहेत. बरोबर १२–३०ला बुलॉं स्टेशनात उतरलो बुलॉं–फोक्स्टन बोट दोन वाजता सुटावयाची आहे प्लॅटफॉर्मच्या पलीकडल्या बाजूलाच बोटीचा धक्का आहे.

बरोबर दोन वाजता आमच्या बोटीने फ्रान्सचा किनारा सोडला. आमच्या कोंकणच्या बोटीएवढी साधारण ही बोट आहे बुलॉं सोडताना हवा स्वच्छ असून प्रखर ऊन पडले होते पण इंग्लिश खाडीत थोडेसे दूर गेलों नाही तोच 'इंग्लिश वेदर' सुरू झाली. आकाश ढगाळ होऊन सूर्य झाकला गेला आहे थंडगार सोसाट्याचे वारे सुटल्यामुळे समुद्र खवळून बोट वाटेल तशी हालते आहे. युरोपियन 'थंडी' 'थंडी' जी म्हणतात तिचा इंगा इटली किंवा फ्रान्समध्ये मला कळला नव्हता, तो आत्ता चांगलाच कळतो आहे. जणु काय हाडे फोडून थंडी जाते आहे. बुटातल्या बुटात पाय आखडून जाताहेत. नाकातोंडातून सुटणाऱ्या श्वासाच्या गोठलेल्या वाफा प्रत्यक्ष डोळ्यांना दिसताहेत. आहे खरी इतर युरोपपेक्षा इंग्लंडची हवा और!

दुपारीं ३–३० ची वेळ झाली आहे. फोक्स्टन्-इंग्लंडचा किनारा समोर स्पष्ट दिसतो आहे इंग्लंड ! हेच ते इंग्लंड ! किती परस्परविरोधी भावनांनीं माझे अंतःकरण थरारून जात आहे. इतिहासात, भूगोलात लहानपणापासून ज्या इंग्लंड देशाची महति आणि वर्णनें वाचलीं, तो इंग्लंड देश पहाण्याचे अपरंपार कुतूहल आणि ज्या या एवढ्याशा, ढगाळ, धुरकट लेल्या देशाच्या दास्यात आमचा अफाट हिंदुस्थान देश शतक दीड शतक खितपत पडला आहे, त्या इंग्लंडला पहिल्यांदा पहाताना वाटणारा उद्वेग, अशा अनेक संमिश्र भावनांचा एकच कल्लोळ माझ्या हृदयात उडाला आहे समोर फोक्स्टनच्या किनाऱ्यावरचे उघडे बोडके रूक्ष डोंगर आणि फोक्स्टन् गावातलीं छपरावर तीनतीन चारचार छोटींछोटीं धुराडीं असलेली, धुरकटलेलीं, तांबड्या विटांचीं मासलेवाईक इंग्लिश घरे दिसताहेत. सर्वच वातावरण कुंद, काळवंडलेलें, धुरकट आमच्यावर डौलाने राज्य करणाऱ्या इंग्रजांचा हाच का इंग्लंड देश ! या आणि अशाच प्रकारच्या विचारांच्या धुंदीत मीं इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर पाय ठेवला.

बोटीच्या धक्यालाच लागून फोक्स्टन् स्टेशनचा प्लॅटफॉर्म आहे गुळगुळीत, मंजुळ इटालियन आणि फ्रेंच शब्द कानातल्या कानात विरून जाऊन आता ठसक्यात बोलल्या जाणाऱ्या इंग्रजी भाषेतले परिचित पण कठोर मगरूर शब्द कानावर पडताहेत अर्थात् इतका वेळ शब्दांच्या माऱ्याखालीं गुदमरून गेलेल्या माझ्या जिवाला हे परिचित शब्द ऐकून कितीतरी मोकळे वाटते आहे

कस्टम आणि पासपोर्ट वगैरेची माझी तपासणी विशेष कसोशीने करण्यात आली. कस्टमचे अधिकारी किंवा पासपोर्ट तपासणारे पोलीस अधिकारी अत्यंत सौजन्याने माझ्याशीं बोलत होते. पण इतर सर्व उतारूंना–यात म्हैसूरचे काहीं हिंदी लोकहि होते—भराभर सोडून देण्यात आले असूनहि मला खड्यासारखे बाजूला काढण्यात आले आणि माझ्याविषयीं विशेष काळजी दाखविण्यात आली असं का ते मला सांगता येत नाहीं. इंग्लंडमधल्या एका मित्राला देण्याकरिता त्याच्या घरच्या मंडळींनीं माझ्यापाशीं हलव्याचे एक पार्सल दिले होते. ते फोडून दाखविण्याचा

कस्टम अधिकाऱ्याने हट्ट धरला. मी त्याला ते उघडून दाखवलं आणि ' आता मला उघडायला लावलच आहेस, तेव्हा यातला थोडा हलवा तू खा ' म्हणून त्यातला थोडा हलवा मीं पुढे केला तो हसला आणि ' थॅंक यू ' म्हणून नको म्हणाला !

पासपोर्ट तपासताना स्कॉटलड यार्डच्या दोघा अधिकाऱ्यानी मी इग्लडला कशाला आलो, कुठें कुठे जाणार, कुठे राहणार इत्यादि नाना प्रश्न विचारले आणि माझी उत्तरे टिपून घेतली. आधींच मी प्रवासानें दमलों होतों आणि खूप कटाळलों होतो शेवटी इग्लडमध्ये मी नक्की किती दिवस राहणार असा प्रश्न त्याने मला विचारला असता मी चिडून ' It depends on how I like England ! ' म्हणून उत्तर दिले. तेव्हा तो हसला आणि माझे आभार मानून मला त्याने सोडून दिले

इग्लिश हमाल मात्र मोठ हुषार आणि अत्यत अदबीने वागणारे दिसले. कपार्टमेटमध्ये माझे सामान ठेवल्यावर त्या इग्लिश हमालाला ' किती पैसे देऊ ? ' म्हणून जेव्हा मीं विचारले, तेव्हा मोठ्या अदबीनें तो म्हणाला, " I leave it to you, sir ! " माझ्याकडे सुटे पैसे नव्हते. "दहा शिलिगाची एक नोट मोडून आणशील का ? " म्हणून त्याला मी विचारले. तो 'हो' म्हणाला आणि गर्दीत चुकामूक होऊ नये म्हणून आपल्या दडावरचे नबराचे बकल माझ्या हातीं देऊन नोट घेऊन तो सुटे पैसे आणावयाला गेला. नोट मोडून आणण्यात मात्र त्याने आपले 'इग्रजी' डोके लढवले. चार हाफ क्राऊन म्हणजे अडीच अडीच शिलिगाची चार नाणी घेऊन तो आला. मीं कितीहि कमी द्यायचे ठरवले तरी कमीत कमी अडीच शिलिग म्हणजे दीडदोन रुपये मीं द्यावे याची त्याने चोख व्यवस्था केली होती ! बोलताना मोठ्या झोकात ' I leave it to you, sir ' तो म्हणाला, पण नोट मोडताना त्या इग्लिश बच्चाने अडीच शिलिग मिळतील याची बरोबर काळजी घेतली. गोड बोलून आपला कार्यभाग व्यवस्थित साधून घ्यावयाचा या व्यापारी इग्रज जातीच्या स्वभावाचा हा उत्कृष्ट नमुना इग्लडच्या किनाऱ्यावर पाय ठेवताच मला भेटला म्हणावयाचा !

चार वाजता गाडीने फोक्स्टन् स्टेशन सोडले. इग्लिश गाडीचा

थर्डक्लास आमच्या फर्स्ट क्लासइतका सुखसोयींनीं युक्त आहे. मखमलीने मढवलेल्या गादीचीं बाके, प्रत्येक बाकासमोर चहा वगैरे पिण्याकरिता सुदर टेबल—सर्व सोयी तिसऱ्या वर्गात आहेत. मी खिडकीकडेला बसून इग्लडची नमुनेदार वनश्री पहातो आहे. सूर्य बाहेर येऊन कोंवळे ऊन पडले आहे आणि बाजूचा देखावा अत्यत आल्हाददायक आहे शुभ्र सफेत मोहोराने भरगच्च भरून गेलेल्या 'चेरी'च्या झाडाच्या रागाच्या रागा दोन्ही बाजूना दिसताहेत रेखीव हिरवीगार चिमुकलीं इग्लिश शेते, त्यात मधूनमधून दिसणारी लाल विटाचीं टुमदार घरे, हा सुदर रेखीव देखावा फ्रान्स किंवा स्वित्झर्लंडमध्येसुद्धा दिसत नाही. कीट्स्, शेले, वर्ड्स्वर्थला मोहून टाकणारे हेच इग्लडचे ऐश्वर्य. आता मात्र इग्लड मला मनापासून आवडू लागले आहे दोनच तास हा देखावा टिकला

आता आम्हीं लडनच्या जवळजवळ आलो आहोत. धुरकट घराची गर्दी आता दोन्ही बाजूना दिसू लागली आहे बरोबर ६–१५ वाजता लडनच्या भव्य व्हिक्टोरिया स्टेशनात गाडी उभी राहिली आणि आमच्या राज्यकर्त्यांच्या त्रिखडप्रख्यात राजधानीत—लडनमध्ये—मी उतरलों.

लडनच्या व्हिक्टोरिया स्टेशनातील प्लॅटफॉर्मवर पाऊल ठेवताना एक प्रकारच्या अननुभूत काळजीने माझे अत.करण धडधडत होते. माझे पत्र वेळेवर पोचून कुणीतरी हिंदी दोस्त मला घ्यायला स्टेशनवर आला असेल का? भाषेची पचाईत नव्हती पण छत्तीस तासाच्या प्रवासाने मी दमून गेलो होतों आणि या एवढ्या मोठ्या लडन शहरात सध्याकाळच्या वेळेला जवळचे पत्ते हातात घेऊन जागा हुडकीत जायचे माझ्या जिवावर आले होते. सर्व इग्रज उतारू उतरून गेले होते. माझ्या बॅग्ज् खाली उतरून मी इकडेतिकडे पहात होतों. इतक्यात निळ्या सर्जचा सूट घातलेला एक ठेंगणासा पण भरभक्कम बांध्याचा हिंदी तरुण माझ्या दृष्टीला पडला माझ्या छातीवरची धोंड उचलल्यासारखी होऊन मला इतका आनद झाला की त्याचे वर्णन करता येणे शक्य नाहीं. हेच श्री. ताम्हनकर असावेत असा मीं तर्क केला. त्या तरुणाची दृष्टि माझ्याकडे गेल्याबरोबर त्यानें मला विचारले,

"आपण काणेकर का ?"

" हो " मी म्हणालों, " आपण ताम्हनकर ना ? "

" छे, छे, मी चाफेकर ! " तो तरुण म्हणाला.

ताम्हनकरानीं या चाफेकराना मला उतरून घ्यायला पाठविले होतें. श्री चाफेकर हे एक धाडसी तरुण असून त्याची हकीगत मनोरजक आहे.

पूर्वी मुबईजवळील कल्याण येथे हे असत वर्ष दीड वर्षापूर्वी इग्लडमध्ये टॅक्सी चालविण्याचा धदा करावा या विचाराने ते लडनला गेले ! हल्लीं ते लडनमध्ये टॅक्सीचा धदा करतात. साठ पौडाना एक भली मोठी सेकडहॅड ब्यूक सेडन् गाडी त्यानीं घेतली असून चारसहा महिन्यात लडनचे सर्व लहानमोठे रस्ते म्हणजे त्याच्या हातचा मळ झाला आहे. इग्लडमध्ये टॅक्सीचा धदा करणारा असा हा एकच एक हिदी माणूस आहे, असे मला वाटते लडनला जाणाऱ्या प्रत्येक महाराष्ट्रियाने टॅक्सींतून फिरायचेच असले, तर दूर देशी नशीब काढायला आलेल्या या महाराष्ट्रीय तरुणाला आश्रय दिल्याशिवाय राहू नये ६३ पार्लमेंट हिल् लडन, एन्. डब्ल्यू ३, येथे पुण्याच्या दुसऱ्या चाफेकराचे हिदी विद्यार्थ्यांकरिता जे होस्टेल आहे तेथेच हे चाफेकर रहातात.

त्याच्या टॅक्सींतून मी स्टेशनच्या बाहेर पडलो. बाहेर सुरेख सोनेरी ऊन पडले होते. गेले चारसहा दिवस लडनची हवा फार सुदर असल्याचे कळले मुबईला सॅढर्स्ट रोड नाक्यावर जेवढी मोटारींची गर्दी असते, त्याच्या दसपट मोटारीच्या गर्दीतून आमची मोटर चालली आहे आत्यतिक कुतूहलाने मी दोहों बाजूना पहातों आहे चारसहा दिवसानीं 'कॉरोनेशन' असल्यामुळे इमारतींवरतीं युनिअन् जॅक्स् फडकताहेत. प्रथमदर्शनीच लडन मला कसे दिसले ? आमच्या मुबईच्या फोर्टमध्ये जशा मोठमोठ्या दगडी इमारती आणि रस्ते आहेत, तसाच देखावा इथे दिसतो आहे. मात्र फार मोठ्या प्रमाणावर. माणसाची आणि वाहनाची गर्दी मुबईपेक्षाहि कितीतरी पटीने मोठी ! जणु काय रोजच जत्रा भरली आहे. लडनच्या दगडी इमारती प्रचड आणि भव्य आहेत, पण इग्लडच्या विशिष्ट हवेमुळे बाहेरून त्या इतक्या काळवडून गेलेल्या आहेत, की आदले दिवशीं या शहराला आग लागली होती कीं काय, असा भास होतो. एखाद्या इमारतीला जर चुकून आपण

घासून गेलों, तर कोटाला काजळी लागेल कीं काय, अशी भीति वाटते. सदैव पावसाळी हवा आणि कारखान्याच्या धुराड्यातले, प्रत्येक घराच्या निरनिराळ्या धुराड्यातले नाना तऱ्हेचे धूर वातावरणात जमत असल्यामुळे इमारतींवर अशी काजळी चढत असावी, असे मला वाटते.

हाइड पार्क, पिकॅडिल्ली इत्यादि वाचनामुळे परिचित असलेल्या लडनच्या भागातून आमची मोटार चालली आहे. पिकॅडिल्ली हा लडनचा गाभा समजला जातो आणि लडन हे जगाचे व्यापारी केंद्र असल्यामुळे इग्रज लोक पिकॅडिल्लिला सर्व 'जगाचे काळीज (Heart of the world)' समजतात! लडनचा हा अत्यत मध्यवर्ति आणि भपकेबाज भाग आहे. नाना तऱ्हाच्या चित्रविचित्र रगाचीं हजारों विद्युच्चिन्हे (Neon-signs) चारी बाजूना चमकताहेत.

दोनतीन आठवडेच मला लडनमध्ये रहावयाचे असल्यामुळें उगाच कुठेंतरी नवख्या ठिकाणीं राहून दर वेळेला रस्ते शोधीत बसण्यापेक्षा बरे-चसे महाराष्ट्रीय विद्यार्थी रहात असलेल्या हॅपस्टेड् हीथवरील चाफेकराच्या होस्टेलमध्येच रहावयाचे मी ठरवले. घरी पोचेपर्यंत सात वाजले होते. महाराष्ट्रीय भाषा आणि महाराष्ट्रीय चेहेरे. आजूबाजूला दिसल्यामुळे अगदीं स्वतःच्या घरासारखें एकदम मला मोकळे वाटू लागले त्यात आणखी भात, आमटी आणि कॉलीफ्लावरची भाजी खायला मिळाली! यापेक्षा आणखी काय पाहिजे?

जेवल्यानतर एका मित्राबरोबर मी फिरायला बाहेर पडलों. आठ साडेआठ वाजले होते. पण बाहेर ऊन चागलेच होते आमची जागा थोडीशी मलबार हिलसारखी उचावर आहे. पार्लमेंट हिल रोडने खालीं पायथ्याशीं आलों तों नाक्यावरच दोन सभा चालल्या होत्या. सभा म्हणजे एक उच पायाची खुर्ची, तिच्यावर एक वक्ता उभा आणि आजूबाजूला जमलेले तीसचाळीस तमासगीर! लडनमध्ये असल्या शेंकडों सभा दररोज ठिकठिकाणी होतात. कुठेंहि खुर्ची ठेवावी आणि बोलायला सुरवात करावी. गाडीघोड्याना आणि रस्त्यावरून जाणाऱ्यायेणाऱ्याना अडथळा न झाला म्हणजे झाले. पोलीस इतकीच काय ती काळजी घेतात. यापलीकडे कांहीं करीत नाहींत. तुम्ही वाटेल तें घसा कोरडा पडेपर्यंत

बोला. हे इंग्लंडचें भाषणस्वातंत्र्य (Freedom of speech) ! वर उल्लेखिलेल्या दोन सभांपैकीं एक फॅसिस्टाची होती. दुसरी लंडनमधल्या ‘ बसवाल्यांची ’ होती. लंडनमध्ये सध्या बसचा संप चालू आहे. एका सभेपासून थोड्याशा पावलांवर दुसरी सभा चालू आहे याच गल्लोगल्लीं होणाऱ्या सभांना ‘ Street corner meetings ’ म्हणतात आणि या वक्त्यांना खोकेठोक ‘ Tub thumpers ’ म्हणतात !

लंड[illegible]

ता. ७ मे—

नाव सोनूबाई आणि हातीं कथलाचा वाळा !—'हिंदोळ्यावर' नी ' चांदरात ' !

मी रहातों त्या हॅपस्टेड हीथच्या जवळच असलेल्या एका रस्त्यावर माझे मुबईचे मित्र श्री सुदर काबाडी रहातात असे मला कळले. त्याना भेटायला सकाळीं अकरा वाजता मी गेलो. श्री. काबाडी गेलीं तीनचार वर्षे इथें आहेत. हिंदी वृत्तपत्राचे प्रतिनिधि म्हणून ते इथे रहातात क्रॉनिकलमध्यें येणारीं इग्लडचीं बातमीपत्रं त्याचींच असतात. आठव्या एडवर्डाच्या राज्यत्यागाच्या वेळीं तर त्यानीं मुबईच्या 'क्रॉनिकल'ला पाठविलेली एक ' आतली बातमी ' लडनमधल्या इग्लिश वृत्तपत्राच्या बातमीदारानाहि मुबईत प्रसिद्ध होईपर्यंत मिळाली नव्हती ! कॉम्रेड एम्. एन्. रॉयचे एक प्रमुख अनुयायी म्हणून मुबईच्या लोकाना श्री. सुदर काबाडी चागलेच माहीत होते. त्यानीं कुठून तरी पैदा केलेला चिवडा आणि लाडू मला खायला दिले. लडनमध्ये या वस्तु खाताना जी मजा येते ती मुबईच्या लोकाना कळणार नाहीं !

दुपारीं साडेबारा वाजता चान्सरी लेनमध्ये श्री. ताम्हनकर याच्या ऑफिसात त्याना भेटायला गेलों. पत्रानीं आमची ओळख झालेलीच होती. श्री. ताम्हनकर मोठे खेळाडू आणि हुषार गृहस्थ दिसतात. चान्सरी लेनमध्ये जिकडे तिकडे इग्लिश बॅरिस्टराचीं ऑफिसे आहेत. मुबईच्या स्मॉल कॉझेस् कोर्टाजवळचा पिकेट रोडच म्हणाना ! बॅरिस्टर

होण्याकरिता ज्या चार 'इन्स् ऑफ् कोर्ट' आहेत त्यापैकीं 'लिंकन्स् इन्' ताम्हनकराच्या ऑफिसच्या समोरच आहे. त्या इन्च्या बागेत जाऊन आम्हीं काहीं फोटो घेतले. या बागेतल्या लाल, पिवळ्या, पांढऱ्या, 'ट्यूलिप्' पुष्पाचे ताटवे मला अतिशय आवडले.

नंतर मी 'इंडिया ऑफिस' पहायला गेलो. जाताना वाटेंत पार्लमेंटचीं दोन्ही 'गृहे' आणि ब्रिटिश सरकारच्या मुख्य प्रधानाचे सुविख्यात निवासस्थान—१०, डाउनिंग स्ट्रीट—दिसले १०, डाउनिंग स्ट्रीट ही इमारत मुंबईतील लॅमिंग्टन रोडवरील पोलीस स्टेशनापेक्षा काहीं चांगली वाटली नाही! त्याचप्रमाणे साऱ्या ब्रिटिश साम्राज्याचा राज्य-कारभार जेथून हाकला जातो, तो 'व्हाइट हॉल' आणि 'प्रिव्ही कौन्सिल'-च्या ज्यूडिशियल कमिटीची जागाहि पाहिली 'व्हाइट हॉल'ची इमारत खूप मोठी व भव्य आहे, पण नांव 'व्हाइट हॉल' असून लंडनमधल्या इतर इमारतींसारखीच ती काळवंडलेली आहे! ज्या प्रिव्ही कौन्सिलकडे मारें हिंदुस्थानातल्या सगळ्या हायकोर्टांची अपीलें जातात, त्या प्रिव्ही कौन्सिलच्या दारावर मुंबईतल्या एखाद्या लहानशा ऑफिससारखी 'प्रिव्ही कौन्सिल' हीं अक्षरें असलेली एक मळकट पितळी पाटी आहे!

'इंडिया ऑफिस' किंवा 'सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर इंडिया'चे ऑफिस ही इमारत मात्र बाहेरून लंडनमधल्या इतर इमारतीं-सारखीच काळवंडलेली असली तरी आतून एखाद्या राजवाड्यासारखी भव्य आणि प्रेक्षणीय आहे. या इमारतीत एक प्रचंड लायब्ररी असून हिंदी विद्यार्थ्यांना वाटेल तीं पुस्तकें फुकट वाचायला नेता येतात. पुस्तकाचा 'इंडेक्स' चाळता चाळता मराठी पुस्तकाच्या यादींत विभावरी शिरूरकर यांचे 'हिंदोळ्यावर' आणि माझे 'चांदरात' या पुस्तकाचीं नांवे पाहिलीं येथील असिस्टंट लायब्रेरियन मि. गॉन्साल्व्हेस या नावाचे एक हिंदी खिश्चन गृहस्थ आहेत. त्यांना 'हीं पुस्तकें येथे खरोखरच आहेत का?' असे विचारतां त्यांनी ताबडतोब तीं दोन्ही पुस्तकें काढून दाखविलीं.

आज सध्याकाळीं आठ वाजता जेवल्यानंतर सहज मी खोलींत पडलों होतों. कुणीं दार वाजवले म्हणून उघडून पहातों, तों श्रीयुत आणि

सौ. लाड दारात उभ्या ! त्यांची लंडनमध्ये भेट जितकी अवचित तितकीच आनंददायक होती धुळ्याला सेशन्स जज्ज असलेले श्री. लाड, आय्. सी. एस्. हे माझे शाळासोबती होते दोन वर्षांची रजा घेऊन सध्या बॅरिस्टरीचा अभ्यास करण्याकरिता ते लंडनमध्ये रहात आहेत माझ्या घरापासून पांच मिनिटांच्या अंतरावर असलेल्या हॅपस्टेड हीथ रोडवरच ते रहातात श्री लाड हे एक विद्वान् आणि व्यासंगी मराठी साहित्यिक आहेत हे सांगायला पाहिजे असे नाही ते इतक्या जवळ रहातात हे ऐकून मला अतिशय आनंद झाला. कारण त्यांच्या संगतींत आता लंडनमधला माझा मुक्काम अत्यंत सुखाचा होणार यांत शंका नाही

* * *

ता. ८ मे–

कीट्सूचें घर–टेट गॅलरी.

आज सकाळीं कडाक्याची थंडी पडली आहे बाहेर धुकेंहि सपाटून पडले आहे पार्लमेंट हिलवरच्या आमच्या या उंच जागेवरून खालीं पसरलेलें लंडन शहर धुक्यांत गुरफटलेलें दिसतें आहे. आज ब्रेकफास्ट नंतर मि लाड आणि सौ. लाड यांनी प्रख्यात इंग्लिश कवि कीट्स् याचें घर पहावयाला जावयाचें ठरविलें आहे आम्ही रहातों या हॅपस्टेड् भागांतच कीट्स् रहात असे. लाड रहातात त्यांच्या घराच्या मागच्या बाजूलाच कीट्सूचें घर आहे त्याला 'कीट्स् ग्रव्ह' असें नांव दिलें आहे. कीट्स् रहात असे तेव्हां हें घर जसें होतें तसेंच्या तसें तें अजून राखून ठेवण्यांत आलें आहे. या घराला लागून असलेल्या घरांत कीट्सूची प्रेयसी फॅनी ब्रॉन रहात असे, तेंहि घर तसेंच ठेवण्यांत आलें आहे. कीट्सूच्या घराला लागूनच एका खोलींत पदार्थसंग्रहालय किंवा म्यूझियम् असून कीट्सूशीं संबंध असलेल्या बारीकसारीक सर्व वस्तु तेथें व्यवस्थितपणें कांचेच्या आवरणाखालीं ठेवण्यांत आल्या आहेत कीट्सूच्या पिंगट केसाची एक बट, त्याचीं प्रेमपत्रें, फॅनी ब्रॉन्च्या केसाची बट, तिचें कांहीं शिवणकाम, कीट्सूनें तिला दिलेली आंगठी वगैरे वगैरे मनोरंजक वस्तु या म्युझियममध्यें आहेत. शेक्सपियरच्या नाटकाची जी प्रत कीट्स् वाचीत असे, ती

कीट्स्‌च्या स्वतःच्या हातच्या टिप्पणासह या संग्रहालयात आहे आणि अभिमानाने सांगण्यासारखी गोष्ट अशी, कीं मुंबईच्या वकील नावाच्या कुणीतरी पारशी गृहस्थानी ही प्रत जबरदस्त किंमत देऊन विकत घेतली आणि या संग्रहालयाला बक्षीस देऊन टाकली

ज्या झाडाखाली बसून कीट्स्‌ने आपली 'Ode to Nightingale' ही अजरामर कविता लिहिली, ते झाडहि अजून या बागेत जसेच्या तसे उभे आहे या झाडाकडे पाहिले कीं अनंत भावनानीं अंतःकरण उचंबळून येते

आम्ही रहातो हा लंडनचा हॅंपस्टेड भाग खरोखरच कवीनीं रहाण्यासारखा आहे इथे आल्यावर धुराने भरलेल्या आणि कारखान्यानी गजबजलेल्या लंडन शहराचा हा एक भाग आहे असे कुणालाच वाटणार नाही हॅंपस्टेड हीथचे हिरवेगार मैदान दूरवर पसरले आहे जवळच 'केनवूड फॉरेस्ट' नावाचे एक चिमुकले जंगल आहे गर्द झाडी आणि लहानलहान तळी मधेमधे असल्यामुळे आपण शहरात नसून माथेरान किंवा लोणावळयाच्या बाजूला आहोत, असा भास होतो युरोपियन शहरे आणि हिंदुस्थानातली शहरे यातला हाच मोठा फरक मला वाटतो. हाइड पार्क किंवा हॅंपस्टेड हीथसारखा जंगली भाग जशाचा तसा शहरात ठेवून दिल्याने शहराला एक प्रकारची अकृत्रिम शोभा येते ही कल्पनासुद्धा आमच्याकडे कुणाला शिवलेली नाही शहर म्हणजे कारखाने आणि धूळ. त्यात अवाढव्य बगीचे किंवा गर्द झाडीचीं जंगले (Woods) असताच कामा नयेत, असलीं तर काढून टाकलीं पाहिजेत, ही आमची कल्पना ! लंडनचा हा हॅंपस्टेड भाग असा असल्यामुळे रॅम्से मॅक्डोनाल्ड, प्रख्यात तत्त्ववेत्ता सी. ई एम्. ज्योड् वगैरे मंडळी याच भागात रहातात. बर्नार्ड शॉसुद्धा इथेच रहात असत पण काहीं दिवसापूर्वी 'मार्बल आर्च' या भागात ते रहायला गेल्याचे मला कळले

कीट्स्‌ म्यूझियम्‌ पाहिल्यानंतर एका 'लायन्स रेस्टॉरॅं'मध्ये आम्हीं 'लंच' घेतला आणि 'टेट गॅलरी' हे इंग्लंडचे जगद्विख्यात चित्र-संग्रहालय पहावयास गेलों. येथे कॉन्स्टेबल्‌, टर्नर्‌, ऑगस्टस जॉन्‌ वगैरे विख्यात चित्रकारांचीं चित्रे आणि रोदॉं, एप्स्टीन्‌ वगैरे शिल्पकारांच्या

कलाकृती पहावयास मिळाल्या. होगॉर्थ, रॉम्ने, गेन्सबरो वगैरे जुन्या चित्रकाराच्या कृतीहि या सग्रहालयात आहेत.

लडनमध्ये सध्या 'बस'चा सप चालू असून पचवीस हजार बसवाले सपावर आहेत. राज्यारोहणानिमित्त लडनमध्ये खूप गर्दी होणार असल्यामुळें चारसहा दिवसात हा सप मिटावा म्हणून जोराचे प्रयत्न चालू आहेत

* * *

ता. ९ मे–

Mr Anand (!) Kanekar *याचें मराठी स्पीकिंग युनियनतर्फे व्याख्यान–चपाती आणि 'शेरीखडा'!*

आज केंब्रिज सर्कलमधील ताजमहाल हॉटेलमध्ये मराठी स्पीकिंग युनिअनतर्फे एक 'लच' असून भोरचे महाराज, जमखिंडीचे महाराज, वगैरे हिंदी पाहुणे आणि कांहीं इग्लिश पाहुणेहि बोलावलेले आहेत. 'मराठी वाङ्मयातील काही नवीन विचारप्रवाह' या विषयावर मला मराठींत व्याख्यान द्यायचे निमत्रण आहे. बाकी लडनमध्ये मराठी व्याख्यान देण्यासारखी दुसरी सोपी गोष्ट नाहीं! श्री. लाड बरोबर असल्यामुळे मला वाटेल ते बहकता येणार नाहीं, ही गोष्ट वेगळी!

'लच' दीड वाजता सुरू झाला 'डेली स्केच्' या लडनमधील वृत्तपत्राची प्रतिनिधि बाई या लचला हजर होती तिने 'डेली स्केच'च्या ता. १० मेच्या अकात 'London' by Mr Gossip या सदराखालीं या समारभाचे वर्णन दिले आहे. माझ्या वर्णनापेक्षा एका इग्लिश बाईला हा समारभ कसा दिसला त्याचे वर्णन अधिक मनोरजक वाटेल म्हणून 'डेली स्केच' मधला तो उतारा मी जसाचा तसा पुढे देतों. 'मराठी'चे तिने केलेले स्पेलिंग, अनतचा 'आनद' आणि श्रीखडाचे 'शेरिखडा' मीं जसेच्या तसे ठेवले आहे.

An Indian Affair

Scent of musk and sandalwood, and thin, high-pitched dissonances of Indian music greeted guests of the Mahrathi-speaking Society at the newly opened Taj Mahal restaurant.

There are some 200 members of the Society, including British, which was formed last October.

Guests of honour were the Rajahs of Jamkhindi and Bhor, The Uvraj of Bhor and famous Mahrathi poet Anand Kanekar

Chapatti and Sherikhanda

Lovely women in brilliant saris with caste-marks between arched black brows talked animatedly A fairy-like creature with a long black plait, Miss Chitale, sang an extempore verse or two before the meal, begging lunchers to do justice to the three courses and to enjoy themselves. Apparently it's an old Indian custom

There was curry served with a whole battery of accessory condiments, there was chapatti, dhal and a thin kind of custard, called sherikhanda

कु. नीरा मोडकर, कु वेणु चितळे, आणि अतिया बेगम हे मुंबई-मधले दोनतीन ओळखीचे चेहेरे मला येथे दिसले. अतिया बेगम याची एकदर बडबड आणि गडबड जर कुणीं पाहिली असती, तर हा त्याच्या घरचाच समारभ आहे कीं काय असे त्याला वाटले असते !

परत येताना रस्त्यात मी काहीं इंग्लिश भिकारी पाहिले. येथील भिकाऱ्याचे एक वैशिष्ट्य लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. ते तोंड वेगाळून नुसती भिक्षा कधीच मागत नाहीत कुणी एखादे फूल तुम्हाला देईल आणि मग तुम्ही त्याला काय वाटेल ते द्या. कुणी फूटपाथावर चित्र काढून दाखवील, तर कुणी एक ग्रामोफोन घेऊन फिरेल आणि त्यावर रेकॉर्ड वाजवून दाखवील.

* * *

ता. १० मे—

डॉ. मुल्कराज आनद—'हुतात्मा' काणेकर !

आज सकाळीं लडनमधील पुरोगामी लेखक—सघाचे चिटणीस आणि 'The Cooly,' 'Two Leaves and a Bud' इत्यादि कादबऱ्या-मुळें इग्लडमधे प्रसिद्ध असलेले डॉ. मुल्कराज आनद याना त्याच्या ७, बोबर्न बिल्डिग, या जागेंत भेटायला गेलो. लडनमध्ये असलेले दुसरे

एक लेखक प्रमोद सेन हेहि डॉ. आनद याच्या घरींच भेटले. या दोघाच्याहिसाठी माझ्याकडे परिचयपत्रे होती. डॉ. आनद हे स्पेनमध्ये माद्रिद येथे गेले होते तेथून ते नुकतेच परत आले होते. तिथल्या पुष्कळ हकीगती त्यानी मला सागितल्या स्पॅनिश सरकारतर्फे रेडिओवर इग्रजींत भाषणें करून सरकारपक्षाचा प्रचार करण्याची कामगिरी त्याना माद्रिदमध्ये देण्यात आली होती. मला स्पेनमध्ये जाता येईल किंवा कसे यासबधी मीं त्याचा सल्ला घेतला. 'आधी पासपोर्ट मिळणे कठीण आणि मिळाला तरी एकटा जाऊ नकोस,' असा सल्ला त्यानी मला दिला

स्पॅनिश किंवा फ्रेंच भाषा येत नसल्यामुळे आणि कसल्याहि प्रकारचे अधिकारपत्र जवळ नसल्यामुळे फ्रेंच सरहद्द ओलाडून स्पेनमध्ये जाताना नाहक त्रास व्हावयाचा आणि एखादे वेळी प्राणासहि मुकण्याचा प्रसग यायचा, असे त्यानीं सागितले. धड उत्तर देता न आल्यामुळे सरकारपक्षाचाच एखादा सैनिक गोळी घालून ठार करायचा आणि नतर हा सोशालिस्ट असून आपल्या बाजूचा होता असे कळल्यावर दिलगिरी प्रदर्शित करण्यात येऊन स्पॅनिश सरकारच्या खर्चाने लालबावट्याच्या आच्छादनात आमचा मुडदा गुडाळण्यात येऊन मोठी प्रेतयात्रा निघायची! मला 'हुतात्मा' होण्याची मुळीच इच्छा नसल्यामुळे स्पेनला जायचा बेत मीं रहित केला.

* * *

ता. ११ मे–

मला रशियाला जायच तिकिट काढून काहो द्या ना! – Mummy, who is this Gandhi ?

मीरत कटामुळे हिंदुस्थानला परिचित असलेले कॉमरेड बेन ब्रॅडले याना मी दुपारीं भेटलो. ५३, ग्रेज् इन् रोडला ॲंटी इपीरियालिस्ट लीगचे ऑफिस आहे. तेथे त्याची भेट झाली थोडा वेळ चर्चा केल्यानतर मीं त्याचा निरोप घेतला.

आज मला माझ्या मुख्य कामाला लागायचे आहे. मी युरोपला आलो तो इग्लड किंवा फ्रान्स पहायला नव्हे. कसेहि करून मला रशिया

पहावयाचा आहे. एका गावढळ मुलीचे जसे गाणे आहे ‘ मला मुंबईला जायचंय, तिकीट काढून का हो द्या ना ?’ तशी माझी मनःस्थिति आहे. ‘ मला रशियाला जायचय् तिकीट काढून का हो द्या ना !’

रशियात प्रवास करायचा असला तर ‘ इटूरिस्ट ’ नावाची रशियन सरकारची एक संस्था आहे. तिच्या मार्फतच प्रवासाची सोय करावी लागते. या इटूरिस्टच्या लंडनमधील ऑफिसात मी गेलो. प्रवासाच्या निरनिराळ्या योजना होत्या त्यापैकीं रशियामधील रंगभूमीच्या अभ्यासाकरिता म्हणून प्रो. रॅफे नावाच्या एका इंग्लिश प्रोफेसराच्या नेतृत्वाखालीं एक एकवीस दिवसाची ट्रिप ता. २६ मे रोजी निघायची होती. तिच्यातून जायचा मी विचार केला आणि नंतर पासपोर्टची खटपट सुरू केली.

संध्याकाळी सर्व जगभर प्रसिद्ध असलेले मॅडम् टुसॉव्हचे मेणाच्या चित्राचे प्रदर्शन बेकर स्ट्रीटमध्ये पहायला गेलो जगातल्या सर्व सुप्रसिद्ध व्यक्तींची मेणाचीं चित्रे इथे करून ठेवलेलीं आहेत. इंग्लिश इतिहासातले निरनिराळे प्रसंगहि अगदी हुबेहूब उठविलेले आहेत. महात्मा गांधींचीं सुंदर आकृति एका बाजूला आहे, ती पहात उभा असता माझ्या बाजूलाच उभ्या असलेल्या एका मध्यम वयस्क इंग्रजी बाईचा आणि तिच्या आठदहा वर्षे वयाच्या मुलीचा पुढील संवाद माझ्या कानावर पडला. तो अत्यंत मनोरंजक असल्यामुळे मी जसाच्या तसा देतों—

“ Mummy, who is this Gandhi ? ”

“ Didn't you see him when he was in London ? ”

“ No, Mum What did he do ? ”

“ He is fighting for India. He wants to take India out of our hands ! ’

‘ Oh-O-O O O !-would he kill us, mum ? ’

‘ No dear, he won't take up arms, he is a pacifist ! ’

इंग्लिश बायकामुले महात्मा गांधींना किती भितात किंवा किती भीत नाहींत, याचा हा संवाद म्हणजे एक उत्कृष्ट नमुना होय.

* * *

ता. १२ मे—

राज्यारोहणाचा दिवस—माझे शरीरसंरक्षक !

आज सकाळी आठ वाजता उठून बाहेर पहातों तों स्वच्छ ऊन पडले आहे. आज राज्यारोहणाचा दिवस पण आमच्या हॅपस्टेडमध्ये विशेष गडबड काहीच वाटत नाहीं दहा वाजता बादशहा आणि महाराणी याची मिरवणूक बकिंगहॅम राजवाड्यातून वेस्टमिन्स्टर ॲबेकडे जावयाची आहे. तिथे कॅटरबरीच्या आर्चबिशपाच्या हस्तें राज्याभिषेक होणार. तोपर्यंत हे ऊन जर असेच राहिले आणि पाऊस पडून मिरवणुकीचा बोजवारा उडाला नाही, तर सध्याकाळचीं इग्लिश वृत्तपत्रे आनदाने बेहोष होतील आजच्या दिवशीं हवा कशी राहील या विषयाची चर्चा इग्लिश वृत्तपत्रातून गेले कित्येक दिवस चालली आहे ! इग्लिश हवा आहेच तशी

हिदुस्थानातून आणि परदेशाहून कॉरोनेशन पहावयाला आलेले काही लोक जागेकरिता पाचपाच दहादहा पैाड खर्च करून बाराबारा तास आधीं जाऊन थडीवाऱ्यात जागा धरून बसले आहेत. मला कॉरोनेशन पहावयाची मुळीच इच्छा नाही आणि इतके पैसे खर्च करून आणि रात्रभर जागरण करीत गर्दीमध्ये जीव कासावीस करून घेऊन मिरवणूक पहावयाची तर मुळींच इच्छा नाही. आम्ही चारपाच जणानी घरींच बसून रेडिओवरून सर्व काहीं ऐकावयाचे ठरवले आहे. मिरवणुकीची आणि राज्याभिषेकाच्या सर्व समारभाची विस्तृत फिल्म आज सध्याकाळींच किंवा उद्या सध्याकाळी एक शिलिंग देऊन कुठल्याहि सिनेमात पहावयाला मिळेल.

बादशहाना शपथ घ्यावयास लावताना कॅटरबरीच्या आर्चबिशपाचा आवाज आणि बादशहानीं घेतलेली शपथ रेडिओवर स्पष्ट ऐकू आली. रेडिओवरचे वेस्टमिन्स्टर ॲबेमधल्या समारभाचे वर्णन इतकें मनोवेधक होते, कीं जणु काय डोळ्यासमोर समारभ चालला आहे असा भास होत होता.

आज सकाळीं 'ब्रेकफास्ट'च्या वेळीं आमचे 'घरवाले' श्री. चाफेकर यानीं मला एक गोष्ट सागितली. ती ऐकून मला थोडीशी भिती आणि थोडीशी

मजाहि वाटली. भीति वाटावयाचे कारण—आता रशियाचा पासपोर्ट मला मिळणार किंवा नाही याचा संशय वाटू लागला. चाफेकर म्हणाले, कीं पहाटेस दुधाच्या बाटल्या आत आणावयाला जेव्हा ते बाहेर गेले, तेव्हा साध्या कपड्यातले दोन 'स्कॉटलंड यार्ड'चे लोक दरवाजापाशीं उभे असलेले त्याना आढळले त्यानी लपवालपवीचा काहींच प्रयत्न केला नाही. ' आम्ही पोलिसचे लोक आहोंत आणि काणेकर नावाचा एक ' भयंकर ' मनुष्य तुमच्याकडे रहातो आहे, त्याच्यावर आज कॉरोनेशनचा दिवस असल्यामुळे आम्हाला सक्त नजर ठेवावयाची आहे," असे स्पष्टपणे त्या दोघानी श्री. चाफेकर याना सांगितले ! काल रात्री मी घरीं किती वाजता आलो ते त्यानी चाफेकराना बरोबर सांगितले आणि ' आज त्याच्या हालचाली काय आहेत हे तुम्हाला माहीत असल्यास आम्हाला 'सांगा' अशी त्यानीं विनंती केली !

' आमचा नाइलाज आहे आज परदेशी (Foreigners) लोकावर नजर ठेवण्याचा आम्हाला हुकूम आहे " ते अत्यंत अदबीने चाफेकराना म्हणाले.

" हिंदी लोकाना तुम्ही परदेशी समजता काय ? " चाफेकरानीं त्याना विचारले

त्यावर ते नुसते हसले

असे आहे तर ! मला स्वत.चा थोडासा अभिमान वाटला. बलाढ्य ब्रिटिश सरकारला स्कॉटलंड यार्डची दोन माणसें माझ्यामागे ठेवण्याइतका महत्वाचा माणूस मी वाटतो तर ? या दोघाची घोर निराशा मला करावी लागणार याचे मला वाईट वाटते. आपल्या बादशहाचा राज्याभिषेक पहावयाची मौज सोडून देऊन सारा दिवस या दोन इंग्रजाना या इथे ताटकळत रहावे लागणार ! कारण आजच्या दिवसात कुटेच बाहेर पडावयाचे नाहीं असे मी ठरविले आहे !

दुपारी दीड वाजता जवळच्याच एका दुकानात ' लंच ' घेण्याकरिता मी बाहेर पडलो. तेव्हा माझे हे दोन शरीरसंरक्षक माझ्या दृष्टीला पडले. मोठे सुस्वभावी दिसतात दोघेहि. एकाने काळा आणि दुसऱ्याने तपकिरी रंगाचा सर्जचा सूट घातला आहे. अर्ध्या तासाने लंच घेऊन मी

तसाच परत आलो आणि त्याना पुन्हा तेथे रखडत उभे रहावे लागलें. त्याना मी अगदींच बावळट वाटलों असलो पाहिजे !

आज रात्री दहा वाजता आमच्या पार्लमेंट हिलवर दारूकाम उड-विले जाणार आहे. सारखा झिमूझिम् पाऊस पडतो आहे, पण दारूकाम पहाण्याकरिता इंग्लिश स्त्री–पुरुषाची चिकार गर्दी जमली आहे. आम्ही चारपाच जणहि त्या गर्दीत आहोंत कसलाहि फुसका बाण हवेत फुटला तरी आजूबाजूच्या इंग्लिश पोरी 'Oh, lovely !' म्हणून ओरडताहेत !

* * *

ता. १३ मे–

महागरें रिपब्लिक–कॉरोनेशनची रोषणाई.

रशियाच्या 'व्हिसा'साठीं 'इंटुरिस्ट ऑफिस'ला माझे पाच फोटो हवे आहेत. 'जेरोम' नावाच्या एका कंपनीची लंडनमध्ये नाक्यानाक्यावर फोटोग्राफीचीं 'सलून्स' आहेत त्यापैकी एकामध्ये एका तासात माझ्या फोटोच्या सहा प्रति त्यानी दोन शिलिंगाना काढून दिल्या. त्या घेऊन मी डॉ. गुप्ते आणि माझे एक मित्र श्री कणेकर बुश् हाऊसमधील इंटुरिस्टच्या ऑफिसात गेलो. या बुश्हाऊसशेजारीच इंडिया हाऊस आहे इथे हिंदी चित्रकलेचे एक लहानसे प्रदर्शन चालू होते, ते पहावयाला आम्ही आत गेलो. अबदुल रहमान चुगताई या माझ्या आवडत्या चित्र-काराचीं बरींचशीं चित्रे या प्रदर्शनात होतीं इथे एक हिंदी वस्तूंचे म्यूझियमसुद्धा आहे. तेथे दीड लाख रुपयाची एक जुनी करन्सी नोट पाहिली. या नोटा हिंदुस्थानात कधीं अस्तित्वात होत्या कुणाला ठाऊक !

दुपारीं एका स्पॅनिश रेस्टोरॉमध्ये आम्ही चहा घ्यावयास गेलो. आत कुणीच नव्हते. स्पॅनिश वेटर पुढे आला तेव्हा त्याला आम्हीं सहज विचारलें, "फ्रॅंकोच्या बाजूचा आहेस की सरकारपक्षाच्या ?"

"मी रिपब्लिकच्या बाजूचा आहे.' तो छाती पुढे काढून म्हणाला, "माझे काहीं नातेवाईक माद्रिदच्या रक्षणाकरिता लढत आहेत."

"तर मग आम्ही तुझ्याकडेच चहा घेऊ." आम्ही म्हणालों.

त्या रिपब्लिक स्पॅनिआर्डच्या दुकानात आम्हीं चहा घेतला खरा, पण बिल देताना पहातों तों एकएक कपाचे त्याने सहा सहा पेन्स बिल केले होते. रिपब्लिक जरा महागच पडले !

रात्रीं जेवणानंतर कॉरोनेशनची रोषणाई पहाण्याकरिता आम्ही पिकॅडिली आणि ऑक्सफर्ड सर्कस या भागात गेलों. हिंदुस्थानात आम्ही जी रोषणाई पहातों, त्या मानाने लंडनच्या या रोषणाईत काहीं विशेष अर्थ वाटला नाहीं मात्र 'सेल्फ्रिज्' म्हणून जो एक अवाढव्य स्टोअर लंडनमध्ये आहे, त्याच्यावरील रोषणाई अप्रतिम होती महाराणी मेरी वगैरे राजकुटुंबातील मंडळी याच स्टोअरमध्ये खरेदीकरिता बहुधा येतात. त्या प्रचंड इमारतीवर साम्राज्यातल्या प्रत्येक देशाचे दृश्य दाखविणारे ॲल्युमिनिअमचे एक एक मजल्याइतके उंच मोठेथोरले चित्र लावण्यात आले होते. हिंदुस्थान दाखविणाऱ्या चित्रात एक मोठा थोरला हत्ती, त्यावर एक महाराजा आणि आजूबाजूला माडाची झाडे वगैरे दाखविलीं होतीं. त्याचप्रमाणे कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया इत्यादिकांचीं चित्रे होती. या भव्य देखाव्यानीं इमारत सुशोभित करावयाला 'सेल्फ्रिज स्टोअर्स'ने पंचवीस हजार पौंड खर्च केले म्हणतात !

पिकॅडिलीचे एवढे रुंद रस्ते, पण 'लाइट्' पाहण्याकरिता इंग्लिश स्त्रीपुरुषाची इतकी प्रचंड गर्दी लोटली आहे, कीं पाय हालविल्याशिवाय मागून ढकलले गेल्यामुळेच आम्ही पुढे जातों आहोंत ! दुसऱ्या एका रस्त्यावर आम्ही वळलो, तों तोंडाने बाजा वाजवीत आणि गाणीं म्हणत समोरून येत असलेले फाटकेतुटके कपडे घातलेले, पण धिप्पाड असे लोक दिसले. आम्हाला वाटले, ते भिकारी असतील. पण जवळून पहाता त्यांच्या गळ्यात पाट्या होत्या, त्यावर 'We are starving We are unemployed South Wales miners Help us !' अशीं अक्षरे होतीं ! पांच खंडात पसरलेल्या ब्रिटिश साम्राज्याच्या सम्राटाच्या राज्याभिषेकाचा आनंदीआनंद सर्वत्र चालला असता मध्येच अवचित दिसलेलें हे दृश्य पाहून कुणीही मनुष्य दचकल्याशिवाय राहिला नसेल !

* * *

ता. १४ मे—

ब्रिटीश म्युझियम

आज सकाळीं अकरा वाजता सुप्रसिद्ध ‘ ब्रिटिश म्यूझियम ’ पहावयास मी गेलों. केवढा प्रचड हा म्यूझियम ! किती म्हणून त्याचे विभाग ! इजिप्शियन विभाग, आर्क्टिक, एशियाटिक, ॲसीरियन्, सुमेरियन्, बाबिलोनियन्, हिंदी असे कितीतरी विभाग आहेत. प्रत्येक विभागात त्या त्या देशातल्या अमोल प्राचीन वस्तु व्यवस्थित माडून ठेवलेल्या आहेत. आर्क्टिक विभागात एस्किमो लोकाच्या विशिष्ट होड्या पहावयास मिळाल्या. हिंदी विभागात प्राचीन भारतातील नाणी, जरीचे कपडे, सोन्याचे दागिने अशा कितीतरी कुतूहलजनक वस्तु मी पाहिल्या. हे म्यूझियम पाहिलेच पाहिजे. त्याचे वर्णन करून सागता येणार नाही.

ब्रिटिश म्यूझियमचे प्रख्यात वाचनालय पाहून तर अवर्णनीय समाधान वाटते. कसल्याहि विषयाचा अभ्यास करावयाचा असेल तर तुम्ही तिथें जा. खुर्ची, टेबल, दिवाबत्ती, पुस्तकें, सदर्भग्रथ तुमच्या सेवेला तयार ! तुम्हीं फक्त अगोदर ठराविक परवानगी घ्यावयाची. मग कसलाहि खर्च नाहीं. याच वाचनालयात बसून जगातल्या कितीतरी नामाकित विद्वानानी आपले जगद्विख्यात ग्रथ लिहिले. कार्ल मार्क्सने आपले ‘ कॅपिटल् ’ इथेच लिहिले. लेनिनने तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास इथेच बसून केला. हे वर्तुळाकार भव्य वाचनालय पाहिले की अतःकरण थरारून येते आणि ब्रिटिश लोकाना हजार खून माफ करावेसे वाटतात !

* * *

ता. १५ मे—

समर एक्झिबीशन

आज सकाळीं साडेदहा वाजता सौ लाड, श्री. लाड आणि मी रॉयल ॲकॅडेमीचें ‘समर एक्झिबिशन’ पहावयाला सुप्रसिद्ध बर्लिंग्टन हाऊसमध्ये गेलों. दुपारचे जेवण वगैरे तिथेच करून सध्याकाळीं चार वाजेपर्यंत सर्व चित्रे आम्हीं पाहून काढलीं. ‘डिप्लोमा’ आणि ‘गिब्सन्’

गॅलरी या सुप्रसिद्ध गॅलऱ्यातील मायकेल अँजेलो, लिओनार्डो डीव्हिन्ची इत्यादि विख्यात प्राचीन चित्रकाराची आणि लॉरा नाइट, ऑगस्टस् जॉन्, वगैरे आधुनिक श्रेष्ठ कलावताचीं चित्रें पहावयास मिळालीं. कौतुक करण्यासारखी एक वस्तु इथे पहावयास मिळाली, ती म्हणजे सर जोशुआ रेनॉल्ड्स् हे अठराव्या शतकातले इग्लडचे सुप्रसिद्ध चित्रकार चित्रे काढताना आपल्या 'मॉडेल्स'ना ज्या खुर्चीवर बसवीत असत ती जुनाट खुर्ची ! सर जोशुआ हे इग्लडच्या रॉयल ॲकॅडेमीचे पहिले अध्यक्ष आणि डॉ. जॉनसन्, गोल्डस्मिथ इत्यादिकाचे समकालीन आणि एका बैठकीतले मित्र. या खुर्चीवरल्या गादीचीं लक्तरे झाली आहेत, पण इग्लिश जनतेने तीं प्रेमाने राखून ठेवलीं आहेत

* * *

ता. १६ मे—

किती शात हें केंब्रिज गाव !

श्री लाड व सौ. लाड याच्याबरोबर आज मी केंब्रिजला जात आहे. लाड हे केंब्रिजचे बी ए. आहेत. केंब्रिज येथे ते दोनतीन वर्षें होते. त्यामुळे त्याच्याबरोबर केंब्रिज पहाण्यात मौज आहे. लिव्हरपूल स्ट्रीट या लडनमधील स्टेशनावरून सकाळी ११-२० च्या गाडीने आम्ही निघालों आणि १२ ३५ ला केंब्रिजला पोचलों.

केंब्रिज हे खेडेवजा टुमदार इग्लिश शहर आहे. येथे ट्रॅम् नाही, 'ट्यूब' नाहीं, फक्त 'बसेम्' आहेत. श्री लाड केंब्रिज येथील सस्कृतचे प्रोफेसर रॅप्सन् याना भेटावयाला गेले. तोंपर्यत मी एकटाच गावात भटकत होतों. जिकडेतिकडे गर्द झाडी आणि हिरवळ असलेल्या या गावात भटकावयाला मोठी मजा वाटते. मध्येमध्ये तळी आणि ओढे आहेत आणि त्यात हस पक्षी तरगताना दिसतात. रस्त्यावर गर्दी नाही, खडखडाट नाहीं— सर्व काहीं शातप्रशात. पुण्यासारखे सायकलवरून जाणारे खूप विद्यार्थी दिसले. प्रत्येकाच्या सायकलच्या हॅडल्वर एक लहानशी वेताची टोपली पाहून मला मोठी मौज वाटली. ही भाजीची टोपली कशाकरिता, ते मला कळेना ! नतर लाडाकडून असें कळले, कीं लेक्चर्ससाठीं एका कॉलेजातून

दुसऱ्या कॉलेजात तासातासाला विद्यार्थ्यांना पळावें लागतें; तेव्हां या टोपलींत ते आपलीं पुस्तकें आणि वह्या ठेवतात !

दुपारीं १ वाजता 'व्हेनीशियन रेस्टोरा' नावाच्या एका लहानशा उपहारगृहात मीं लंच घेतला. विद्यार्थी आणि त्याच्या मैत्रिणी यानीं दुकान गजबजून गेलें होते. पुण्यात जा मुंबईत जा, अगर केंब्रिज येथें जा, विद्यार्थ्यांची गडबड आणि हसणेखिदळणे कुठेहि सारखेंच. केंब्रिजमध्ये एक नवी फॅशन मला अशी दिसली कीं, मिशा भादरण्याऐवजीं केंब्रिज येथील बरेंचसे विद्यार्थी अलीकडे बारीकशी मिशी ठेवू लागले आहेत !

जेथे इंग्लंडचे मोठेमोठे राजकारणी पुरुष आणि लेखक येतात आणि विद्यार्थ्यांचे सुप्रसिद्ध वादविवाद होतात, तो केंब्रिज यूनिअनचा हॉल लांड यानीं मला दाखविला. मद्रासचे शिक्षणमंत्री डॉ. सुब्बरायन् याचे चिरजीव कुमारमंगलम् याचे नाव नोटीस बोर्डावरील बऱ्याचशा नोटिसांत प्रमुख जागीं दिसले. ते बऱ्याचशा विद्यार्थ्यांच्या चळवळींत भाग घेतात असें दिसतें. दोनतीन दिवसानीं विद्यार्थ्यांचा एक वादविवाद होणार आहे, त्याची नोटीस मी बोर्डावर वाचली. एक विद्यार्थी पुढीलप्रमाणे ठराव मांडणार आहे—

'पुढील लोकांना आपल्या केंब्रिज युनिअनचे सभासद करून घेण्यात यावेत: माजी राजे अमानुल्ला, माजी राजे आल्फान्सो, माजी आर्चड्यूक ऑटो आणि माजी कॉमरेड ट्रॉट्स्की.'

वाटेल ते वात्रट ठराव युनिअनपुढे मांडण्याची विद्यार्थ्यांना पूर्ण मुभा आहे याचे हें एक नमुनेदार उदाहरण होय.

केंब्रिजमधली ट्रिनिटी, किंग्ज, इमॅन्युएल, कीस्, सिजन इत्यादि तीनतीनशें चारचारशे वर्षांची जुनीं कॉलेजें श्री. लांड यानीं मला दाखविलीं. आठव्या आणि सातव्या हेन्रीच्या वेळीं बांधलेल्या या जुनाट काळोख्या इमारती पाहिल्या कीं इंग्रजाच्या पुराणप्रियतेची आणि परंपरेच्या अभिमानाची मोठी मौज वाटते. पंडित जवाहरलाल नेहरू ट्रिनिटी कॉलेजात होते. डॉ. परांजपे आणि डॉ. महाजनी हे सिजन् कॉलेजमध्ये ज्या खोल्यांतून रहात होते, त्या खोल्या लांड यानीं मला दाखविल्या.

प्रत्येक कॉलेजच्या मागे गर्द झाडी आणि जंगले (Woods)

आहेत. त्याना कॉलेजच्या 'बॅक्स' (Backs) म्हणतात या झाडाखालीं बसून थडपणे वाटेल तितका अभ्यास करावा.

मध्याकाळचे जेवण ' किंग्ज परेड ' नावाच्या लहानशा दुकानात आम्हीं घेतले. केंब्रिजमधून वहाणाऱ्या ' कॅम् ' नदीतले ताजेताजे चवदार ' ट्राउट ' मासे आम्हाला खावयाला मिळाले.

* * *

ता. १७ मे—

असला पोरकटपणा (!) हिंदुस्थानात दिसेल !

आज ' व्हिट मण्डे ' असल्यामुळे ' बॅक हॉलिडे ' आहे. आमच्याजवळच असलेल्या हॅपस्टेड् हीथवर आज रात्रीं मोठी थोरली जत्रा भरणार आहे पाहू या इंग्लिश जत्रा कशी काय असते ती.

दुपारीं लंडनमधला कॅमडून टाउन ' झू ' पहावयाला गेलों. हें प्राणिसंग्रहालय खूप मोठें आहे. पण मुंबईतील राणीच्या बागेतील संग्रहालय मला याहूनहि चांगले वाटते. मात्र येथें ' ॲक्वेरियम ' किंवा मत्स्यसंग्रहालय जे आहे तें अत्यंत प्रेक्षणीय आहे. अर्धा इंच लांब माशापासून तों सहा फूट लांब माशापर्यंत असंख्य आकाराचे आणि इंद्रधनुष्यालाहि लाजवणाऱ्या रंगाचे हरतऱ्हेचे मासे काचेच्या घरातून ठेवलेले आहेत. प्रत्येक माशाच्या भोंवतीं त्याचें नैसर्गिक वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. कुठे शेवाळ आणि समुद्रतळाशी असलेल्या वनस्पति तर कुठें ऊष्ण प्रदेशातील झुडुपे मुद्दाम लावलेलीं आहेत. एकदर देखावा मोठा मनोरम दिसतो. ' रेप्टाइल हाऊस'मध्ये बेडकापासून तों मगरीपर्यंत सर्व तऱ्हेचे सरपटणारे प्राणी आहेत.

रात्रीं जेवणानतर जत्रा पहावयाला आम्ही हॅपस्टेड हीथवर गेलो. मुंबइतील महालक्ष्मीची किंवा कांपाच्या मैदानावरील नारळी पौर्णिमेची जत्रा ज्यानीं पाहिली आहे, त्यानीं फक्त काळ्या किंवा गोरट्या चेहेऱ्याऐवजीं पांढऱ्या चेहेऱ्याच्या गर्दीची कल्पना करावी, कीं हिंदुस्थानातल्या जत्रेत आणि या जत्रेत काहींएक फरक नाही ! तेच गरगर फिरणारे पाळणे,

तेच गोल फिरणारे लाकडी घोडे, तसलींच खेळाचीं दुकानें आणि आरडा ओरड, धक्काबुक्की करणारा तसलाच जनसमुदाय ! बायकामुलांना घेऊन चांगले चांगले इंग्लिश सद्गृहस्थ आज वाटेल तसले पोरकट खेळ येथे मनसोक्त खेळत आहेत. आमच्या हिंदुस्थानात हें मात्र आढळणार नाहीं. 'सभ्य' कुटुंबवत्सल लोक एक दिवस का होईना, पण सर्व घरबंध सोडून देऊन मनमोकळेपणानें असला पोरकटपणा करतील ? छेः, अशक्य !

एक खेळ आपल्या हिंदी जत्रेंत नसतो तो या इंग्लिश जत्रेंत होता. ' हॉंटेड हाऊस ' (Haunted House) नावाचे एक घर केलेले होते. तीन पेन्स देऊन आत शिरावयाचें. आत वाकडेतिकडे, उंचसखल, पाया-खालून निसटणारे असे अरुंद रस्ते आणि मिट्ट काळोख. एका दरवाजानें आत गेले, कीं दुसऱ्या बाजूच्या दरवाजाशिवाय बाहेर पडता येत नाहीं. तरुणतरुणी अहमहमिकेनें या घरात शिरत होतीं. आत काय होत असेल हें सांगण्याची जरुरीच नाहीं ! आरडाओरड, हास्याचे कल्लोळ आणि किंचाळ्या आतून ऐकू येत असत !

* * *

ता. १८ मे–

मी ज्या बोटीतून रशियाला जाणार आहे ती ता. २६ मे रोजीं सुटावयाची आहे. पण रशियाचा पासपोर्ट मला मिळणार किंवा नाही तें मला अजूनहि कळलेलें नाहीं फेनर ब्रॉकवे आणि सर स्टॅफोर्ड क्रिप्स् या पार्लमेंटच्या दोन मजूर सभासदांसाठी माझ्याकडे परिचयपत्रे आहेत. पण परराष्ट्र खात्याकडून माझ्या पासपोर्टसंबंधीं नक्की काय तें कळल्या-शिवाय या दोघांच्या ओळखीचा काहीच उपयोग करता येत नाही

* * *

ता. १९ मे–

शहरातलें रान !

केस कापून घेण्याकरिता आज एका सलूनमध्ये गेलो. तिथला म्हातारा इंग्लिश हजाम सर्व जगातल्या न्हाव्यासारखाच मोठा जिज्ञासु

आणि बोलका होता. “सध्या तुमच्या मुंबईत भयंकर उन्हाळा असेल नाहीं?” त्यानें मला विचारलें.

“हो तर!” मी म्हणालों.

“मग मुंबईचे लोक दार्जिलिंगला जात असतील उन्हाळ्यात?” तो म्हणाला.

त्याला एक दार्जिलिंग माहीत होतें असें दिसतें. आपणाला हिंदुस्थानची खूप माहिती आहे असें ‘इंप्रेशन्’ त्याला मारावयाचें होतें! मीं हसून त्याला दार्जिलिंग कुठें आहे आणि मुंबई कुठें आहे तें सांगितलें तेव्हां तो नरमला!

आज संध्याकाळीं हॅंपस्टेडमधलें ‘केनवुड’ नावाचें जंगल (wood) पहावयाला गेलों. लंडन कौंटी कौन्सिलनें हें इतक्या नैसर्गिक अवस्थेंत ठेवलें आहे, कीं आंत गेल्यावर आपण लंडन शहराच्या एका भागांत आहोंत असें कुणाला सांगितलें तर त्याचा विश्वासहि बसणार नाहीं. आंत तळीं आहेत, त्यांत हंस पक्षी पोहतांना दिसतात. त्याप्रमाणेंच गर्द झाडीं तून निरनिराळे रस्ते आहेत, त्यावरून जातांना वाट चुकूं नये म्हणून ज्या पाट्या आहेत त्या रंगीत नसून झाडाचेंच ढलपें काढून त्यावर अक्षरें कोरलीं आहेत. कोणत्याहि प्रकारच्या कृत्रिमतेनें जंगलाची निसर्गशोभा बिघडूं नये याची अत्यंत काळजी घेण्यांत आली आहे सर्व सुखसोयींसाठीं माणसाचा हात या जंगलावरून फिरला आहे, पण तो इतक्या सफाईदारपणें, कीं तो फिरला आहे असा भाससुद्धां होऊं नये

गॉवर स्ट्रीमधल्या हिंदी विद्यार्थ्यांच्या वसतिगृहांत मी आज गेलों होतों हें गृह ज्या इमारतींत आहे तिथें पूर्वी सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ चार्ल्स डार्विन रहात असे, असें म्हणतात. दारावरच एका लहानशा चौकोनी दगडावर ‘Darwin lived here’ अशीं अक्षरें कोरलेलीं आहेत.

* * *

ता. २० मे–

किती चांगली ही लंडनच्या नागरिकांची सोय !

माझे मुंबईतले एक मित्र श्री. सुरेश वैद्य गेलीं चारपांच वर्षे इंग्लंड-मध्ये स्थायिक होऊन राहिले आहेत. त्यांच्याकडे आज दुपारी मी 'लंच'ला गेलों. 'पटनी ब्रिज' या लंडनच्या भागांत ते रहातात. यांचा विशेष उल्लेख करावयाचें कारण असें कीं लेखकाचा व्यवसाय करून ते इथें आपला चरितार्थ चालवीत आहेत. लंडनमधील 'क्वीन्स प्रेस' या प्रकाशकानीं त्यांची 'कैलास' ही कादंबरी नुकतीच प्रसिद्ध केली आहे. मुंबई-तील गिरणीकामगारांच्या जीवनासंबंधी 'किंग कॉटन' नांवाची दुसरी कादंबरी ते लिहीत आहेत. पटनी ब्रिज येथील फुलहॅम पार्क गार्डन्स रोड-वर एका लहानशा तीन खोल्यांच्या ब्लॉकमध्ये ते रहातात. मिस मॅज फॅंकिस नांवाच्या एका इंग्लिश मुलीशी त्यांचा विवाह झाला असून त्यांना एक छोटी कन्याहि आहे. तिचें नांव जलबाला. तिची इंग्लिश आई तिला 'जिल्ला' म्हणते ! मुलीला मराठी भाषा शिकविण्याची वडिलांची जोराची खटपट चालू आहे !

सौ. वैद्य मोठ्या समजूतदार आणि सुस्वभावी दिसल्या. एखाद्या हिंदु बाईप्रमाणें घरकाम त्या स्वतः करतात. आज ना उद्यां 'स्वदेशीं' येण्याचा दोघांचाहि विचार आहे.

या पटनी ब्रिज भागांत बिशप्स गेट पार्क नांवाची खूप मोठी बागाईत जमीन आहे. या जागेची लंडनच्या काउंटी कौन्सिलनें,—किंवा लंडन म्युनिसिपालिटीनें म्हणा, मोठी मजेदार व्यवस्था केली आहे. कुणा-लाहि बागबगीचा किंवा भाजीपाला लावावयाचा असेल, तर एक लहानसा जमिनीचा तुकडा आठवड्याचे फक्त दोन शिलिंग या भाड्यानें देण्यांत येतो. आपणाला हवी ती भाजी, फुलें तिथें लावावीं आणि घरीं घेऊन जावीं. ज्यांना बागबगीचा किंवा स्वतःचा भाजीपाला मिळविण्याची खूप हौस आहे, पण जमीन विकत घेण्याइतका जवळ पैसा नाहीं, अशा सामान्य माणसांची किती सुंदर सोय यामुळें झाली आहे ! लंडन काउंटी कौन्सिलचा कारभार खरोखरच अत्यंत नमुनेदार आणि लोकप्रिय आहे.

कुणाला टेनिस खेळावयाचे असेल तर एल्. सी. सी. चीं हवीं तितकीं टेनिस कोर्टें आहेत. चौघानीं मिळून एक ' कोर्ट ' घ्यावे. तासाचे भाडें फक्त एक शिलिंग. ' बोटिंग ' करावयाचे असेल तर हाइड पार्कमध्ये एका तासाला ६ पेन्स टाकले की एक सबंध होडी तुमच्या ताब्यात. लंडन काउंटी कौन्सिल जवळजवळ गेलीं दहाबारा वर्षे मजूर पक्षाच्या किंवा सोशालिस्टाच्या हातांत आहे, आणि पार्लमेंटमध्ये ' कॉन्झर्वेटिव्ह ' पक्षानें जरी भक्कम बहुमत केलेले असले तरी एल्. सी. सी.च्या निवडणुकींत सोशालिस्टाकडून त्याना गेलीं कित्येक वर्षे सारखा बेदम मार मिळतो आहे. लंडन शहराचा कारभार सोशालिस्ट चालवतात आणि त्यानीं तो इतक्या आदर्श रीतीने चालविला आहे, की मतदारापुढे कॉन्झर्वेटिव्हांचे काहीं चालत नाहीं.

आमच्या हॅपस्टेड्च्या टाऊन हॉलमध्ये आज रात्रौ ' स्पेन एड् कमिटी ' तर्फे एक कार्यक्रम आहे. कार्यक्रमाचे उत्पन्न स्पेनमध्ये एक ॲब्युलन्स गाडी पाठविण्याकरिता देण्यात येणार आहे. सध्या हॅपस्टेड्मध्ये ' स्पेनसप्ताह ' चालू आहे. ही गाडी विख्यात इंग्लिश नटी सिबिल् थॉर्नडाइक हिच्या हस्ते स्पॅनिश सरकारला अर्पण करण्यात येणार आहे.

' न्यूज फ्रॉम स्पेन ' नावाची एक फिल्म दाखविण्यात आली. माद्रिदच्या आघाडीवर प्रत्यक्ष जाऊन घेतलेल्या हृदयद्रावक देखाव्याची ही फिल्म होती. स्पेनच्या ' आलिकांते ' बंदरात सोव्हिएट रशियाचे जहाज अन्नसामुग्री घेऊन आले हा देखावा जेव्हा पडद्यावर आला तेव्हा प्रेक्षकानीं टाळ्याचा एकच कडकडाट केला !

* * *

ता. २१ मे—

इंग्लंडच्या दुर्दशेचीं कारणें !

सर्वसामान्य ब्रिटिश नागरिकाच्या अजब राजकीय ज्ञानाची एक लहानशी चुणूक मला आज दिसली. सध्याकाळीं मी सहज बाहेर पडलों. आमच्या पार्लमेंट हिल्च्या पायथ्याशीं नेहमींप्रमाणे एक ' सभा ' चालली होती. एक कम्युनिस्ट वक्ता इंग्लंडमधल्या बेकारीचे हृदयद्रावक वर्णन

करीत होता. एक मोठा थोरला आल्सेशियन कुत्रा बरोबर घेऊन फिरावयाला आलेली एक गलेलठ्ठ, मध्यमवयस्क श्रीमत बाई श्रोतृवर्गात उभी होती. तिनें मध्येंच वक्त्याला थाबवले आणि ती म्हणाली,

"इग्लडच्या दुर्दशेचीं कारणे मी सागतें. इग्लडमध्ये स्कॉचमेन्, आयरिश, ज्यू इत्यादि परदेशी—Foreigners (?) लोकाची फार गर्दी झाली आहे, म्हणून इग्लडची बेकारी वाढत्या प्रमाणात आहे!"

राजकारणाचे इतके अकटोपासून विकटोपर्यंत ज्ञान असलेल्या या इग्लिश बायाच्या मताच्या जोरावर जे शहाणे पार्लमेटमध्ये निवडून येतात ते आमच्यावर राज्य करतात!!

* * *

ता. २२ मे—

शॉचें कॅडिडा

आज मला अत्यत आनद झाला आहे. रशियाचा पासपोर्ट मला मिळाला. पण दुपारीं 'इटूरिस्ट'मध्ये जातों तों दुसरीच अडचण उत्पन्न झाली आहे. रशियन सरकारचा 'व्हिसा' अजून मॉस्कोहून आला नाहीं

हॅपस्टेडजवळच असलेल्या गोल्डर्स ग्रीन येथील हिप्पोड्रोम थिएटरात आज रात्रीं सव्वा आठ वाजता बर्नार्ड शॉचे सुप्रसिद्ध 'कॅडिडा' नाटक आहे, आणि त्याहूनहि महत्वाची गोष्ट म्हणजे 'कॅव्हलकेड्' या फिल्ममध्ये प्रसिद्धीस आलेली सुप्रसिद्ध नटी डायाना वायनार्ड त्यात कॅडिडाचे काम करणार आहे

रात्री आठला मी थिएटरात गेलों. बरोबर सवाआठला पडदा वर गेला राज्याभिषेक—समारभाची सर्व फिल्म पहिलीं वीस मिनिटे दाखविण्यात आली. भली खोड मोडली शॉची थिएटरवाल्याने! नतर नाटक सुरू झाले. काळे डिनरसूट घातलेल्या पुरुषाचा आणि उघड्या पाठीचे झगे घातलेल्या स्त्रियाचा नुसता समुद्र थिएटरात उसळला आहे. आणि प्रत्येक स्त्रीपुरुषाच्या तोंडात सिगारेट असल्यामुळें सर्व थिएटर धुराने भरून जाऊन माझा जीव तर गुदमरल्यासारखा होतो आहे. पाच शिलिंग दहा पेन्स देऊन ग्रँड सर्कलची तिकिटे मीं घेतलीं आहेत. बसावयाची लाल मखमलीची

खुर्ची छानदार आहे, पण थिएटर मात्र मुंबईतल्या रॉयल ऑपेरा हाऊस-पेक्षा काहीं विशेष चांगले असे वाटलें नाहीं.

नाटक मात्र सुंदर रंगले. डायाना वायनार्डचे 'कॅंडिडा'चें काम अप्रतिम झालें. मात्र प्रत्येक अंकानंतर लोकांनीं टाळ्यांचा कडकडाट केला कीं सर्व नटनटी पडद्याबाहेर येऊन मान लववून टाळ्यांचा स्वीकार करतात तें मला कसेसेच वाटले. क्षणापूर्वी नाटकांत मारामारी केलेलीं पात्रें हातांत हात घालून गुण्यागोविंदानें मध्येच पुढें आलेलीं पाहिलीं, कीं नाटकाचा विरस होतो असे मला वाटतें. शॉला हें कसे काय पसंत पडतें कुणाला ठाऊक! सर्व नाटक संपल्यावर शेवटीं सर्व पात्रें बाहेर आलीं तर एक वेळ कदाचित् तें क्षम्य ठरेल, पण हा प्रकार मला कृत्रिम आणि आधुनिक नाट्यतंत्राला गालबोट लावणारा वाटतो नाटक सव्वा-अकराला संपलें.

ता. २३ मे—

आजच्या दिवसाचा विशेष म्हणजे हिंदुस्थानसारखें कडक ऊन पडले आहे. अर्थात् उष्णतामान मुंबईत उन्हाळ्यांत असतें त्यापेक्षा खूप कमी आहे. हिंदुस्थानातली उष्णता पत्करली, पण ही उष्णता मात्र आम्हाला सहन होत नाही आमच्या इंग्लिश मित्रांना वाटतें, की आज आम्हाला अगदीं घरच्यासारखें वाटत असेल. पण आमचा जीव कासावीस होत आहे. मला हेंच सारखें राहूनराहून आश्चर्य वाटतें! हिंदुस्थानांत कमालीच्या उष्णतेची सवय असलेल्या आम्हा हिंदी लोकांचा या एवढ्याशा युरोपियन उष्णतेनें जीव नकोसा कां होतो? प्रत्येक हिंदी विद्यार्थ्यांचा हाच अनुभव आहे. मला वाटतें, या हवेत दमटपणा असतो आणि त्यांत उष्णता मिसळली कीं हवेचा चमत्कारिक परिणाम होतो!

ता. २४ मे—

कॉमरेड स्लेटर.—ही पार्लमेंटची सभा !

'लेफ्ट (Left) थिएटर'चे एक प्रमुख चालक आणि इंग्लंडचे एक तरुण नाटककार मि. मॉटेग्यू स्लटर याची आणि माझी मुलाखत आज दुपारीं इथे जवळच असलेल्या 'वेनॉ रेस्टोरॉ'मध्ये व्हावयाची आहे. श्री. सुरेश वैद्य यानी आमची ओळख करून दिली आहे. आम्ही मराठी रंगभूमीवर जशी नाट्यमन्वंतरची खटपट केली, तसलीच खटपट मि. स्लेटर इंग्लिश रंगभूमीवर करून राहिले आहेत मला असल्याच 'धडपड्या'ना भेटावयाची अत्यंत उत्सुकता आहे. शॉ, बॅरी, वेल्स या इंग्लंडमधल्या बड्या धेंडाना मी भेटत नाही आणि स्वतःचा मोठेपणा मिरवण्यासारखे इंग्लंडहून हिंदुस्थानला काही आणीत नाही, म्हणून हिंदुस्थानातले माझे काहीं मित्र माझ्यावर रागावतील पण खरोखरच या बड्या धेंडाना भेटून काय करावयाचें तेच मला समजत नाही ! त्याना पहाण्यापलीकडे मी काय करणार आणि मला तरी ते काय सांगणार ? त्याना काय सांगावयाचे आहे ते मी त्याच्या जगप्रसिद्ध ग्रंथातूनच वाचू शकतो. असो

दुपारीं कॉमरेड स्लेटरची आणि माझी भेट झाली. ठेंगणासा, किडकिडीत, स्लेटर मोठा खेळाडू गडी आहे नवीन तऱ्हेचीं नाटकें पुढे आणताना स्लेटरला ज्या अडचणी येतात त्यात आणखी नाट्यमन्वंतरच्या वेळीं आम्हाला आलेल्या अडचणीत विशेष फरक मला वाटला नाहीं. मात्र तो करीत असलेल्या दोन गोष्टी नाट्यसृष्टींत नवीन प्रयोग करताना मला मराठी रंगभूमीवर कराव्याशा वाटतात. कदाचित् अशा तऱ्हेने प्रयोग केल्यास नाट्यमन्वंतरपेक्षा त यशस्वी होतील.

पहिली गोष्ट म्हणजे, रंगभूमीवर काम करू पहाणाऱ्या हौशी तरुण-तरुणींचा एक गट करावयाचा. त्यामधून प्रत्येक नाटकाच्या वेळीं जरूर तेवढे लोक निवडावयाचे. आणि दुसरी गोष्ट अशी, की हीं प्रायोगिक नाटकें नाट्यमन्वंतराप्राणे धंदा म्हणून करावयाचीं नाहींत, तर पहिल्यादा पैसे देऊन येणाऱ्या निवडक शेदोनशे रसिक प्रेक्षकासमोर करून दाखवा-वयाचीं. हे रसिक उपरोक्त हौशी गटाने कायमचे आश्रयदाते (Patrons)

म्हणून अगोदरपासून जमवून ठेवावयाचे. अशा तऱ्हेनें नाटक यशस्वी झाल्यास मग इतरासाठीं शक्य असल्यास आणखी प्रयोग करावयाचे.

अर्थात् ही नुसती ओझरती रूपरेषा झाली. यासबधीं एक विस्तृत योजना माझ्या मनात घोळते आहे. ती केव्हातरी मी पुढे माडीन.

स्लेटरची मुलाखत मला जितकी आनददायी, तितकीच उद्बोधक वाटली. ‘Easter 1916’ आणि ‘New Way Wins’ हीं आपलीं दोन नाटके स्लेटरने मला भेट दिलीं. आपणाशीं हिंदुस्थानहून पत्रव्यवहार चालू ठेवण्याची त्यानें मला आग्रहाची विनति केली.

आज पार्लमेटची बैठक सुरू झाली. ‘इडिया ऑफिस’ची खास परवानगी घेऊन सध्याकाळीं चार वाजता पार्लमेंटमधला वादविवाद ऐकावयाला मी मुद्दाम गेलों पार्लमेटची इमारत खूप भव्य आणि प्राचीन असली तरी यातला काळोख आणि कोदटपणा पाहिला कीं आमच्या मुबई म्युनिसिपालिटीचा हॉल अधिक सुदर वाटतो,–दिल्लीच्या असेब्लीची इमारत दूरच राहो! या काळोख्या जागेत जुनाट बाकड्यावर बसलेले हे सहाशे लोक ब्रिटिश साम्राज्याचा राज्यकारभार हाकतात! छे, खरे नाहीं वाटत!

आज बाल्डविन हजर नाहींत. अर्थमत्री नेव्हिल चेबर्लेन सरकारतर्फे भाषण करताहेत. ‘सिव्हिल लिस्ट’ किंवा राजघराण्यातल्या मडळींना द्यावयाच्या तनख्यावर वादविवाद चालला आहे राजकुमारी प्रिन्सेस एलिझाबेथ हिला सध्या वर्षाचे किती पौंड द्यावयाचे आणि कधीं काळीं तिनें लग्न केल्यास तिला किती द्यावे लागतील, या मुद्द्याचा चेबर्लेन खल करताहेत.

“राजकुमारीचे लवकरच लग्न वगैरे काहीं होणार असल्याची ‘आतली बातमी’ तुम्हाला काहीं आहे का?” एका तरुण मजूर सभासदाने मिस्किलपणे विचारले.

‘छे बुवा! सध्या तरी काहीं चिन्ह दिसत नाहीं!’ चेबर्लेन यानीं हसत हसत उत्तर दिले. नतर विरुद्ध पक्षाचे पुढारी, मजूरपक्षाचे नेते मेजर ॲटली बोलले. हा बुटका गृहस्थ पार्लमेटच्या विरोधी पक्षाचा पुढारी शोभण्यापेक्षा एकाद्या लहानशा इंग्लिश खाणावळीचा (Inn) मालक म्हणून चागला शोभेल! विन्स्टन चर्चिल याचे भाषण काय ते, वक्तृत्व या दृष्टीने मला परिणामकारक वाटले. ते बोलत असताना सभागृहात हास्याचे सारखे कल्लोळ उठत होते. स्वतत्र मजूरपक्षाचे मि. मॅक्स्टन

यानीं 'राजा' हीं संस्थाच काढून टाकावी आणि ठेवावयाचीच असेल तर शेपाचशें पौंड पगार देऊन ठेवावी,—लाखों पौंडाचा चुराडा करून ठेवू नये असें सुचविलें !

पाऊणएक तासातच या कोंदट वातावरणाचा आणि या पोरकट वादविवादाचा मला कंटाळा आला.

हे लोक आमच्यावर आणि अवाढव्य ब्रिटिश साम्राजावर सत्ता गाजवतात, यावर कुणाचाच विश्वास बसणार नाहीं ! ब्रिटिश साम्राज्याचे प्रचंड लष्कर आणि अजस्र आरमार हेच ब्रिटिश सत्तेचें खरें केंद्र. हा बोलूकाकाचा मेळा काय करणार ?

* * *

ता. २५ मे—

तिकिटाचा घोटाळा

उद्या माझी रशियाची बोट सुटणार आणि अजून माझ्या तिकिटाचा पत्ता नाहीं !

'इंटुरिस्ट'मध्ये आज दुपारी जाऊन चवकशी केली, तेव्हा सर्व काही तयार असल्याचे त्यानी मला सांगितले. माझा आनंद गगनात मावेना. पण तिकिटे पाहतों तों प्रो. रॅफेच्या गटातल्या इतर माणसाप्रमाणे लंडन ते लेनिनग्राड आणि लेनिनग्राड ते लंडन अशीच तिकिटे माझींहि तयार करून ठेवलेलीं ! मला लंडनला पुन्हा यावयाचे नाहीं, मला मॉस्कोहून रेल्वेने बर्लिन—पॅरिसला जावयाचे आहे असे सांगितले असूनहि या लोकानीं हा घोंटाळा केला ! काय म्हणावे या इंटूरिस्टला ? रेल्वेनें यावयाचें म्हणजे पोलंडची सरहद्द ओलांडली पाहिजे. म्हणजे पोलंडच्या कॉन्सलचा 'व्हिसा' पाहिजे. आणि साहजिकच माझ्यासाठी तो या लोकानीं घेतलेला नाही. मी कपाळाला हात लावला. तेव्हा कसेहि करून उद्या सकाळीं पोलंडच्या वकिलातींतून तुमचा 'व्हिसा' मिळवतों आणि तुमचीं तिकिटे बदलून देतों म्हणून त्यानीं मला सांगितलें. दुपारी व्हिसा मिळणार आणि संध्याकाळीं सहाला माझी बोट सुटणार !

काय व्हायचे ते होवो. उद्या मी सोव्हिएट बोटीवर पाय ठेवणार खरा.

* * *

लाल ताऱ्याकडे—

ता. १६ मे—

इतरांत नाहीं व रशियन बोटीवर आहे तें हें !—मोठा उमदा गडी आहे हा माझा पार्टनर !—किती सुस्त हे रशियन लोक !—रशियांत सुद्धां 'चाय'ला 'चाय' म्हणतात ?—कॉ. शिंडलर.

६

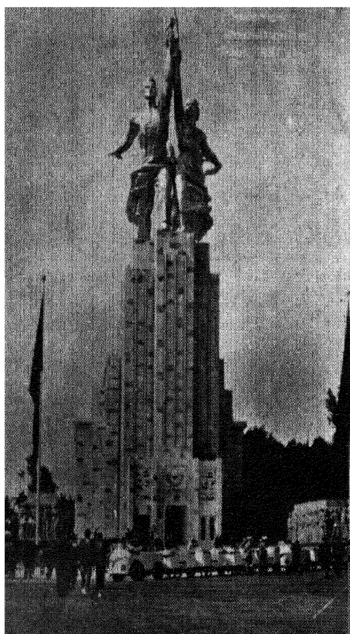
आज सध्याकाळीं ६ वाजता सोव्हिएज जहाज एस्. एस्. सिबिर लेनिनग्राडला जावयास निघणार. दुपारीं 'इटूरिस्ट'च्या ऑफिसमध्ये गेलों. सर्व काहीं त्यानीं तयार ठेवले होते. पोलडचा व्हिसा मिळाला होता. जाताना समुद्रमार्गानें लडन ते लेनिनग्राड आणि परत येताना मॉस्को–वॉर्सा–बर्लिन–पॅरिस याप्रमाणे रेल्वेची तिकिटें त्यानी तयार ठेवलीं होतीं. माझा जीव खालीं पडला एकदाचा.

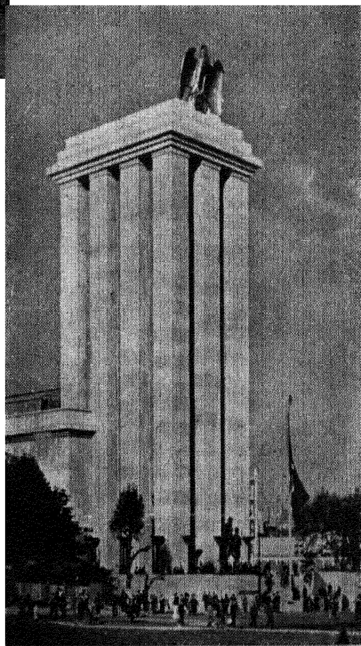
एकदोन मित्राना भेटून मी घरी परत आलो आणि सामान बाधावयास सुरवात केली. थेम्स नदीवरील 'हेज् व्हार्फ' या धक्क्यावरून आमची एस्. एस् सिबिर ६-३७ ला सुटावयाची आहे. सध्याकाळीं ५ वाजता चाफेकराच्या मोटारमधून 'हेज् व्हार्फ'ला जावयाला मी निघालों. ६ वाजता तिथे पोंचलों, तों सर्व शुकशुकाट दिसत होता ! 'सिबिर' धक्क्याला लागून उभी होती, पण उतारूची गडबड वगैरे काहीं एक दिसेना. चहाच्या शेकडों पेट्या धक्क्यावर पडल्या होत्या आणि इग्लिश हमाल त्या बोटीवर चढवीत होते. प्रख्यात इग्लिश लेखक डब्ल्यू. डब्ल्यू. जेकब्ज आपल्या लघुकथातून ज्या प्रकारच्या इग्लिश गोदीकामगा-

रार्चीं, गोदींतील मासलेवाईक खलाशार्चीं आणि तेथील एकदर देखा व्यार्चीं वर्णनें करतो त्या प्रकारचा तो देखावा होता.

मी ज्या बोटीने विलायतेला आलों त्या ‘ कॉटे व्हर्डे ’ पेक्षा ‘ सिबिर ’ बरीच लहान आहे ४००० टनाचे ते एक जहाज आहे. एका हमाला-कडे सामान देऊन मी, चाफेकर आणखी एक मित्र बोटीवर चढलो. एक टक्कल पडलेला रशियन ऑफिसर तिथे उभा होता त्याने हसतमुखाने आमचे स्वागत केले आणि माझे तिकीट पाहिल्यावर माझ्या केबिनच्या ‘ स्ट्यूअर्डेस ला हाक मारली. एक उंच, धिप्पाड, मध्यम वयस्क रशियन बाई हातात किल्ल्याचा जुडगा हालवीत आमच्यापुढे येऊन उभी राहिली. माझी केबिन मला दाखवायला त्याने सांगितले. उतारूबरोबर येणाऱ्या मित्राना किंवा पाहुण्याना सोव्हिएट बोटीवर यावयास किंवा फिरावयास काहींच मज्जाव दिसला नाहीं

माझी तिसऱ्या वर्गाची केबिन छान आहे एका केबिनमध्ये चार-जणाची सोय आहे. पण अजून या केबिनमध्ये कुणीच दिसत नाही‘ ‘ कॉटे व्हर्डे ’प्रमाणेच मला एकट्याला एक संबंध केबिन मिळणार कीं काय? जेवणाचा हॉल वगैरे सर्व काहीं माझ्या केबिनजवळच आहे. सामान केबिनमध्ये ठेवले आणि आम्ही वर आलों. या बोटीवरली म्यूझिक् रूम, स्मोकिंग रूम, डायनिंग हॉल वगैरे लहानसेच आहेत, पण अत्यंत सुरेख आणि आल्हाददायक आहेत. रशियन बोटीवर पहिला, दुसरा, तिसरा असे वर्ग नसतात अशी पुष्कळ लोकाची कल्पना आहे, पण ती चुकीची आहे. रशियात सर्वांना सारखे पगार असतात किंवा असावेत अशी पुष्कळाची कल्पना आहे, त्याप्रमाणेच हीहि एक कल्पनाच आहे. सर्व जग काहीं साम्यवादी झालेले नाही आणि अमेरिकेहून रशिया पहावयाला येणाऱ्या लक्षाधीशाना पहिल्या वर्गाचीं सुखे वाटेल तितका पैसा देऊन पाहिजेत. तीं रशियाने का देऊ नयेत आणि त्याच्याकडून पैसा का उकळू नये? मात्र दुसऱ्या कुठल्याहि इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच किंवा इतर युरोपियन बोटीवर नसते आणि रशियन बोटीवर असते तें हेंच की, जेवण्याचा हॉल आणि रहाण्याचे केबिन याखेरीज बोटीवरल्या म्यूझिक रूम, स्मोकिंग रूम, स्विमिंग पूल, फिरावयाचे डेक इत्यादि सर्व सुखसोयी पहिल्या, दुसऱ्या

पॅरीस येथील जागतिक प्रदर्शना-मधील रशिया (वरील) व जर्मनी (बाजूचा) यांचे पॅव्हीलियन्स.

आणि तिसऱ्या वर्गांना एकच आहेत पी. ॲंड ओ. किंवा इटालियन बोटीवर चातुर्वर्ण्याचा किंवा अस्पृश्यतेचा करडा अमल असतो. पहिल्या वर्गाला स्मोकिंग रूम निराळी, तिथे दुसऱ्या वर्गाच्या उतारूलाहि जाता यावयाचे नाही दुसऱ्या वर्गाचे डेक मोकळे पडलेले असले तरी तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूला पाय मोकळे करण्याकरिता तिथे फिरता यावयाचे नाही त्याने आपल्या तिसऱ्या वर्गाच्या अरुंद डेकवरच शतपावली केली पाहिजे. रशियन बोटीवर या सर्व सुखसोयी सर्वांना मिळून एकच आहेत

पी ॲंड ओ किंवा इटालियन बोटीचा कॅप्टन नवस केला तरी तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूच्या कधीं दृष्टीलासुद्धा पडायचा नाही. रशियन बोटीचा कॅप्टन आणि त्याच्या हाताखालचे अधिकारी वेळ मिळेल तेव्हा कुठल्याहि उतारूशी गप्पा करीत बसतील किंवा त्याच्याशी मिळूनमिसळून बोटीवरले निरनिराळे खेळ खेळतील.

पहिल्या अर्ध्यापाऊण तासातच आम्ही दोन चार रशियन शब्द शिकलो ‘उतारूचे केबिन’ म्हणजे ‘पॅसेजिआस्का काह्योटा’ आणि ‘येथे धूम्रपान करू नये’ या अर्थी ‘ने कोरीश’! ६-३० ला चाफेकर आणि माझा दुसरा एक मित्र यानी निरोप घेतला आणि ते निघून गेले आता मात्र या सबंध जहाजावर मला एकटे वाटू लागले विलायतच्या बोटीप्रमाणे आपले देशबांधव इथे या बोटीवर कुणी भेटणे दूरच, पण निदान इंग्लिश बोलणारे तरी कुणी सोबती भेटतील काय? माझ्या केबिनमध्ये एखादा रशियन किंवा दुसरा कुणी जर सोबती आला तर पाच दिवस या बोटीवर काढायचे कसे? ‘इटूरिस्ट’ सर्व व्यवस्था करतात खरे, पण सोबत्याची आणि दोस्ताची व्यवस्था करीत नाहीत! आणि साडेसहा वाजले तरी या बोटीवर असा शुकशुकाट का? आठ वाजेपर्यंत स्मोकिंग रूममध्ये, इकडे तिकडे बसून, वर्तमानपत्रे वाचीत मी वेळ काढला.

आठ वाजण्याच्या सुमाराला सहज जेवणाच्या हॉलकडे गेलों, तों तिथे बसलेल्या एका युरोपियन बाईबरोबर एक चष्मा लावलेला पोरगेलासा गुजराथी विद्यार्थी तिच्याबरोबर बोलत उभा होता. हा गुजराथी पोरगा रशियाला येतो आहे कीं काय? मला अतिशय आनंद झाला मला रशियन बोटीवर पाहिल्यावर तोहि चमकला.

'हॅलो !' तो एकदम उद्‌गारला. 'तुम्ही रशियाला जाता आहां कीं काय?'

'होय.' मी म्हणालों, 'आणि तुम्हीहि तिथच चालला वाटत?'

'छे छे!' तो हसून म्हणाला.

तो ज्या बाईबरोबर बोलत होता तिचे नाव मिसेस् जोसेफ. ती त्याची 'लँडलेडी.' तिच्या पहिल्या नवऱ्याची दोन मुले-एक सोळासतरा वर्षांची मुलगी आणि एक दहा बारा वर्षांचा मुलगा-हींसुद्धा मि. दवेबरोबर (दवे हें त्या गुजराथी विद्यार्थ्यांचे नाव) तिला निरोप द्यायला आलीं होतीं. मॉस्कोमध्ये काम करणाऱ्या एका रशियन गृहस्थाशी मिसेस जोसेफचे दुसरे लग्न ठरले होते. ती लग्न करावयाला मॉस्कोला जात होती. लग्न उरकून ती पुन्हा इंग्लडला परत येणार होती आणि मग मुलाना घेऊन ती रशियात कायमची रहावयाला जाणार होती. सडपातळ, उंच, छत्तीसपदतीस वर्षांची बाई होती ती. तिचीं मुले गुटगुटीत आणि छान होतीं. 'डेव्ही' 'डेव्ही' करीत ती दवेभोंवतीं नाचत होतीं. थोड्या वेळानें दवे आणि ती मुले निघून गेली.

मी माझ्या केबिनमध्ये जाऊन पहातों तो कुणाची तरी आणखी एक बॅग तिथें येऊन पडली होती. कुणाची असावी, असा विचार मी करतो आहे इतक्यात एक उंच, भक्कम बांध्याचा, तरुण इंग्लिशमन् दरवाजात येऊन उभा राहिला आणि "Hallo! You are my partner? I am glad there is no d-d Britisher as my cabin companion!" असे तो हसत म्हणाला. ब्रिटिशाना शिवी देतो तेव्हा हा अमेरिकन असावा असे मला वाटले, पण तो ब्रिटिशच होता

इंग्लडमधील हटिंगडनशायरमधल्या एका चागल्या मोठ्या घराण्यातला तो होता. पण अगात अस्सल ब्रिटिश रक्त असूनहि ब्रिटिशाचा त्याला भारी राग. त्याचे नाव जोसेफ गॉर्डन् मॅक्लाउड्. हटिंगडनशायरमधल्या मजूरपक्षाच्या शाखेचा तो उपाध्यक्ष आहे. सर्व मजूरपक्षाच्या एकजुटीचा (United Front) तो पुरस्कर्ता आहे. कम्युनिस्ट पक्षाविषयी त्याला फार सहानुभूति वाटते. एखाद्या इंग्लिशमनपेक्षा मी सोबती मिळालों याचा त्याला फार आनद झाला. इंग्लिशमन असून त्याचे बोलणे चालणे

अतिशय मोकळेपणाचे आणि वागणूक अत्यंत खेळाडू वृत्तीची आहे. या प्रवासात माझे नशीब जोरावर आहे खास. मला सोबती एकाहून एक चांगले मिळताहेत.

मॅक्लॉव्ड् हा कवि, नट आणि दिग्दर्शक आहे. आमच्या प्रो. रॅफेच्या 'पार्टी'मधून तोहि रशियन रंगभूमीच्या अभ्यासाकरिताच रशियाला जातो आहे. बोलताबोलता नाट्यमन्वंतरची हकीगत त्याला मीं सांगितली आणि त्या भानगडींत बरेचसे पैसे गमावल्याची रडकथा ऐकवली.

' The same here ! ' म्हणून छातीवर बोट ठेवून तो मोठ्यादा हसला, आणि केंब्रिज येथे रंगभूमीवर असाच एक नवीन प्रयत्न करण्यात आपण घालविलेल्या पैशाची कहाणी त्यानें मला निवेदन केली. एकूण हा प्राणी आमच्याच कळपातला !

८-४५ वाजले. अजून बोट हलण्याचे चिन्ह नाही. थेम्स नदीला ओहोटी आहे. रात्री भरती येईल तेव्हा बोट सुटणार म्हणे ! भुकेने माझ्या पोटात कावळे ओरडत आहेत. जेवण (dinner) मिळणार काय म्हणून मी चवकशी केली. 'छे, तुम्ही डिनर घेऊन यायला पाहिजे होत,' वेटर म्हणतो ! आम्हाला काय माहित कीं, बोट ६-३० ला न सुटता रात्रीं सुटणार आहे म्हणून ? 'डिनर' नसले तरी रात्रीं थोडेसे 'सपर' मिळणार आहे, अशी आनंदाची बातमी थोड्या वेळानें कळली.

नवाच्या सुमाराला हाताने घंटा वाजवीत एका वेटरने उतारूशिवाय इतर पाहुण्यांना आगबोट सोडून जाण्याची सूचना दिली. आम्ही 'डिनर हॉल'मध्ये 'सपर' साठीं गेलो.

आम्ही सर्व बायकापुरुष मिळून तिसऱ्या वर्गात अवघे १५ लोक आहोंत. सबंध हॉलमध्ये एकच वेटर आमच्या तैनातीला आहे. कुणाला कसलीच घाई नाहीं. हे रशियन मोठे थंड, सुस्त लोक दिसतात ! वेटर सावकाशपणे इकडे जातो आहे, तिकडे जातो आहे, याला बोलावतो आहे, त्याला बोलावतो आहे,—खटाऱ्यासारखें सावकाशपणे काम रखडते आहे ! अशाच वेळीं इंग्लिश किंवा इटालियन बोटीवर काय चोख व्यवस्था आणि कडक वक्तशीरपणा असतो. इकडे आपला आमच्या हिंदुस्थानसारखा घरगुती कारभार ! गडबड नाहीं, घाई नाहीं, होईल काम, वेळेचें काय मोठेसे !

आमचा वेटर रशियन तार्तर आहे तो गोरा मुळींच नाहीं. माझ्याइतकाच किंवा माझ्यापेक्षा कमीच पीतगौर वर्णाचा तो आहे. 'सपर'साठीं 'व्हाइट' आणि 'ब्राऊन ब्रेड', लोणी, 'चीज', अंडीं आणि बेकन आहे. माझ्यासमोर आमच्याच टेबलावर दोन अमेरिकन तरुणी बसल्या आहेत. ही जोडी मोठी पाहण्यासारखी आहे. एक जितकी सुंदर, तितकीच दुसरी कुरूप आहे. कुरूप म्हणजे इतकी, कीं ती स्त्री आहे हे मला बऱ्याच वेळानें कळले. मी तिला मुलगाच समजत होतों ! पुरुषासारखे तिचे केस कापलेले आहेत. चेहरा खप्पड, वर्णाने माझ्यापेक्षा किंवा आमच्या वेटरपेक्षाहि काळी. ही कशी काय बुवा अमेरिकेंत जन्माला आली ! आतल्या कपड्यावर गळ्यापासून गुढग्यापर्यंत तिने एक लांब ओव्हरकोट घातलेला असल्यामुळे खरोखरच पुरुषाहून ती मुळींच वेगळी दिसत नाहीं.

तिच्या शेजारीं बसलेली दुसरी मुलगी चोवीस-पंचवीस वर्षांची असेल. लांब सडक, सोनेरी केसाचा मधोमध भाग पाडून केसाचा भरदार अंबाडा तिने मानेवर सोडला आहे. तिची कांती अत्यंत उज्वल गौर असून तिचे डोळे आकाशासारखे निळे आहेत. तिचा प्रत्येक अवयव रेखीव आणि गोंडस आहे. निळ्या रंगाचीं फुले काढलेला शुभ्रसफेत फ्रॉक तिने घातला आहे. खुर्चीवर बसता बसता या चमत्कारिक जोडीकडे नजर गेली, तेव्हा क्षणभर मी पहातच राहिलो !

मुखशुद्धीकरिता म्हणून लाल रंगाच्या पाकांत घातलेलीं 'चेरी' फळे आम्हाला देण्यात आलीं. रशियन लोक 'चेरीज'ना 'विशनी' म्हणतात. आम्हाला देण्यात येत असलेल्या प्रत्येक बशीवर आणि कपावर सोनेरी विळ्याहातोड्यासह लाल बावट्याचे चिन्ह आहे. फळे खाऊन झाल्यावर जर्मन सिल्व्हरचें हँडल असलेल्या एका कडींत अडकविलेले एक कांचेचे ग्लास आणि त्यात जर्द पिवळ्या रंगाचे कसले तरी गरम पेय आम्हाला देण्यात आलें. त्यामध्ये लिंबाची एक कापटी तरंगत होती. युरोपियन जहाजावर जेवणानंतर कॉफी देतात. हें गरम पेय काय आहे म्हणून वेटरला मी खुणेनें विचारले, तेव्हा तो म्हणाला, 'चाय !' मॅक्लॉडनें तो चहा असल्याचें मला सांगितलें. मी क्षणभर चकितच झालों. मला वाटलें

या रशियन वेटरला चहाचा हिंदी शब्द 'चाय' हा माहीत असावा आणि मी हिंदी माणूस आहे असे बघून माझ्यावर 'इम्प्रेशन' मारावयाला मोठ्या ऐटीने 'चाय' म्हणाला असावा. खरोखर रशियन भाषेत चहाला 'चाय' हाच शब्द आहे. मी जेव्हा मॅक्लॉव्डला सांगितले, कीं 'आम्ही हिंदी लोकसुद्धा 'टी' या इंग्लिश शब्दाला रशियनाप्रमाणेच 'चाय्' हाच शब्द वापरतो,' तेव्हा आमच्या टेबलावर बसलेल्या इंग्लिश जाणणाऱ्या एकदोन उतारूंना आणि त्या अमेरिकन मुलींना मोठे कौतुक वाटले. ते रशियन माझ्याकडे किंचित् आपलेपणाने बघू लागले! मात्र हा चहा माझ्याने तोंडात घालवेना! साखर नाहीं, दूध नाही, नुसती लिंबाची फोड! सकाळीं उठल्याबरोबर असाच चहा मिळणार असेल, तर आली कबक्ति! प्रत्येक जेवणानंतर आणि दुपारीं असलाच चहा मिळणार असला तरी सकाळीं 'ब्रेकफास्ट्' बरोबर दुधासह हवी तितकी कॉफी मिळणार आहे असे कळल्यावर माझा जीव खालीं पडला.

जेवणानंतर मी डेक्वर जाऊन उभा राहिलो. १०-३० वाजले होते. अजूनहि बोट हालण्याचे चिन्ह दिसेना शेकडों चहाच्या पेट्या मजूर बोटीवर चढवीत होते. इंग्लंडहून रशियाला चहाची बरीच निर्यात होत असावी, असे वाटते ती सुंदर अमेरिकन मुलगीहि त्याच डेकवर येऊन उभी राहिली होती

" Do you know Udayshankar ? " ती मला म्हणाली.

" उदयशंकरचे नाच मीं पाहिले आहेत, पण उदयशंकरला मी ओळखीत नाहीं," म्हणून मी तिला सांगितले. थोडे दिवसापूर्वी उदयशंकरचे नाच न्यूयॉर्कमध्ये झाले होते आणि अमेरिकन प्रेक्षकांना त्याने वेड लावून टाकले होतें, असे ती म्हणाली. नृत्य, वाङ्मय, राजकारण इत्यादि विषयाची तिला खूपच माहिती दिसली. ती कम्युनिस्ट होती. तिचें नाव कॉमरेड बिआट्रिस शिंडलर. अमेरिकन मजूर चळवळीची तिने मला माहिती सांगितली. माझ्यासारखीच ती दोन आठवड्यापूर्वी इंग्लंडमध्ये आली होती. ती ऑक्सफर्डला गेली असताना हिंदी विद्यार्थ्यांच्या मजलसीमध्ये कुणीतरी कानडी कविता म्हणून दाखवल्या असे तिनें मला सांगितले. पुण्याचे प्रो.

गोकाक हे उत्तम कानडी कवि आहेत आणि सध्या ते ऑक्सफर्ड येथें आहेत हें मला माहीत होते. ते तर नसतील ना ? तिला त्याचे नाव आठवेना.

बोट केव्हा सुटणार म्हणून एका रशियन् ऑफिसरला आम्हीं दोघानींहि निक्षून विचारले. तेव्हा रात्रीं एक वाजता नक्की सुटणार म्हणून त्यानें सांगितलें. बोट सुटेपर्यंत झोपायचे नाहीं असे आम्हीं ठरविलें. रात्रींच्या वेळीं थेम्स् नदीचा देखावा मोठा अद्भुतरम्य आणि सुंदर दिसतो. काळोखाने काळवंडलेल्या पाण्यातून लहान लहान लॉंचेस इकडून तिकडे 'सुर्' 'सुर्' 'सुर्' आवाज करीत फिरत असतात. त्याच्या डोलकाठ्यावरच्या हिरव्यातांबड्या दिव्याचीं हिरवींतांबडी प्रतिबिंबें पाण्याच्या पृष्ठभागावर लपंडाव खेळत असतात. काठावरल्या घराच्या काळ्या छायाकृति आकाशाच्या पार्श्वभूमीवर ओळीने दिसतात. आणि तिथल्या दिव्याचा अंधुक पिवळा प्रकाश नदीच्या पाण्यावर पडल्यामुळे त्या एकंदर काळोख्या वातावरणाला अधिकच विकटता आलेली असते. हे सर्व मनोरम दृश्य आणि एखादी बोट जाऊं लागली म्हणजे दुभंग होऊन वर जाणारा थेम्स् नदीवरला सुप्रसिद्ध 'टॉवर ब्रिज' आम्हाला पहावयाचा होता, म्हणून शवटपर्यंत जागे रहायचे आम्ही ठरविलें.

थोड्या वेळाने मॅक्लॉल्ड् आपला मोठाथोरला पाइप् ओढीत आला, आणि आमच्या गप्पात सामील झाला. रंगभूमीवर नाटक करण्यापूर्वी त्याचे हस्तलिखित आम्हाला हिंदुस्थानांत पोलीस कमिशनरला दाखवावे लागते, ही गोष्ट मीं सांगितली, तेव्हा तीं दोघेंहि स्तंभित झालीं. "खुद्द प्रेसिडेंट रूझवेल्टचे विडंबन करून त्याचे विकृत चित्र दाखविणारी नाटकें न्यूयॉर्कच्या ब्रॉडवेमध्ये दाखविली जातात, तरी अमेरिकेंत कुणी काही करीत नाहीं." कॉमरेड शिडलर म्हणाली बोलताबोलता स्पेनकडे आमचा सभाषणौघ वळला ! "किती शरमेची गोष्ट आहे," शिडलर म्हणाली, "कीं आमची अमेरिकन ॲम्ब्युलन्स स्पेनमधे जनरल फ्रँकोच्या बाजून काम करते आहे !"

रात्रीं बाराचे ठोके पडले आणि मॅक्लॉल्ड झोपायला निघून गेला. या बोटीवर पाय ठेवल्यास आम्हाला सहा तास झाले होते. आता अगदीं मनापासून कंटाळा आला होता. पण बोट सुटेपर्यंत डेकवर थांबायचें आणि सर्व थेम्स नदी पाहून घ्यायची, हा आमचा दोघाचा निश्चय कायम

होता. कॉमरेड् शिडलरच्या ' चेस्टरफील्ड ' सिगरेटच्या पाकिटाचा फडशा उडत होता. शेवटीं १ वाजता बोट सुटली एकदाची. एक लहानशी ' टग् ' बोट आमच्या बोटीला ओढून थेम्स नदीच्या बाहेर काढीत होती. उद्या सकाळीं आम्ही ' नॉर्थ सी'मध्ये शिरणार म्हणतात.

* * *

ता. २७ मे—

' कोर्चाया वादा ! '—प्रो रॅफे.—रशियाचें राष्ट्रीय पक्वान्न ' कॅव्हिआर ' !

सकाळीं आठ वाजता उठलो आणि दाढीकरिता गरम पाणी शोधायला लागलों, पण गरम पाणीच कुठे मिळेना ! आमच्या स्टूअर्डेसला इंग्रजी येत नाहीं मॅक्लॉव्ड अजून झोंपलाच होता, त्याला जागा केला आणि रशियन भाषेत गरम पाण्याला काय म्हणतात म्हणून विचारले ! इंग्रजींतून रशियन शिकण्याचे एक पुस्तक त्याने बोटीवर वाचण्याकरिता आणले आहे. जांभया देत त्याने सांगितले, ' कोर्चाया वादा '. तो शब्द घोकीत मी स्टूअर्डेसकडे गेलों व मोठ्या ऐटींत ' कोर्चाया वादा ! ' म्हणून म्हणालों ती हसली आणि लगेच तिने मला गरम पाणी आणून दिले.

आमची बोट आता ' नॉर्थ सी 'मधून चालली आहे. टेबलावरचा ' ब्रेकफास्ट ' पाहून मी खूप झालों. खायला तर हे रशियन भरपूर देताहेत. अंडीं, बेकन, लोणी, पाव, मासे आणि दूध घातलेली उत्तम कॉफी इतके पदार्थ ' ब्रेकफास्ट 'करिता होते

ब्रेकफास्टनंतर मी डेकवर फिरत होतों समोरून एक म्हातारा पण देखणा युरोपियन गृहस्थ पुढे आला आणि ' गुड मॉर्निंग ' करून म्हणाला,

" There you are I was looking up for you ! I am Raffe ' ! "

हेच तर मग आमचे प्रो. रॅफे. रॅफे यांच्या नेतृत्वाखालीं रशियन रंगभूमि पहाण्याकरिता जाणाऱ्या गटात मीं नाव दिलें होते खरें, पण रॅफे किंवा आमच्या गटातील इतर मंडळी यांची माझी गाठ भेटच झाली नव्हती. मॅक्लॉव्ड याच गटात आहे हें त्याने मला सांगितले तेव्हा समजले. या

गटात आणखी कोण मंडळी आहेत आणि रॅफे हे कोण गृहस्थ आहेत याची आम्हाला दोघानाहि कल्पना नव्हती. म्हणूनच बोटीवरल्या आज पहिल्याच सकाळीं आपल्या गटातली माणसे शोधीत प्रो. रॅफे फिरत होते.

म्हातारा मोठा बोलका आहे. रॅफेना हिंदुस्थानची बरीच माहिती आहे. काही वर्षापूर्वी लखनौ येथील आर्ट स्कूलचे ते प्रमुख अधिकारी होते असे त्यानी मला सांगितले. "रशियाचे जगप्रसिद्ध रंगभूमि- दिग्दर्शक मेयरहोल्ड आणि स्टानिस्लाव्स्की यांची आणि आमची मास्कोमध्ये कदाचित् मुलाखत होईल " ते म्हणाले.

कॅलिफोर्नियाहून आलेल्या एका अमेरिकन गृहस्थाबरोबर आज सकाळी मी डेक टेनिस खेळत होतो. हा माणूस मोठा मजेदार आहे. तो रशियन इतके उत्तम बोलतो, की पहिल्यादा तो रशियन असावा असेच मला वाटलें. वर्णानेहि तो आम्हा हिंदी माणसाइतकाच पीतगौर आहे. कॅलिफोर्नियाची हवा बरीच उष्ण आहे म्हणतात. त्याचे नाव मि. स्टीन. कम्युनिस्ट पक्षाचा सभासद आहे तो. त्याची मते ज्वलज्जहाल असून तो एक नमुनेदार कम्युनिस्ट आहे सिगरेट, तंबाखू किंवा मद्यमांसाला तो स्पर्श करीत नाहीं पक्का शाकाहारी आहे. आमच्या वेटरला त्याचे कौतुक वाटते आणि भाजीपाल्याचे पदार्थ बशा भरभरून तो त्याच्यापुढे ठेवतो. बोलतानाहि कॉ. स्टीन् मोठ्या ठसकेबाज अमेरिकन भाषेत बोलतो. बोलताबोलता तो मला म्हणाला,

" तुम्ही सर्व हिंदुस्थानी लोक जर एकाच वेळीं थुकला तर साऱ्या इंग्रज लोकाना बुडवून टाकाल !"

आज दुपारीं 'लंच'च्या वेळी आम्हाला 'कॅव्हिआर' हे रशियन पक्वान्न देण्यात आले. महाराष्ट्रीयाची 'पुरणपोळी,' बंगाल्याचा 'रसगुल्ला' किंवा मद्राशाची 'इडली' त्याप्रमाणे रशियन लोकाचे 'कॅव्हिआर' हे 'राष्ट्रीय' पक्वान्न आहे ! या रशियन 'कॅव्हिआर'साठीं युरोपियन लोक नुसते तुटून पडतात. मला मात्र ती तोंडात घालवेना ! मात्र टेबलावर ती किती मोहक दिसते ! जर्द केशरी रंगाच्या फुगलेल्या साबूदाण्याचा, द्राक्षाच्या घोंसासारखा जर घोंस केला तर तो जसा दिसेल तशी 'कॅव्हिआर' दिसते. सुकलेल्या माशासारखा वास तिला येतो आणि

चवहि एखाद्या खारट पिठाच्या गोळ्यासारखी. पुन्हा 'कॅव्हिआर' माझ्याजवळसुद्धा आणू नकोस म्हणून वेटरला मीं बजावले! मात्र जेवणाचे इतर रशियन पदार्थ अत्यंत चवदार आणि इंग्लंडमधल्या पदार्थांपेक्षा फारच छान आहेत आणि दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे एकादा पदार्थ आवडला तर रशियन वेटर आग्रह करकरून पुन्हा वाढतो! रशियन लोकांचा हा शिष्टाचार आम्हा हिंदुस्थानी लोकांसारखा आहे. इतर युरोपियन देशांत ही पद्धत आढळणार नाहीं मूकस्तंभासारखा वेटर मागे उभा राहील आणि खाऊन झाले की पट्‌कन् तुमची प्लेट घेऊन जाईल!

या रशियन बोटीवर माझा 'भाव' बराच वाढला आहे. या बोटीवर अमेरिकन आहेत, इंग्रज आहेत, रशियन आहेत, जर्मन आहेत, पण पौर्वात्य देशातला असा मी एकटाच आहे. त्यामुळें प्रत्येकाला माझ्याविषयीं मोठें कुतूहल वाटते! प्रत्येकजण माझ्याशीं बोलण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्यांत बऱ्याच स्त्रियाहि असल्यामुळे आमच्या बोटीवर असलेल्या त्या म्हाताऱ्या कॅनेडियन् 'एक्स-सोल्जर'ला तर माझा हेवा वाटू लागला आहे!

रात्रीं आठच्या सुमाराला काही मच्छीमार होड्या आम्हाला दिसल्या. किनाऱ्यावरील एकदोन दीपगृहेहि दिसताहेत. बहुतेक हॉलंडचा किनारा असावा. 'टेलिव्हिजन' शिकण्याकरिता अमेरिकेला गेलेले चार तरुण रशियन एंजिनियर्स आमच्या बोटीवर आहेत. ते रशियाला परत जात आहेत रात्रीं जेवणानंतर त्यांनी ग्रामोफोन लावून डेकवर 'डान्स' सुरू केला आहे. सर्व स्त्री–पुरुष उतारू मोठी मजा करीत आहेत. मलाहि या मजेत भाग घ्यावयाची इच्छा आहे, पण हा म्हातारा रॅफे मला धरून बसला आहे आणि भगवद्‌गीता, बायबल, हिंदु तत्त्वज्ञान, रामायण, महाभारत इत्यादिकांच्या 'तौलनिक अभ्यासासंबधीं' माझ्याशी मोठ्या आवेशानें चर्चा करतो आहे! काय करावे या म्हाताऱ्याला!

* * *

ता. २८ मे–

" Meester passenger, photographing is forbidden ! "
अबब ! किती स्वस्त हीं प्लेअर्सचीं पाकिटें !—कील कॅनाल.

सकाळीं उठून डेकवर गेलो उजव्या बाजूला निसर्गरमणीय देखावा दिसतो आहे. हिरवीगार शेतें, मधूनमधून लहानशीं तांबड्या विटांचीं घरें आणि पवनचक्क्या दिसत आहेत. माझ्याजवळ कॉमरेड शिडलर उभी आहे. ती म्हणते, " हा हॉलंडचा किनारा असावा. किती पवनचक्क्या दिसताहेत ! " हॉलंड देश आणि पवनचक्क्या याचे साहचर्य लहानपणापासून अनेक भूगोलाच्या पुस्तकातून माझ्याहि मनावर ठसविले गेले आहे. पण आमच्या शेजारी उभी असलेली जर्मन बाई म्हणते, " छे, छे, ही जर्मनी सध्या आपण एल्बे नदींतून चाललों असून पलीकडे कीलचा कालवा आहे "

या जर्मन बाईचा नवरा इंग्लिश असून तो रशियात नोकरीला आहे. तिला स्टेफान नावाचा एक सातआठ वर्षांचा गोड मुलगा आहे. तो आईशीं जर्मन भाषेत बोलतो, मधूनमधून रशियन भाषेतहि बोलतो आणि त्याला थोडेथोडे इंग्रजीहि येते ! प्रत्येक रशियन घरात एक ' रेड कॉर्नर ' नावाचा भाग असतो. तिथे लेनिनची तसबीर किंवा पुतळा आणि सभोंवतीं लाल फडक्याची कमान असते. प्रत्येक सोव्हिएट बोटीवरहि हा ' रेड कॉर्नर ' असतो. कॉमरेड् शिडलर म्हणाली " चल, आपण आज आपल्या बोटीवरला रेड कॉर्नर पाहू या "

रशियन बोटीवरला कॅप्टन केव्हाकेव्हा बोटीवरल्या सर्व खलाशांशीं आणि अमलदाराशीं एखाद्या प्रश्नाची चर्चा करतो. असल्या सभासाठीं बोटीवर एक लहानसा हॉल आहे. त्याच्या पलीकडे हा ' रेड कॉर्नर् ' आहे. ' रेड कॉर्नर् 'मध्ये विशेषसा उजेड नव्हता. आत शिरल्याबरोबर स्टालिनचा एक मोठा थोरला ब्रॉंझचा अर्धपुतळा आमच्या दृष्टीला पडला एका बाजूला कार्ल मार्क्सची एक भव्य तसबीर आणि दुसऱ्या बाजूला फ्रेडरिक एंजल्सचे एक चित्र होते. ' चारकोल'ने काढलेले लेनिनचेहि भव्य चित्र भिंतीवर माझ्या दृष्टीला पडलें. मला मोठें आश्चर्य वाटलें. याला ' रेड् कॉर्नर' किंवा ' लेनिन कार्नर ' म्हणतात,

आणि लेनिनचाच पुतळा किंवा अर्धपुतळा इथे कसा नाहीं ? स्टालिनचा भव्य पुतळा आत शिरल्याबरोबर दृष्टीला पडला आणि लेनिन कुठे आहे ? या ‘ चारकोल ड्रॉइंग ’ वरच लेनिनची बोळवण केली आहे कीं काय ? थोड्या वेळाने लेनिनचा पुतळा माझ्या दृष्टीला पडला. पुतळा एक फूट दीड फूट उंचीचा लहानसाच होता, पण एका हाताची मूठ वळून भाषण करतो आहे, अशा थाटाची लेनिनची काळ्या दगडाची आकृति सुंदर होती. बाजूला असलेला स्टालिनचा अर्धपुतळा फारच भव्य आणि मोठा असल्यामुळे लेनिनचा हा पुतळा चटदिशीं नजरेत भरत नाहीं इतकेंच

दुपारचा ११–४५चा सुमार झाला आहे ‘ कील कॅनाल ’च्या तोंडाशीं आमची बोट आली आहे. कालव्याच्या या काठापासून त्या काठापर्यंत एक भलेभक्कम पोलादी धरण आहे. वाफेच्या यंत्राने हें धरण बाजूला सरकते आणि मग बोट कालव्यात शिरू शकते असेंच धरण कालव्याच्या दुसऱ्या टोंकाला आहे म्हणतात बोट आत घेऊन हीं दोन्हीं धरणे बंद केली कीं कुठलीहि बोट कोंडून ठेवता येईल. गेल्या महायुद्धाच्या वेळीं जर्मनीचे सर्व आरमार या कालव्यात होतें, आणि ह्या कालव्याची दोन्ही बाजनीं नाकेबंदी करून सबंध जर्मन आरमार एखाद्या बाटलींत कोंडावे तसे कोंडण्याचा दोस्त राष्ट्रांनीं प्रयत्न केला होता. कालव्याच्या तोंडाशीं आमची बोट येत होती तेव्हाच ‘ सर्‌सर्‌ सर्‌सर्‌ ’ करीत एक जर्मन लॉंच आमच्या बोटीजवळ आली आणि केसरसारखे मिशाचे आकडे असलेला एक गलेलठ्ठ जर्मन आमच्या बोटीवर चढला ! हा जर्मन पायलट कुठलीहि बोट कालव्यातून जात असताना ती जर्मन पायलटच्या ताब्यात असते दुपारी १२ वाजता आमची बोट कालव्यात शिरली आहे. रात्रीं आठच्या सुमारास ती दुसऱ्या टोंकाला बाहेर पडेल म्हणतात. त्या जर्मन लॉंचवर नाझी निशाण फडकत होतें. नाझी निशाण रशियन लाल बावट्यासारखेंच आहे, फक्त विळ्याहातोड्या-ऐवजीं एका सफेत वर्तुळात स्वस्तिक चिन्ह असते इतकेंच. आमच्या सोव्हिएट बोटीवर जर्मन पायलट आल्याक्षणापासून सर्पाच्या घरात मुंगूस यावे त्याप्रमाणे स्मशानशांतता पसरली आहे. सर्व रशियन खलाशी आणि अमलदार तोंडें मिटून फिरताहेत. आम्ही उतारूहि अस्वस्थ

आहोत. बोटीवरच्या रेडिओचे संगीतहि बंद करण्यात आले आहे. बोट अगदीं कील कॅनॉलच्या तोंडाशी आली आहे. डेकवर उभा राहून कालव्याच्या प्रवेशद्वाराचा फोटो घेण्याकरिता मी माझा कॅमेरा लावतो आहे, इतक्यात वरून एक रशियन अमलदार ओरडला, "Meester passenger, photographing is forbidden !" रशियन लोक इंग्लिश बोलताना दीर्घ उच्चार करतात म्हणूनच मिस्टरचा उच्चार ते मीऽऽस्टर म्हणून करतात. तो ओरडेपर्यंत मीं कॅमेराची कळ दाबली होती आणि फोटो निघाला होतासुद्धा ! मी चट्दिशीं कॅमेरा बंद करून 'नाहीं फोटो काढीत' असे मानेने खुणावून दुसरीकडे निघून गेलों तो फोटो अजून माझ्याकडे आहे.

आता आमची बोट त्या पोलादी धरणाच्या बाहेरच्या बाजूला एका प्रशस्त धक्क्याला लागून उभी आहे. बोटीवरल्या सरकारी कागद-पत्राची तपासणी होऊन नंतर तें धरण उघडणार आणि आमची बोट आत शिरणार. जर्मनीमधल्या निरनिराळ्या देखाव्याचीं चित्रें आणि सिगारेटच्या पेट्या विकण्याकरिता बरीच जर्मन पोरें आलीं आहेत आणि आम्हा उतारूना काहीतरी विकत घ्या म्हणून आग्रह करताहेत. मला एका गोष्टीचे मोठें आश्चर्य वाटलें ! 'प्लेअर्स' सिगरेटस्च्या पन्नासाच्या पेटीला मुंबईत जवळजवळ एक रुपया पडतो. आणि ज्या लंडनमध्ये त्या तयार होतात, तिथे याच पेटीला दोन शिलिंग सहा पेन्स किंवा अदमासे पावणेदोन रुपये पडतात. आणि तीच पेटी हीं जर्मन पोरें एक शिलिंगाला किंवा अकरा आण्याला विकीत आहेत ! मॅक्लॉव्ड म्हणाला, "मी इंग्लिश आहें, पण आमच्या इंग्लिश सिगरेटस् जर्मनींत विकत घेणे मला अधिक स्वस्त पडते आहे !' त्याने एकदम पांचसहा पेट्या विकत घेतल्या.

सुमार १२–४५ ला ते पोलादी धरण दुभंग होऊन बाजूला सरकले आणि आमची बोट कालव्यात शिरली. किती सुंदर कालवा आहे हा ! दोन्ही बाजूंना रेताड वाळवंट आणि मधून मधून खजुरीचीं झुडुपे असलेला सुवेझ कुठें आणि हिरवीगार रम्य वनश्री असलेला हा रेखीव कील कालवा कुठे ! हातात घ्यायची ती गोष्ट उत्कृष्टच करायची या जर्मन लोकांच्या सुप्रसिद्ध तत्त्वाप्रमाणें त्यानीं हा कालवा जणु काय एकाद्या चित्रा-

तल्या कालव्याप्रमाणे आखून खोदून काढला आहे. जवळजवळ छप्पन मैल हा कालवा लाब आहे म्हणतात

आता दुपारचे तीनचार वाजले आहेत. स्वच्छ सोनेरी ऊन पडले आहे. किनाऱ्यावर खेळत असलेली किंवा आघोळ करीत असलेलीं गुट-गुटीत जर्मन मुले आम्हाला डेकवर उभे असलेले पाहून हसत खिदळत ' How do you do ? ' म्हणून आपणाला येत असलेले एखादे इग्रजी वाक्य मोठ्यादा ओरडत आहेत. बोट सथपणे चालली आहे. मुलाच्या अशा एका घोळक्याचा चालत्या बोटींतून मी एक फोटो घेतला.

सुमारे पाचच्या सुमाराला बरींचशीं जर्मन विमाने पाचपाच सहा-सहाच्या गटाने वर उडत असलेलीं आम्ही पाहिली. करड्या रगाचे एक सुदर जर्मन क्रूझरहि आम्हाला वाटेत भेटले. आमच्या उलट्या दिशेने चाललेली 'ॲड्मी इग्नीव्ह' नावाची एक सोव्हिएट बोट आमच्या जवळून गेली तेव्हा दोन्ही बोटींवरल्या रशियन खलाशानीं एकामेकाना सलामी दिली.

६–४५ ला कील कालव्याच्या दुसऱ्या टोंकापाशीं आम्ही आलों. इथेंहि एक पोलादी धरण आहे. तिथे जवळच असलेल्या धक्क्याला आमची बोट लागली आहे. एक तासभर आमची बोट इथे थाबली. पलीकडे कील शहरातल्या घराचे पुजके दिसत आहेत. शिकारीकरिता किंवा एकातात वेळ घालवण्याकरिता जर्मनीचा कैसर या कील शहरा-तच येत असे म्हणतात. आठ वाजता तें धरण बाजूला सरकलें आणि आमची बोट बाहेर पडली. आता आम्ही बाल्टिक समुद्रात शिरलो आहोत. काही वेळ डेन्मार्कच्या किनाऱ्याने आणि नतर नॉर्वे–स्वीडन एस्थोनियाच्या किनाऱ्याने आमची बोट जाईल असे उतारू म्हणत आहेत. आता बोट फार जोराने हालते आहे. रात्रीं दहाच्या सुमारास आमची उच धिप्पाड स्टूअर्डेस् केबिनमध्ये आली आणि केबिनचे पोर्टहोल कडेकोट बद करून गेली. बाल्टिक समुद्रात वादळ होणार कीं काय ?

* * *

ता. २९ मे–

The Land of the Midnight Sun !

सकाळीं उठलो आणि माझ्या घड्याळात पाहिले तो आठ वाजले होते. पण बोटीच्या घड्याळात नऊ वाजले आहेत ! मी विसरलोंच. इंग्लडला येताना ज्याप्रमाणें घड्याळ रोज एक तास मागें करावे लागे त्याप्रमाणें इंग्लडहून रशियाला जाताना घड्याळ पुन्हा एकएक तास पुढे करावें लागतें.

त्या चार रशियन एंजिनियर्सपैकीं एक पोरगेलासा एंजिनियर माझ्याशीं आज बोलत होता. अमेरिकेंत काही दिवस राहिल्यामुळें त्याला थोडेसें इंग्लिश येतें. "या दिवसामध्ये लेनिनग्राडमध्ये बहुतेक तुम्हाला पाढऱ्या रात्री (White nights) पहावयाला मिळतील." तो म्हणाला पाढऱ्या रात्री म्हणजे रात्रीं बाराएक वाजेपर्यंत बराचसा उजेड असतो, नतर थोडा वेळ थोडासा काळोख होतो, आणि पुन्हा दीड दोन वाजता स्वच्छ उजाडते !

या बॉल्टिक समुद्रातहि हा पाढऱ्या रात्रीचा प्रकार कदाचित् पहावयाला मिळेल म्हणतात आज रात्री कितीहि जागावे लागले तरी ही गमत पाहिल्याशिवाय मी रहाणार नाहीं लहानपणीं मेरी कॉरेलीच्या 'थेल्मा' या कादबरींत नॉर्वे–स्वीडनचे 'The Land of the Midnight Sun' हें वर्णन वाचताना माझे अतःकरण थरारून येत असे आणि हे अलौकिक दृश्य आपणाला कधींतरी पहावयाला मिळेल काय अशा प्रकारच्या दिवास्वप्नात मी रगून जात असे. हे स्वप्न खरें होईल असे चुकूनसुद्धा मला कधीं वाटले नव्हतें. पण आज रात्रीं माझी स्वप्नसृष्टि खरी होणार म्हणायची ! मी अधीर मनाने रात्रीची वाट पहातों आहे.

बाल्टिक समुद्रात हवेचा एक विचित्र प्रकार दृष्टीला पडतो. कडक ऊन पडलेले असते आणि हाडे फोडून टाकणारी कडाक्याची थंडी पडते ! आज सकाळी असेच ऊन पडलेले पाहून बोटीवरल्या बऱ्या-चशा युरोपियन बायका हुरळून गेल्या आणि आपली कातडी पीतवर्ण

(Sunburnt) व्हावी म्हणून तासाचे तास निळेकाळे चष्मे लावून या उन्हात पडून राहिल्या. आम्ही हिंदी लोक गोरे व्हायला धडपडतों आणि हे गोरे लोक उन्हात भाजून घेऊन काळे व्हायला पाहतात ! 'You have sun in your skin!' असें म्हणत खरोखरच काहीं युरोपियन तरुणी आमच्या पीतश्यामल कातडींचा अक्षरशः हेवा करनात !

या बायाची नतर मात्र चागलीच फजिती झाली ! कडक ऊन आणि कडक थडीचा परिणाम असा झाला, कीं त्यांचीं नाकें सुजून लाल-बुद झालीं आणि दुपारीं लचला जेव्हा त्या टेबलापाशीं आल्या तेव्हा नाके रगवलेल्या सर्कशींतल्या विदूषकासारख्या त्या दिसू लागल्या !

आज मध्यरात्रीचा सूर्यप्रकाश दिसणार खरा. रात्रीं जेवल्यानतर साडेआट वाजता मी डेकवर आलों. तेव्हा आपल्याकडे दुपारीं ४ वाजता पडते इतके स्वच्छ ऊन पडले होते रात्रीं साडेदहा वाजता आम्ही 'स्मोकिंग रूम'मध्ये गप्पा करीत बसलो होतों, तेव्हा चागली पिवळसर सधिप्रकाश पडला होता. नाना विषयावर आमच्या गोष्टी चालल्या आहेत. एक अमेरिकन मुलगी म्हणते, "फ्रेंच तरुण मोठ्या गरम रक्ताचे, बुवा. एखाद्या मुलीची ओळख होऊन पाच मिनिटें झालीं नाहींत तोंच एकदम ते तिच्यावर प्रेम करू लागतात !" आमचा रॅफे मोठा मिस्किल म्हातारा आहे. माझ्याकडे तिरप्या डोळ्याने पहात तो म्हणतो, "फ्रेंच तरुणापेक्षाहि या हिंदी पोराचे रक्त फार गरम ! अभ्यासाला म्हणून इग्लडला येतात आणि हा हा म्हणता आमच्या पोरी उठवतात."

"इग्लड आमच मगळच उठवत, तेव्हा निदान तुमच्या पोरी तरी आम्हाला उठवू द्या ! " मी म्हणालों.

आता रात्रीचे १२–३० वाजले आहेत. ताबडेलाल सूर्यबिंब नुकतेंच अस्ताला गेले आहे. क्षितिजावर दूरच दूर लाल प्रकाशाचा एक पट्टा पसरला आहे. त्यावर सफेत प्रकाशाचा एक पट्टा दिसतो आहे. तो धूसर होत होत निळ्या आकाशात विरून गेला आहे. एकाददुसरी चादणी मधूनमधून कुठेतरी चमकते आहे. चमत्कारिक रक्तधूसर प्रकाश डेकवर पडला आहे. हीच ती पाढरी रात्र. हेच ते खरें. झालेले माझें स्वप्न. वातावरणात एक प्रकारची रम्यभीषण अद्‌भुतता भरून राहिली आहे.

निस्तब्धपणे बोट पुढं चालली आहे आणि एखाद्या भारून टाकलेल्या माणसाप्रमाणे अनिमिष नेत्रांनीं निसर्गाचा हा खेळ मी पाहून घेतों आहे

काहीं वेळानें पलीकडच्या डेकवरून कशी काय गमत दिसते ती पहावयाला मी तिकडे गेलों, तों इकडल्यापेक्षाहि विलक्षण सौंदर्याची खैरात निसर्ग त्या बाजूला करत आहे. सूर्यबिंबासारखेंच तांबडेलाल चंद्रबिंब क्षितिजावर आलें आहे हा बाल्टिक चंद्र काहीं चमत्कारिकच ! याला काय म्हणावें तेंच मला कळत नाहीं ! आतापर्यंत चतुर्थीचा चंद्र, पौर्णिमेचा चंद्र वगैरे नाना तऱ्हेचे चंद्र मीं पाहिले आहेत, पण हा काहीं विलक्षणच प्रकार आहे ! कॉमरेड शिडलर रशियन शेतकरी बाया बांधतात तसलें एक रंगीबेरंगी तांबडें फडकें डोक्याला बांधून एकाद्या वेडावलेल्या माणसासारखी या चमत्कारिक चंद्राकडे पहात उभी आहे. चंद्र दिसतोच आहे नसा. एखादें तांबडेलाल कलिंगड वाकडेतिकडे फुटावें तसा चंद्र दिसतो आहे. तो धड गोल नाहीं, धड अर्धचंद्र नाहीं कीं धड चंद्रकोरीसारखाहि नाहीं ! काहीं वाकडातिकडाच त्याचा आकार झाला आहे !

"Look at the Moon How funny she looks !" शिडलर म्हणते.

"She looks like er er " मला काहींच सुचेना !

"She is crazy !" शिडलर म्हणते.

"Crazy ! That's the word !" मी एकदम उद्गारलों.

Crazy ! खरोखरच Crazy ! वेडावलेला, माथे फिरलेला तो चंद्र दिसत होता ! चंद्राचा आणि चंद्रप्रकाशाचा मानवी मनावर काहीं विलक्षण वेडावून टाकणारा परिणाम होतो असे मानसशास्त्रज्ञ म्हणतात. साध्या चंद्राचा जर असा परिणाम होतो, तर या वेडावलेल्या चंद्राचा मानवी मनावर काय परिणाम होईल ? या वेडावलेल्या बाल्टिक–चंद्राच्या चमत्कारिक रक्तधूसर प्रकाशात उभ्या राहिलेल्या माणसाचें जर डोकें ठिकाणावर राहिलें तर मी म्हणेन तो माणूस नव्हे !

* * *

ता. ३० मे–

काय हो, अरब आणि हिंदु यांत फरक काय ?

आमच्या रशियन तार्तर वेटरने आज एक मजेदार प्रश्न मला विचारला. त्याला इंग्लिश येत नव्हते, पण रशियन समजणाऱ्या आमच्या त्या कॅलिफोर्नियाच्या अमेरिकन मित्राला दुभाषा करून तो माझ्याशीं बोलत होता. मी हिंदु आहे हे कळल्यावर तो म्हणाला, " काय हो, हिंदु आणि अरब यात फरक काय ? "

मीं म्हटले, " हिंदु हा हिंदुधर्मीय आणि अरब मुसलमानी धर्माचा, दुसरा फरक म्हणजे हिंदु हे आर्यवंशीय आहेत. मुसलमान सेमिटिक वंशाचे आहेत. "

हा वेटर रशियन असला तरी तार्तर असल्यामुळे मुसलमान आहे. त्याचे मला विशेष आश्चर्य वाटले नाही. पण बरेच चांगले शिकलेसवरलेले युरोपियन आणि अमेरिकनसुद्धा हा प्रश्न अनेक वेळा विचारतात तुमच्या हिंदुस्थानात हिंदु आणि मुसलमान आहेत, त्याच्यात फरक काय ? मला या प्रश्नाचा अर्थच समजत नाहीं मी एका अमेरिकन गृहस्थाला उलट विचारले, " तुमच्या देशात किंवा युरोपात ज्यू आणि ख्रिश्चन आहे, त्याच्यात फरक काय ? धर्म आणि वंश वेगळे, हाच फरक, दूसरे काय ! तसाच हिंदु–मुसलमानातला फरक. "

* * *

ता. ३१ मे–

लेनिनग्राडच्या रस्त्यात आणि मशीद ?–' हॉटेल युरोपा '– ह्या वृद्ध कुमारिका आम्हाला का सतावताहेत ? रशियात ही ' भिकारी ' मनोवृत्ती का उत्पन्न झाली आहे ? ह्या लोकांना सौंदर्यदृष्टीच नाहीं !

खरं म्हटले तर आज सकाळीं आठ वाजता आमची बोट लेनिन-ग्राडला पोंचावयाची. पण लंडनहून निघतानाच सातआठ तास उशीर

झाल्यामुळें आज सध्याकाळीं सहासातपर्यंत आम्ही लेनिनग्राडला पोचू म्हणतात. आज सकाळपासून आम्ही फिन्लॅंडच्या आखातात आहोंत. गर्द झाडी आणि लहानलहान डोंगर असलेल्या एका बेटाजवळून सकाळीं ९–३०च्या सुमाराला आमची बोट गेली. या बेटाचे नाव 'हेलिगोलॅंड'

आज हवा चमत्कारिक आहे आकाश ढगाळ आहे आणि थडीहि फार वाजते आहे. बोटीवरचे रशियन उतारू म्हणतात, 'ही लेलिनग्राड वेदर!' सबध युरोपात इग्लडची हवा ज्याप्रमाणें आपल्या चमत्कारिकपणामुळे 'इग्लिश वेदर' म्हणून ओळखली जाते, तशीच रशियात लेनिनग्राडची हवा चमत्कारिक समजली जाते. रशियात इतर ठिकाणी या दिवसात उन्हाळा असला तरी लेनिनग्राडमध्ये थडी असते, थोडा झिमझिम पाऊस असतो, आणि आकाशहि ढगाळ असते.

दुपारीं २–३० चा सुमार झाला आहे, एका बाजूला फिनलॅंडचा आणि दुसऱ्या बाजूला एस्थोनियाचा किनारा दिसतो आहे. चारच्या सुमाराला एस्थोनियाऐवजी रशियाचा किनारा दिसू लागला. दूरवर एक लहानसे दीपगृह दिसते आहे. हेच ते कॉन्स्टाड्ट. झारच्या वेळेपासून रशियाचा एक प्रसिद्ध आरमारी तळ म्हणून हे ठिकाण प्रसिद्ध आहे. क्रातीच्या वेळी येथील खलाशानीं केलेला पराक्रम सुविख्यात आहे. यामुळे रशियन क्रातीच्या इतिहासात क्रॉस्टाड्ट हें नाव अजरामर झाले आहे.

पाच साडेपाचची वेळ झाली आहे. आम्ही लेनिनग्राड बदराच्या अगदी जवळ आलो आहोत. एक सोव्हिएट लॉंच वेगाने आमच्या बोटी जवळ आली आणि काही रशियन अधिकारी बोटीवर चढले प्रत्येक उतारूचा पासपोर्ट आणि त्याच्याजवळ असलेले पैसे याची त्यानीं नोंद घेतली. चकचकीत काळा रग दिलेल्या दोन सुदर सोव्हिएट पाणबुड्या बोटी आमच्याजवळूनच जात होत्या. त्या पाण्यावर आलेल्या होत्या त्याचा फोटो घेण्याची मला अनावर इच्छा झाली, पण फोटो घेण्याची मनाई आहे!

बरोबर ६–३० ला बोट लेनिनग्राडच्या धक्क्याला लागली. 'इटूरिस्ट'चे उतारू घेऊन येणाऱ्या बोटीसाठीं लेनिनग्राड बदरात 'इटूरिस्ट'चा खास धक्का आहे. या धक्क्यावरच निळ्या आणि सफेत रगाची

'इंटूरिस्ट'च्या ऑफिसची टुमदार लाकडी इमारत आहे. आम्ही उतरल्या-बरोबर या इमारतींत शिरलो.

या इमारतीवर दोन उडत्या पखाचे 'इंटूरिस्ट'चें सोनेरी चिन्ह लावलेले आहे. तारा आणि विळाकोयत्याचे चिन्ह असलेला एक मोठा-थोरला लाल बावटा इमारतीवर फडकतो आहे. दरवाजातून आत गेल्याबरोबर एक भव्य हॉल लागतो. त्या हॉलच्या भितीवर लेनिन, स्टॅलिन, व्हॉरॉशिलॉव्ह आणि मॉलॅटॉव्ह याचीं भव्य चित्रे टागलेलीं आहेत या इमारतींत एक सुदर उपहारगृहहि आहे. या हॉलच्या पलीकडे असलेल्या दुसऱ्या हॉल-मध्ये रशियन कस्टमच्या अधिकाऱ्याकडून आमच्या सामानाची तपासणी होणार आणि मग आमची सुटका होणार हा हॉल मात्र छान आहे. बसावयाला सुदर टेबलखुर्च्या असून टेबलावर नाना तऱ्हेचीं वर्तमानपत्र पडलीं आहेत त्यात 'मॉस्को डेली न्यूज' हे इंग्लिश वृत्तपत्र मला मिळालें.

या हॉलमध्येच एक लहानसे ऑफिस असून तिथे पैसे बदलून मिळतात. किरकोळ खर्चासाठीं पाच शिलिंगाचे मीं रशियन पैसे घेतले. १ पौंडाला २६ रुबल या हिशोबानें मला ६ रुबल आणि ५० कोपेक मिळाले. पौंडाचे अदमासे तेरा रुपये होतात. याचा अर्थ एका रुबलची किमत जवळजवळ आठ आणे होते. मीं भीतभीतच रुबल घेतले कारण जास्त रुबल घेण्यात अर्थ नाही. रुबलचे पुन्हा पौंड मिळणार नाहींत. बरे, रशियातून बाहेर जाताना काहीं रुबल उरले तर ते बाहेर नेता येत नाहीत! रशियातल्या मुक्कामात होणाऱ्या प्रवासखर्चाचे, जेवणाखाणाचे, नाटकसिनेमाच्या तिकिटाचे सर्व पैसे आम्ही एकदमच लडनमध्ये 'इंटूरिस्ट'ला देऊन टाकलेले आहेत त्यामुळे वाजवीपेक्षा फाजील रशियन पैसे जवळ बाळगणे धोक्याचे आहे.

सामानाच्या तपासणीला जरा वेळ होता म्हणून थोडा वेळ आम्ही इकडेतिकडे फिरलो वाडी बदर किंवा मशीद बदर येथे मालगाड्याची 'शेड्स्' आहेत तसा इथे भास होतो! एक रेल्वेलाईन इथून कुठेशी गेली आहे आणि जिकडेतिकडे इमारती लाकडाचे प्रचड ढीग पडले आहेत! लेनिनग्राड बदरातून इमारती लाकडाची फार मोठ्या प्रमाणावर निर्यात होते म्हणतात.

माझ्या सामानाची अगदी कसून झडती घेण्यात आली. प्रत्येक वस्तु उलटीसुलटी करून रशियन अधिकाऱ्यानी पाहिली मामा वरेरकराचे ‘ स्वैरसचार ’ आणि ‘ जागत्या छाया ’ ही दोन मराठी पुस्तके माझ्या बॅगेत होती. कसली पुस्तके आहेत म्हणून विचारता मराठी लघुकथाची तीं पुस्तके आहेत म्हणून मी त्या अधिकाऱ्याला सागितले. त्याला इग्लिश भाषासुद्धा जेमतेम येत होती ती मराठी पुस्तक आहेत असे म्हटल्यावर त्याने जरा चमत्कारिक नजरेने त्या पुस्तकाकडे पाहिले आणि आपले कर्तव्य केलेच पाहिजे अशा ऐटीने ती तो चाळून पाहू लागला ! ‘ ही पुस्तके जन्मभर तू चाळीत बसलास तरी तुला त्यातले काही समजणार नाही ! ’ मीं हसून त्याला इग्रजीत म्हणालो

माझे इतर कागदपत्र तपासताना ‘ कॉटे व्हर्डे ’ बोटीचा एक मला थोरला ‘प्लान’ त्याला सापडला त्याची त्याने इतक्या बारकाईने चवकशी केली, की जणू काय लष्करी किवा आरमारी महत्वाचा तो गुप्त नकाशाच असावा ! त्याला मी म्हटले, “ अरे बाबा, हा ‘ कॉटे व्हर्डे ’ नावाच्या इटालियन बोटीचा प्लान आहे. मी या बोटीन हिंदुस्थानहून विलायतेला आलो. माझी बोटीतली जागा निश्चित करण्याकरिता थॉमस कुक कपनीन मला तो दिला होता. त्यात राजकीय किवा लष्करी महत्वाच काहीएक रहस्य नाही. ”

धड इग्रजी लिहितावाचता येत नसल्यामुळे त्याला तो कागद मोटा महत्वाचा वाटला आणि पाचसहा मिनिटे त्याने मला उगाच सतावले !

हे सर्व विधी होईपर्यंत रात्रीचे ९-३० वाजले होते—किवा आजूबाजूचा उजेड पाहाता मध्याकाळचेच ९-३० वाजले होते म्हणा ! प्रो. रॅफे, मॅक्लॉव्ड, मी आणि त्या दोन मध्यमवयस्क ब्रिटिश स्त्रिया असा आमचा पाचजणाचा रगभूमि गट (Theatre group) ‘इटूरिस्ट’च्या एका छानदार फोर्ड गाडीतून आमच्या हॉटेलकडे जावयाला निघाला. ‘ इटूरिस्ट’चे इतर उतारू एका मोठ्या थोरल्या बसमधून मागाहून येत होते.

लेनिनग्राड डॉकच्या मुख्य दरवाजातून बाहेर पडण्यापूर्वी पाढरा कोट आणि पाढरेच शिरस्त्राण घातलेल्या रशियन कस्टमच्या पोलिसाने आमची मोटर थाबविली आणि आत वाकून आमच्या चेहऱ्याकडे आणि आतल्या एकदर वस्तूकडे निरखून पाहून आम्हाला सोडून दिले !

आता लेनिनग्राडच्या रस्त्यातून आमची मोटार जात आहे. गोदीच्या बाहेर पडताच एका बाजूला घुमट असलेली एक इमारत दिसली. कित्येक शतकापूर्वीची ती एक जुनी मशीद आहे असे मला कळले लेनिनग्राडच्या रस्त्यात आणि मशीद हे ऐकूण मला आश्चर्य वाटले! पण त्यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही कित्येक शतकापूर्वी मुसलमानाचे किंवा तुर्कांचे साम्राज्य रशियापर्यंत पसरले होते ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्धच आहे, आणि त्या वेळचे अवशेष अजूनहि रशियात आहेत लेनिनग्राड किंवा मॉस्कोमधल्या बऱ्याचशा ख्रिश्चन प्रार्थना-मंदिराच्या किंवा चर्चेसच्या शिल्पपद्धतीवर मुसलमानी छाप पडलेली दिसते मशिदीसारखे मोठमोठे सोनेरी घुमट या चर्चेसवर आहेत. आमची मोटार लेनिनग्राडच्या रस्त्यातून जात असताना असे सोनेरी घुमट असलेली कितीतरी प्रार्थनामंदिरे आमच्या दृष्टीस पडली

लेनिनग्राड हे एक भव्य पण जुनाट शहर वाटते बोटीतून बाहेर पडल्यावर रस्त्याच्या आजूबाजूला जी घरे दिसताहेत, ती पाहून मुंबईत शेअर–बाजार किंवा जुने कस्टमहाउस या बाजूला कंपनी सरकारच्या वेळची भव्य, लांबच लांब, पण जुनाट घरे किंवा वखारी आहेत त्याची मला आठवण होते लेनिनग्राड शहरातून नेव्हा नदी वाहत असल्यामुळे आमची मोटार कितीतरी पूल ओलांडून जाते आहे. शेवटी लासाल् स्ट्रीटमध्ये 'हॉटेल युरोपाच्या' सहासात मजली भव्य इमारतीपुढे आमची मोटर थांबली. नेव्हा नदीवरला एक मोठा थोरला भव्य पूल इथेच जवळपास आहे

लेनिनग्राडचा किंवा पूर्वीच्या पेट्रोग्राडचा हा अत्यंत रंगेल आणि विलासी भाग लंडनची जशी पिकॅडिली, पॅरिसची शॉ एलिसी किंवा बर्लिनचा उटरडन लिंडन, तसा पेट्रोग्राडचा हा 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट!' रशियन क्रांतीपूर्वी झारच्या जमान्यात या 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट'वर भरजरी लष्करी पोषाख केलेले अमीरउमराव आणि कपड्याची छानछोकी करणाऱ्या पांढरपेशा वर्गातल्या रंगेल तरुणतरुणी संध्याकाळच्या वेळी ऐटीत हिंडत असत. तो जमाना बदलला. पेट्रोग्रॅडचे लेनिनग्रॅड झाले. 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट'चे नवे नाव '25th October Prospect' असे आहे. १९१७ च्या

क्रांतींतला अत्यत महत्वाचा दिवस २५ ऑक्टोबर, त्याच्या स्मरणार्थ हे नाव देण्यात आले आहे. पण 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट' हे नाव रशियन लोकाच्या तोंडात इतके बसून गेले आहे, की सहज बोलताना 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट' याच नावाने ते या भागाला सबोधतात. याच 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट'वरील लासाल् स्ट्रीटमध्ये आमचे 'हॉटेल युरोपा' आहे

'हॉटेल युरोपा'चा आतला भाग एखाद्या राजवाड्यासारखा अत्यत प्रेक्षणीय आहे. पाचव्या मजल्यावरची न १९० ची खोली मला आणि मॅक्डॉव्हडला देण्यात आली आहे खोली ऐसपैस आणि सुदर आहे खोलीला लागूनच एक सुरेख बाथरूम आहे अत्यत आधुनिक पद्धतीच्या सजावट—सामानाने खोली शृगारली आहे असल्या हॉटेलात राहावयाचा मला पुन्हा कधी योग येईलसे वाटत नाही ! पण स्टालिनच्या कृपेने रशियात चार दिवस चैन झाली आहे खरी ! हॉटेलच्या अगदी वर शेवटच्या मजल्यावर 'डायनिग हॉल' आहे. आता १०–३० वाजले आहेत पण या हॉटेलात वाटेल तेव्हा वाटेल ते जेवण मिळते ! दुपारचा 'लच' सध्याकाळी घ्या, सध्याकाळचे 'डिनर' रात्रीं बारा वाजता घ्या, केव्हाहि, कसलेहि जेवण घ्या ! हे युरोप नव्हे, हा रशिया आहे !

हॉटेलात आल्याबरोबर आमचे 'पासपोर्ट' घेणाऱ्या मुलीने आम्हाला सागितले होते, की लेनिनग्राडमध्ये सिनेमाचा 'शो' रात्री ११ वाजता सुरू होतो. तेव्हा घाईघाईने 'डिनर' घेऊन ११ च्या 'शो'ला जावे असा विचार केला होता. बोट सकाळी येण्याऐवजी लेनिनग्राडला सध्याकाळी आल्यामुळे लेनिनग्राडच्या कार्यक्रमातला आमचा एक दिवस फुकट गेलाच होता, तेव्हा रात्री निदान सिनेमा तरी पाहून घ्यावा असे आम्ही ठरविले. हो, या सर्व कार्यक्रमाचे भरपूर पैसे आम्ही 'इटूरिस्ट'ला भरले आहेत.

पण 'इटूरिस्ट'च्या आणि या रशियन लोकाच्या गबाळेपणाने एक दिवसच काय, पण आणखी बराच वेळ फुकट जावयाचा होता. १०–३०ला जेवण घेऊन ११ चा 'शो' साधावयाचा आम्हीं खूप विचार केला, पण या हॉटेलच्या मद आणि मठ्ठ वेटर्सच्या मनातून आम्हीं 'शो' पाहावा असे कुठे होते ! ते धीमेपणाने 'सूप'ची प्लेट गेल्यानतर अर्ध्या तासाने दुसरी प्लेट आणीत होते. त्यानतर चाळीस मिनिटानीं तिसरा

कोर्स आणि शेवटी बारा वाजून दहा मिनिटानी कॉफी ! अशा मोगलाई आरामात १०–४५ ला सुरू केलेले जेवण आम्ही १२-१५ ला आटोपले ! सुदैवाने ' मेन्यू कार्ड 'वर इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच आणि रशियन या चारी भाषात पदार्थांची नावे नंबरवार दिली होती तेव्हा इंग्लिशमध्ये पाहून रशियन भाषेतल्या त्याच नंबरावर बोट ठेवून दाखविल्यामुळे निदान पदार्थ तरी आम्हाला व्यवस्थित मिळाले नाहीतर या गबाळ्या रशियन वेटर्सनी ' सूप ' ऐवजी कॉफी आणि कॉफीऐवजी बटाटे आमच्यापुढे आणून ठेवले असते !

अशा तऱ्हेने स्वत.शी चरफडत आम्ही बाहेर पडलो सिनेमा तर चुकलाच, आता पाढऱ्या रात्री असल्यामुळे बाहेर पडावे आणि लेनिनग्राड शहर पहावे असे आम्ही ठरविले.

पण सकटे येतात तेव्हा एकामागून एक येतात ! मॅक्लॉव्ड्, मी आणि तो केनेडियन म्हातारा अशा आम्ही तिघानी बाहेर पडावयाचा बेत केला खरा, पण आमच्या गटातल्या त्या दोन म्हाताऱ्या ब्रिटिश बाया आणि प्रो० रॅफे हेहि आमच्याबरोबर यावयाला निघाले ! या दोन ब्रिटिश म्हाताऱ्या वृद्ध कुमारिका (Spinsters) आहेत. समजत काहीं नाही, पण आव मोठ्या शिष्टपणाचा आणतात ! रशियन रंगभूमीची काय, पण कसल्याच रंगभूमीची याना माहिती नाहीं ! पैसा जवळ आहे आणि दर वर्षी कुठेतरी जायचे म्हणून यदा या रशियाला आल्या आहेत. गेल्या वर्षी जर्मनी पाहावयाला गेल्या होत्या ! आपणालाहि कलेचे मर्म समजते हे दाखवण्याकरिता आमच्या ' Theatre group ' मधून या आल्या असाव्या आम्ही आपले मजेत लेनिनग्राडमध्ये फिरणार आणि या म्हाताऱ्या आमच्याबरोबर कशाला ! " या वृद्ध कुमारिकाच्या सगतींत मी वेडा होईन ! " मॅक्लॉव्ड म्हणतो, "Our sole strategy in Russia ought to be to avoid these old women ! " मलाहि ते मनापासून पटते

आम्ही बरोबरच बाहेर पडलो. १२–३० झाले आहेत, पण सध्याकाळीं सहासात वाजता मुंबईत चौपाटीच्या रस्त्यावर गर्दी असते तशी गर्दी 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट'वर आहे. बायकामुले घेऊन कामगाराच्या झुडीच्या झुडी

मजेत रस्त्यावरून फिरताहेत—पाढऱ्या रात्री आहेत म्हणून की काय! ट्रामगाड्यासुद्धा चिक्कार भरून जाताहेत. रस्त्यावरल्या गर्दीत रॅफेबरोबर त्या दोन म्हाताऱ्याना सोडून देऊन आम्ही तिघे हळूच निसटलो आणि दुसऱ्या एका रस्त्यावर वळलो!

एवढ्या गर्दीतसुद्धा आम्ही परदेशस्थ आहोत हे ओळखणे सोपे होते. दोनतीन रशियन छोकरे आमच्याभोवती जमले आणि रशियन व मोडक्यातोडक्या जर्मनमध्ये आम्हाला काही विचारू लागले मॅक्लॉण्डला आणि त्या कॅनेडियनला थोडेसे जर्मन येत होते. माझ्या मनगटावरील 'रिस्टवॉच' पाहाण्याकरिता त्या पोरानी इतकी धडपड केली, की त्यानीं 'रिस्टवॉच' ही वस्तु पहिल्यादाच पाहिली की काय असा मला संशय आला! मला वाटले, त्याना वेळ पाहावयाचा आहे म्हणून मी त्याना हाताच्या बोटानी किती वाजले ते सागावयाला लागलो. ते काहीतरी मला विचारीत होते, त्याना वेळ नको होती तो कॅनेडियन म्हणाला, "हे घड्याळ विकतोस का म्हणून तुला ते विचारीत आहेत?"

आमच्याकडची फाउटनपेने त्यानी पाहावयाला मागितली आणि इतक्या बालिश कौतुकाने ते माझ्या 'पार्कर' पेनकडे पाहात होते, कीं ते त्याना देऊन टाकून त्याना खूष करावे असा क्षणभर मला मोह झाला. पण तितके औदार्य दाखविणे मला शक्य नव्हते फाउन्टन पेने, घड्याळे इत्यादि वस्तु रशियात इतक्या महाग आहेत, की सर्वसाधारण माणसाला त्या विकत घेणे जवळजवळ अशक्य आहे! चैनीच्या वस्तु महाग करणे सोपे आहे, पण लोकाच्या मनातील सुदर वस्तूची आवड मारून टाकणे वीस वर्षे समाजसत्तावादाचा 'डोस' पाजूनहि तितकेसे सोपे नाही, हे रशियातल्या माझ्या पहिल्या दिवसाच्या या पहिल्याच अनुभवाने मला ताबडतोब पटले. ते तरुण किती आशाळभूतपणे आमच्याभोंवतीं घोंटाळत होते! सर्वसाधारण रशियन जनतेचे प्रातिनिधिक ते तरुण होते असे म्हणणे धाष्टर्याचे आहे, कदाचित् ते कुणी 'मौला'हि असतील. पण असा प्रकार घडला खरा कपड्याचा सुदर 'सूट' पाहूनहि रशियन लोकाच्या तोंडाला असेच पाणी सुटते आणि परदेशी प्रवाशाला "तुझा सूट विकत देतोस का?" म्हणून ते केव्हाकेव्हा विचारतात असा रशियाहून आलेल्या आपल्या एका मित्राचा अनुभव मॅक्लॉण्ड्ने सागितला.

भांडवलशाही फॅसिस्ट राष्ट्राकडून केव्हा कसा हल्ला होईल आणि जगातले एकुलते एक समाजसत्ताक राष्ट्र केव्हा उलथले जाईल याचा नेम नसल्यामुळे रशियन सरकारला लोकांच्या इच्छाआकांक्षा, आवडीनिवडी बाजूला सावरून,—लोकांची मने मारून, प्रचंड यंत्रे, शस्त्रास्त्रे, विमाने आणि इतर मोठमोठ्या औद्योगिक योजना यावर आपले सर्वस्व खर्च करावे लागत असेल आणि त्यामुळे कपडालत्ता, घड्याळे फाउण्टन पेने इत्यादि चैनीच्या वस्तूंच्या उत्पादनाकडे लक्ष द्यावयाला त्यांना वेळ किंवा ऐपत नसेल. पण त्यामुळेच जनतेत वर उल्लेखलेली 'भिकारी' मनोवृत्ति बळावत नसेल ना? अर्थात् एक वेळ ही मनोवृत्ति बळावली तर चालेल, पण पहिल्या समाजवादी राष्ट्राचे इतर बाबतीत बळ वाढविणे अधिक महत्त्वाचे आहे हे कुणीहि कबूल करील

रस्त्यावरून जाताना मोठमोठ्या स्टोअर्सच्या 'शो केसेस'मध्ये मांडलेल्या इतर काही वस्तूहि मला अशाच भयंकर महाग वाटल्या 'हिज मास्टर्स व्हॉइस'च्या 'पोर्टेबल' ग्रामोफोनसारखाच दिसणारा एक रशियन ग्रामोफोन होता, त्याची किंमत ५५० रूबल्स लावलेली होती! ५५० रूबल्स म्हणजे अडीचशेहून अधिक रुपये झाले! सैबेरियातल्या पांढऱ्या अस्वलाच्या केसाळ कातडीचा एक 'फरकोट' मी पाहिला त्याची किंमत २३०० रूबल्स् किंवा ११५० रुपये लावलेली होती! या वस्तू विकत घेतो तरी कोण? चैनीसाठी रशियात प्रवास करणारे अमेरिकन लक्षाधीश रशियाची एक आठवण म्हणून या वस्तु विकत घेत असतील!

रात्री दहा वाजता बंदरावरून आम्ही हॉटेलात आलो, तेव्हा मी आणि मॅक्लॉण्ड् सिगारेट्स् विकत घ्यायला म्हणून हॉटेलच्या समोरच असलेल्या एका तंबाखूच्या दुकानात गेलो. तिथेहि महागाईचा हाच अनुभव आला. आत गेलो तो पहिल्यांदा कुणी दिसलेच नाही. एका कोपऱ्यात दोन पोरी गप्पा मारीत बसल्या होत्या. बऱ्याच वेळाने आम्ही खूण केल्यावर त्या डुलतडुलत आमच्याकडे आल्या. 'अलेग्रा' नावाच्या उत्तम समजल्या जाणाऱ्या रशियन सिगरेट्सचे एक पाकीट मॅक्लॉण्ड्ने विकत घेतले. १० सिगरेट्स्च्या एका पाकिटाची किंमत २ रुबल्स म्हणजे एक रुपाया! त्यात आणखी रशियन सिगरेट्समध्ये अर्धा भाग जाड काग-

दाची पोकळ नळी असते आणि अर्ध्या भागात तंबाखु असते. याचा अर्थ १ रुपायाला ५ सिगारेट्स् ! मॅक्लॉव्डचे डोळे पांढरेच झाले ! पण त्याचा सिगरेट्चा शोक मोठा आहे त्या मुलीच्या वागणुकीतील एकंदर चाल-ढकल आणि बेपर्वाई आमच्या हॉटेलमधल्या वेटर्सच्या तोडीचीच होती ! बेपर्वाई याचा अर्थ उद्धटपणा असा मात्र कुणी घेऊ नये ते वेटर्स काय किंवा या दुकानातल्या मुली काय, त्याच्यात सौजन्य भरपूर होते, पण 'माल पाहिजे तर घ्या अगर नका घेऊ, आम्हाला काय त्याचं मोठंस ?' असा एक प्रकारचा निष्काळजीपणा मला आढळला रशियन माणसाच्या स्वभावातलाच हा गबाळेपणा आहे, की आपला माल खपून आपला फायदा व्हावा म्हणून मोठ्या तत्परतेने भांडवलवाला गिऱ्हाईकाची मर्जी संभाळतो तशी परिस्थिति नसून स्पर्धारहित समाजवादी व्यवस्था असल्या, मुळे, माल खपो अगर न खपो आमचा पगार आम्हाला मिळणार, अशा तऱ्हेची बेपर्वा वृत्ति या लोकांची झाली आहे काय असेल ते असो-मला हा प्रकार आवडला नाही

मध्यरात्र झाली तरी 'नेव्हस्की प्रॉस्पेक्ट'वर स्वच्छंदपणे फिरत असलेल्या रशियन स्त्रीपुरुषाच्या या झुंडी पाहून मॅक्लॉव्ड म्हणतो,

"आमच्या ऑक्सफर्ड स्ट्रीटवर किंवा पिकॅडिल्ली सर्कसमध्ये रात्रीच्या वेळी इतक्या मजेत आणि निष्काळजीपणे फिरत असलेले इंग्लिश कामगारांचे आणि त्यांच्या बायकांचे कधीतरी घोळके दिसतात काय ?"

त्यावर आमचा कॅनेडियन म्हातारा म्हणतो, बाबा, समाजवादी राष्ट्रात प्रत्येकाला वाटणारी ही आर्थिक सुरक्षितता ! यांना 'उद्या'ची काळजी असायचे कारण काय ?"

चैनीत फिरणाऱ्या या हजारो रशियन लोकांना पाहून आनंद होतो खरा, पण त्यांचे गचाळ कपडे मात्र माझ्याने पाहावत नाहीत युरोप-मध्ये जसा, 'फेल्ट हॅट्स'चा सुकाळ दिसतो, तसा इथे मुळीच दिसत नाहीं. फार काय, औषधालासुद्धा या गर्दीत 'फेल्ट हॅट' मिळ-णार नाहीं ! बहुतेक पुरुषांच्या डोक्यावर चुरगळलेल्या 'माकड टोप्या' (Monkey Caps). उरलेसुरलेले बोडकेच ! बायकांचेसुद्धा तसेच ! युरोपमधल्या स्त्रिया ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या आकाराच्या आणि चित्र-

विचित्र रगाच्या सुदर टोप्या वापरतात तसे इथे काही नाही! शेकडा नव्वद बायकाच्यासुद्धा डोक्यावर 'बेरे कॅप्स्' (Beret Caps). उरलेल्या दहा टक्के उघड्या डोक्यानी किंवा कसलातरी रगीत रुमाल डोक्याला गुडाळून फिरतात! या 'बेरे' किंवा हे रुमालसुद्धा बहुतेक लाल रगाचे. लाल रगाची आवड साम्यवादावरील निष्ठा दाखवते, याबद्दल मला काहीच म्हणावयाचे नाही, पण उठल्यासुटल्या वाटेल त्यासाठी लाल रग वापरलेला काही चागला दिसत नाही. एखाद्या मुलीचा भडक लाल रगाचा झगा आणि त्यावर तावडी बेरे टोपी पाहिली, कीं तिच्या रुचिहीनतेची आणि सौंदर्यदृष्टीच्या अभावाची कीव येते पण या रशियन लोकाचे कपडे पाहिले की सौंदर्यदृष्टि किंवा रगसगती कशाशी खातात हेसुद्धा याना माहीत नसावे याची खात्री होते! वाटेल त्या कापडाचे बायका झगे वापरतात आणि तेसुद्धा किती बेढब!

'फेल्ट हॅट' प्रमाणेच 'टाय्' सुद्धा बहुतेक पुरुषाच्या गळयात दिसत नाही कसल्यातरी धुरकट, निळसर किंवा करड्या रगाची तुमान, त्यावर तिसऱ्याच रगाचा शर्ट आणि तसलाच कसला तरी धुरकट कोट हा पुरुषाचा 'ड्रेस'! रशियन पुरुषाच्या या झुडी पाहिल्या कीं थोडेसे गोरे झालेल्या आमच्या गोव्याच्या 'बुटलेरा'चे थवेच्या थवे इकडे फिरताहेत की काय असा भास होतो!

हे लोक 'फेल्ट हॅट' वापरीत नाहीत किंवा कडक इस्तरीवरच्या कॉलरवर 'टाय' वापरीत नाहीत म्हणून मला मुळींच राग येत नाही. अमक्या वेळी अमकेच कपडे वापरल पाहिजेत आणि तमक्या वेळी तमकेच केले पाहिजे हा युरोपियन लोकाचा अतिशिष्टपणा मलाहि आवडत नाही कपड्यालत्त्यात स्वैरता असावी असेच मला वाटते. पण त्याचा अर्थ भिकार रगाचे आणि कसेतरी शिवलेले कपडे वापरावे असा होत नाही. इतर चैनीच्या वस्तूप्रमाणे कापडहि रशियात महाग असेल आणि इतर राष्ट्रोपयोगी वस्तूच्या उत्पादनामुळे उत्तम प्रकारचे कापड रशियन सरकार काढू शकत नसेल, पण म्हणून रगसगतीला हरताळ फासावा किंवा अव्यवस्थितपणे शिवलेले गबाळे कपडेच वापरावे असा रशियन सरकारचा हुकूम खास नसेल! पिढ्यान्

पिळ्या दारिद्र्यात रुतलल्या आमच्या गरीब हिंदी लोकांचे कपडे यापेक्षा डोळ्याना कितीतरी आल्हाददायक वाटतात

रस्त्यातल्या दुकानातील वस्तूची माडणीहि मला विशेष मोहक वाटली नाही या एकदर सर्व गोष्टीमुळे रशियन शहरातले हे वातावरण अतिशय धुरकट, भकास आणि रगहीन (drab) वाटते. या खडबडीत चेहेऱ्याच्या आणि पिवळट रगाच्या गबाळ लोकातून फिरताना पुढार-लेल्या झकपक युरोपातून आपण पुन्हा मागासलेल्या आशिया खडात आलो आहोत असा भास होतो

दुसरी एक मजेदार गोष्ट रस्त्यातून फिरताना माझ्या दृष्टोत्पत्तीला आली, त्यामुळे हा भास तर अधिकच होऊ लागला आपल्याकडे सन्यासी किंवा सोवळ्या बाया करतात त्याप्रमाणे सबध डोक्याची गुळगुळीत हजामत केलेले कितीतरी रशियन लोक रस्त्यात आणि दुकानात मला दिसले. एका कॅफेच्या मॅनेजरने तर टाय, बूटसूट वगैरे चागले युरोपियन पद्धतीचे कपडे केले होते, पण वर तुळतुळीत गोटा ! ही एक नवी फॅशन आहे, की उन्हाळ्यात काही वयस्क लोक आपली डोकी तासतात, काही समजत नाही कारण रशियाचा उन्हाळा बराच कडक असतो !

आम्ही परत फिरेपर्यंत रात्रीचे १–४० झाले होते. बहुतेक दुकाने बद झाली होती आणि गर्दीहि खूप कमी झाली होती दारू पिऊन झिंगलेले पाचसहा लोक तरी या एकदीड तासाच्या अवधीत आम्हाला रस्त्यात आढळले एका माणसाला तर दुकानचा द्वाररक्षक मानगुटीला धरून दुकानाच्या बाहेर ओढून काढीत होता आणि ढकलून दिल्यावर तो माणूस कोलमडत कोलमडत पुन:पुन्हा दुकानाच्या दारावर जाऊन पडत होता ! तबाखू अतिशय महाग केल्यामुळे तबाखूचे व्यसन रशियन तरुणातून जवळजवळ नाहीसे होत चालले आहे या दारूच्या व्यसनाची रशियन सरकार अशीच विल्हेवाट का लावीत नाही ते समजत नाही.

रस्त्यातून आणखी एक चमत्कारिक गोष्ट आम्हाला दिसली. प्रत्येक बद झालेल्या दुकानाच्या दारावर एखाद्या लाकडाच्या खोक्यावर किंवा घडवचीवर डुलक्या घेत बसलेली कुणीतरी जख्खड म्हातारी किंवा म्हातारा आमच्या दृष्टीला पडत असे रशियांत भिकारी नाहीत म्हणतात, पण हें

भिकारी तर नव्हेत ना असा आम्हाला संशय आला पण नंतर आम्हाला कळलें, की इतर काही काम झेपणे ज्याना शक्य नाही त्याना काहींतरी काम म्हणून हे सरक्षकाचें (Custodian) काम देण्यात येतें काय खरे असेल तें असो

बरोबर एक वाजता रस्त्यातले दिवे गेले होते पण पांढरी रात्र असल्यामुळे वाट दिसावयाला अडचण नव्हती दोनच्या सुमाराला आम्ही आमच्या 'हॉटेल युरोपात' परत आलों

* * *

ता. २ जून–

तो तांबडा रविवार !—'हार्मिटाज'—क्रांतीचें पदार्थ वस्तु-संग्रहालय.—बिचारा ट्राट्स्की !—सेंट ऐझॅक्स कॅथेड्रल.—हें नाटक महाराष्ट्र नाटक मंडळीचें तर नव्हे !

आज उठायला साडेनऊ वाजले 'ब्रेकफास्ट' वगैरे आटोपून मी आणि मॅक्लाव्ड् दुपारी बारा वाजता 'इंटूरिस्ट'च्या 'गाइड'मुली-बरोबर 'हर्मिटाज'—क्रांतीचे वस्तुसंग्रहालय (Museum of Revolution) आणि सेंट ऐझॅक्स कॅथेड्रल ही लेनिनग्राडमधली सुप्रसिद्ध स्थळें पाहा-वयास बाहेर पडलो

मॅक्लॉव्ड्ला एक रशियन—इंग्लिश डिक्शनरी पाहिजे होती म्हणून वाटेत एका पुस्तकाच्या दुकानात गेलो. तेथे डिक्शनरी सापडली नाही, पण वॉल्ट व्हिटमन् या अमेरिकन कवीचे 'Leaves of Grass' हे इंग्लिश पुस्तक मात्र मला एका कपाटात दिसलें

थोड्याच वेळात 'यूरीट्स्की स्क्वेअर'मध्ये आम्ही येऊन पोचलों. लेनिनग्राडमधले एकएक स्क्वेअर खरोखरच केवढे तरी भव्य आहेत. चार किंवा अधिक रस्ते मिळतात तिथे मोठी थोरली मोकळी जागा प्रत्येक युरोपियन किंवा कुठल्याहि शहरात दृष्टीला पडते हे खरे आहे. पण रशियन शहरातले हे स्क्वेअर हे रशियाचें एक वैशिष्ट्य आहे. एकएक स्क्वेअर केवढा मोठा ! चार रस्ते एके ठिकाणी मिळतात तिथे

मुंबईतल्या अफाट 'कापाच्या मैदाना'इतकी मोकळी जागा मध्यें आहे असे समजा, म्हणजे हे स्क्वेअर किती भव्य दिसत असतील याची कल्पना येईल. समोरच झारचा इतिहासप्रसिद्ध 'विंटर पॅलेस' दिसतो आहे. याच विंटर पॅलेससमोरील याच स्क्वेअरमध्ये आपली गाऱ्हाणी झारसमोर मांडण्याकरिता आलेल्या हजारो कामगारांवर इतिहासात 'तांबडा रविवार' (Red Sunday) या नावाने सुप्रसिद्ध असलेल्या रविवारी झारच्या घोडे-स्वारांनीं आणि सैनिकांनी तलवारी आणि बंदुकांचा बेफाम हल्ला करून रक्ताच्या नद्या वाहवल्या होत्या त्या वेळेला या स्क्वेअरमध्ये बर्फ पडले होते आणि पांढऱ्या बर्फावरून अक्षरशः तांबड्या रक्ताच्या नद्या वाहिल्या होत्या असे इतिहासात वर्णन आहे

१९१७ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यात बोल्शेविकांच्या पुढारीपणा-खाली क्रांतीचा जेव्हा पहिला सशस्त्र उठाव या शहरात आला, तेव्हा या राजवाड्याच्या मागल्या बाजूने वाहत असलेल्या नेव्हा नदीवरील युद्धनौकेतील खलाशांनी बोल्शेविकांच्या बाजूने बंड पुकारून या 'विंटर पॅलेस'वर तोफांचा भडिमार केला समोरच दिसत असलेल्या या 'विंटर पॅलेस'वर पहिल्यादांच दृष्टि गेल्याबरोबर वीस वर्षांपूर्वीच्या रशियन क्रांतीचा हा रोमांचकारी इतिहास माझ्या डोळ्यासमोर उभा राहिला आणि क्षणभर अंतःकरण थरारून गेले त्या वेळेला या स्केअरचे नाव दुसरें होते क्रांतीनंतर यूरीट्स्की या सुप्रसिद्ध बोल्शेविकाचा खून झाला त्याच्या नावाने हा स्केअर आता ओळखला जातो

आकाशात ढग जमले आहेत आणि थोडासा झिमझिम पाऊसहि पडतो आहे या पावसाळी वातावरणात हा भव्य स्केअर आणि विंटर पॅलेसच्या आजूबाजूचा भाग अगदी शांत आणि निर्जन दिसतो आहे माझ्या मनात एक चमत्कारिक विचार आला एकादा खुनी माणूस आपण कोर्टात पाहातो, तो किती गरीब आणि दीनवाणा दिसतो ! आपणाला केव्हाकेव्हा वाटते, खरोखरचा याने खुनासारखे भयंकर कृत्य केलें असेल काय ?—तसेच या वेळी मला वाटले इतके भयंकर प्रकार या स्क्वेअर-मध्ये खरोखरच कांही वर्षांपूर्वी घडले असतील काय ? असे खुळे विचार आपल्या मनात केव्हाकेव्हा येतात खरे.

या विंटर पॅलेसचे आता दोन भाग केले आहेत या राजवाड्यात एकदर हजारावर दालने आहेत एका भागाला 'हर्मिटाज' हे नाव दिले असून त्यात जुन्यानव्या जगविख्यात चित्रकाराच्या चित्रांचे संग्रहालय आहे. दुसऱ्या भागाला 'क्रांतीचे वस्तुसंग्रहालय' असे नाव दिले आहे.

'हर्मिटाज्'च्या प्रवेशद्वारासमोर एका प्रचंड वीसपंचवीस फूट उंचीच्या कामगाराचा पुतळा आहे त्याचा एक पाय एका प्रचंड ऐरणीवर असून आजूबाजूला तुटून पडलेल्या साखळ्या आहेत. बाजूला एक हातोडा आहे आणि त्याने एक हात वर उगारला आहे. जिन्याजवळच स्टालिनचा एक भव्य अर्धपुतळा आहे 'हर्मिटाज्'मध्ये रेंब्राड्ट, लिओनार्डो दा विंची, इत्यादि विख्यात प्राचीन चित्रकारांची मौल्यवान चित्रे मला पाहायला मिळाली. आमच्या 'गाइड'ला चित्रकलेचे सूक्ष्म ज्ञान आहे. प्रत्येक चित्राचे मर्म तिने आम्हाला समजावून सांगितले आपण एका 'आर्ट स्कूल'मध्ये चित्रकलेचे शिक्षण घेत असल्याचे तिने कबूल केले

नंतर आम्ही 'क्रांतीचे वस्तुसंग्रहालय' पाहायला सुरवात केली. निरनिराळ्या दालनांतून रशियन दहशतवाद्यांची चळवळ, १९०५ ची अयशस्वी क्रांति आणि १९१७ सालची यशस्वी क्रांति यामधल्या प्रसंगांचे प्रेक्षणीय अवशेष लावून ठेवण्यात आलेले आहेत. एका खोलींत झारशाहीत कामगाराची राहाणी कशी होती आणि श्रीमंताची कशी होती यातला विरोध दाखवला आहे एका बाजूला कामगाराची खोली दाखवली आहे. दुसऱ्या बाजूला मखमलीने मढवलेल्या खुर्च्या आणि कोच असलेली उमरावाची खोली दाखवली आहे कामगाराची खोली आमच्या मुंबईत सिमिटाच्या चाळींत राहाणाऱ्या कुठल्याहि कामगाराच्या खोलीसारखी हुबेहुब आहे

लेनिन, स्टालिन आणि व्हॉरॉशिलॉव्हचे तरुणपणीचे कितीतरी फोटो एका खोलीत आहेत. दाढ्या वाढलेले, फाटके कपडे घातलेले या फोटोंतले हे 'भाई'लोक कधीकाळी रशियाचे राज्यकर्ते होतील असे त्या वेळच्या कुठल्याहि पांढरपेशा कारकुनाला वाटले नसेल! दुसऱ्या एका खोलीत ज्या दुहेरी तळ असलेल्या एका बॅगेतून लेनिन स्वित्झर्लंड किंवा इंग्लंड-

मधून 'इस्क्रा' पत्राचे अक बेकायदशीर गीनीनें रशियात धाडीत असे ती जुनी बॅग, त्याचप्रमाणे झारशाहीत तळघरातून बोल्शेव्हिकांचे जे गुप्त छापखाने असत त्या छापखान्याच्या हुबेहूब प्रतिकृति (Models) आहेत

एका खोलीत झार दुसरा अलेक्झांडर याची दहशतवाद्याच्या बॉबने छिन्नविच्छिन्न झालेली घोड्याची गाडी आहे या गाडीचा इतिहास मजेदार आहे या गाडीत बसून रस्त्यातून मिरवत झार अलेक्झांडर जात होता एका नाक्यावर गाडी जाते न जाते तोच कुठूनसा एक बॉब आला पण त्याचा नेम चुकला आणि झार वाचला तेव्हा झार उद्गारला, " God saved us ! " हे शब्द बोलून गाडी पुढे दुसऱ्या नाक्यावर जाते तो दुसरा बॉब आला आणि त्याने गाडीसह झारचा फडशा उडवला आणि आमची गाइड म्हणाली, " God did not save him ! "

या एवढ्या मोठ्या वस्तुसंग्रहालयात क्रांतीच्या वेळी लेनिनच्या खांद्याला खांदा लावून काम करणाऱ्या ट्रॉट्स्कीचे एक वोटभरहि चित्र नाही, की त्याचा कुठे उल्लेख नाही फक्त एका कोपऱ्यात प्लेखानॉव्ह हा सुप्रसिद्ध रशियन कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञ आणि ट्रॉट्स्की या दोघांची वीत दीड वीत लांबीच्या कागदावर काळ्या शाईने काढलेली दोन व्यंगचित्रे आहेत. ट्रॉट्स्कीच्या चित्राखाली 'सशस्त्र उठावासाठी कामगारांची संघटना करण्याची जरुरी नाही.' हे वाक्य त्याच्या तोंडी घातले आहे ! प्लेखानॉव्हच्या चित्राखाली 'कामगारांना सशस्त्र करता कामा नये' हे वाक्य आहे !

'क्रांतीचे वस्तुसंग्रहालय' पाहून संपेपर्यंत दुपारचे तीन वाजले होते. अजून लेनिनग्राडमधले सुप्रसिद्ध सेंट ऐझॅक्स कॅथेड्रल पाहावयाचे राहिले होते. ते पाहून नंतर हॉटेलमध्ये परत जायचे आम्ही ठरवले हे प्रार्थनामंदिर अतिशय भव्य आणि प्रेक्षणीय आहे मुंबईच्या टाउन-हॉलच्या प्रवेशद्वाराजवळ आहेत तसे भव्य दगडी खांब इमारतीच्या चारी बाजूंना असून ते अस्सल 'ग्रॅनाइट' दगडाचे आहेत. इमारतीच्या आत सर्वत्र अत्यंत मौल्यवान् असा गुलाबी छटा असलेला ॲलाबॅस्टर नावाचा इटालियन दगड आणि हिरवट आणि निळसर रंगाचे इतर जातींचे नाना देशाहून आणलेले संगमरवरी दगड वापरले आहेत. ज्या झारच्या अमदानींत हे बांधले गेले, त्याने त्यावर दोन कोटी

आणि तीस लाख रूबल्स खर्च केले. त्या वेळी रूबलचा भाव रुपयाहून अधिक होता. सुप्रसिद्ध फ्रेंच शिल्पकार मॉट् फेरॉ याच्या देखरेखीखाली हे बांधण्यात आले सोव्हिएट सरकारने ही सुंदर इमारत अत्यंत काळजीपूर्वक जतन करून ठेवली आहे इमारतीत शिरल्याबरोबर समोरच इतर चर्चेसमध्ये जिथे येशू ख्रिस्ताची भव्य आकृति असते, त्या जागी एका प्रचंड तांबड्या फलकावर पांढऱ्या रंगात 'धर्म हे जुलमी सत्ताधाऱ्यांचे अत्यंत प्रभावी शस्त्र आहे' ही अक्षरे दृष्टीला पडतात! वेदी(altar)च्या मागे असलेल्या ज्या मोठ्या थोरल्या काळोख्या दिवाणखान्याचा उपयोग पूर्वी पाद्री लोक कपडे बदलण्याकरिता करीत असत, तिथे शाळेतल्या मुलांना हल्ली शैक्षणिक चित्रपट दाखवण्यात येतात आतमधल्या भिंतीवर नाना तऱ्हेची चित्रे टांगली असून त्यांच्या द्वारे धर्मोपदेशक आणि भिक्षुक यांच्या सहाय्याने पूर्वीचे झार, अज्ञ जनतेची कशी छळणूक आणि लुबाडणूक करीत असत याचा इतिहास चित्रित केला आहे.

एका कोपऱ्यात प्राचीन काळच्या एका संताचा मसाले भरलेला देह (mummy) पूर्ववत् स्थितीत काचेच्या पेटीत ठेवलेला आहे याच पेटीच्या शेजारी दुसऱ्या एका काचेच्या पेटीत इजिप्तमध्ये किंवा दुसरीकडे कुठे तरी सापडलेला एका सामान्य माणसाचा रसायनाच्या किंवा इतर मसाल्याच्या सहाय्याने जशाच्या तशा स्थितीत राखलेला देह सोव्हिएट सरकारने मुद्दाम आणून ठेवला आहे उद्देश हा, की कित्येक शतके मृत देह जशाचा तसा टिकवून ठेवायचा असेल, तर तो एखाद्या धर्मवीराचाच असावा लागतो अशी थाप पाद्री लोक धर्मभोळ्या जनतेला मारतात, ती खोटी आहे हे सप्रयोग दाखवून द्यावे!

सेंट ऐझॅक्स पाहून आम्ही परत येईपर्यंत संध्याकाळचे साडेपाच वाजले होते. पुन्हा आठ वाजता आम्हाला नाटकाला जावयाचे होते. तेव्हा आता साडेपाच वाजता दुपारचे जेवण घ्यावे आणि रात्री नाटकाहून आल्यानंतर 'डिनर' घ्यावे असा आम्ही बेत केला. 'इंटूरिस्ट' हॉटेलमध्ये वाटेल ते जेवण वाटेल तेव्हा घ्यावे.

काउंट टॉल्स्टॉय याचा पुतण्या आणि एक सुप्रसिद्ध आधुनिक रशियन लेखक अॅलेक्सी टॉल्स्टॉय याचे 'पहिला पीटर (Peter I)' हे

ऐतिहासिक नाटक पाहण्याकरिता आज रात्री आम्ही अलेक्झाड्रिस्कि थिएटरात जाणार आहोत थिएटर आमच्या हॉटेलपासून पाचसहा मिनिटाच्या रस्त्यावर आहे

आठाला पाच मिनिटे असताना आम्ही थिएटरात शिरलो पाच-सहा मजले असलेले हे भव्य थिएटर रशियन स्त्रीपुरुष प्रेक्षकाच्या गर्दीनें नुसते फुलून गेले आहे तेरा रूबल किमतीची आमची तिकिटे आहेत स्टेजपासून अगदी जवळ म्हणजे खालच्या मजल्यावर स्टेजपासून सहाव्या रांगेत माझी आणि मॅक्लॉव्ड्ची जागा आहे सर्व बाजूना लाल आणि सोनेरी रंगाचा दर्या उसळला आहे आमच्या खुर्च्या लाल मखमलीने मढविलेल्या आहेत रंगभूमीवरील पडदाही लाल मखमलीचाच असून त्यावर सोनेरी जरतारीमध्ये लहानलहान असख्य विळ्याकोयत्याचे सुदर भरतकाम केले आहे. मागल्या बाजूला थिएटरच्या मध्यभागी 'रॉयल बॉक्स' असून ती सबंध लाल मखमलीने आणि जरतारीने मढवली आहे. 'रॉयल बॉक्स'वर भव्य विळ्याकोयत्याचे एक सोनेरी चिन्ह आहे. पूर्वी याच जागी सोनेरी गरुडाचे झारचे चिन्ह होते म्हणतात झार नाटक पाहावयाला येत असे तेव्हा याच 'रॉयल बॉक्समध्ये' झार, झरीना आणि त्याचा परिवार बसत असे आज कम्युनिस्ट अधिकारी तिथे बसलेले असतात ! हे थिएटर १८३२ साली बाधण्यात आले

बरोबर आठ वाजता थिएटरात अधार झाला इतर थिएटरात 'कर्रर्रर्र घणघण' अशी कर्कश घंटा होते तसे इथे नाही. एखाद्या थाळी-वर कुणीतरी नाजूक टोला द्यावा तसा 'ठण्ण्' असा एकदा आवाज झाला आणि काळोख होऊन प्रेक्षकात एकदम शांतता झाली एका मिनिटाने दुसरा 'ठण्ण्' आवाज झाला आणि पडदा वर गेला.

समोरचा देखावा किती सुदर दिसतो आहे ! समुद्रकिनारा आहे, पलीकडे चद्रप्रकाशात चमकणाऱ्या समुद्राच्या मद लाटा हालताना दिसताहेत. पुढे एका घिसाड्याचे दुकान असून त्याच्या भट्टीत पेटलेले लाल निखारे धगधगताना दिसताहेत. एक नोकर भाता हालवतो आहे आणि तो रुबाबदार बाधेसूद घिसाडी एका लालभडक तापलेल्या लोखडाच्या पट्टीवर आपल्या दणकट हातानी घणावर घण घालतो आहे.

हाच रशियाचा इतिहासप्रसिद्ध झार पहिला पीटर. पीटरला घिसाड्याचे काम करावयाची अत्यंत हौस होती म्हणतात. नाटकातले इतर देखावे असेच सुंदर होते. 'इंटूरिस्ट' मध्ये नाटकाचा इंग्रजी साराश असलेले पत्रक अगोदर आम्हाला मिळालेले असल्यामुळे नाटकाचे संविधानक समजणे कठीण गेले नाही.

रशियन नटनटींचा अभिनय मला बरा वाटला, पण हे लोक आपली भाषणे म्हणताना केवढ्यादा ओरडतात! दाते, औंधकर, वैशंपायन, शाळिग्राम वगैरेंच्या महाराष्ट्र नाटक मंडळीचे 'भाऊबंदकी' किंवा 'कीचकवध' चालले आहे की काय असा काही वेळ मला भास झाला!

बारा वाजता नाटक संपले साडेबाराला आम्ही हॉटेलमध्ये परत आलो आणि वरच्या मजल्यावर जेवायला गेलो 'डिनर हॉल'मध्ये चिकार गर्दी आहे बँड वाजतो आहे आणि तरुणतरुणींच्या जोड्या नाचत आहेत. इतर युरोपियन हॉटेल्समध्ये कडक इस्त्रीचे काळे डिनरसूट घातलेले पुरुष नाचताना दृष्टीला पडतात, तसे इथे नाही. कुणी उघड्या गळ्याचा शर्ट घातला आहे, तर कुणी कोट काढून ठेवून नाचतो आहे.

कालपासून मी इथे जेवायला येतो आहे तेव्हापासून एका गोष्टीचे मला मोठे कुतूहल वाटून राहिले आहे. इथे जेवायला येणारे बहुतेक आमच्यासारखे प्रवासी लोक आहेत, पण मधूनमधून चांगले तुकतुकीत चेहऱ्याचे, सुरेख, व्यवस्थित कपडे घातलेले, चेहऱ्यावरूनच भांडवलवाल्यासारखे, सुखासीन दिसणारे बरेच रशियन, केव्हा एकटेच तर केव्हा बायकामुलांबरोबर, इथे जेवायला येत असलेले आणि खाण्यापिण्याची हवी तशी मौज करीत असलेले आमच्या दृष्टीला पडले हे कोण? हे रशियन कामगार किंवा किसान खास नव्हत. लेनिनग्राडच्या रस्त्यात दिसणाऱ्या गबाळे कपडे केलेल्या सर्वसाधारण रशियन माणसापेक्षा हे कुणीतरी मोठे प्रतिष्ठित आणि निराळे दिसतात. हे नेप–मेन (Nep-men) तर नव्हेत? सर्वसाधारण रशियन माणसाला या वैभवशाली, महाग हॉटेलात जेवण घेणे अशक्य आहे, हे लोक कोण आहेत ते जाणून घेण्याची मला अत्यंत उत्कंठा आहे. मी, शिडलर आणि मॅक्लाव्ड ज्या टेबलावर जेवायला बसलो आहोत त्याच टेबलावर एक तरुण रशियन पोरगा बसला आहे. आमची ओळख करून

घेऊन मोडक्यातोडक्या इंग्लिश व जर्मनमध्ये तो आमच्याशी बोलू लागला. तो इंजिनिअर आहे. तो म्हणाला, 'हे लोक वैमानिक किंवा मोठे एंजिनिअर्स असावेत 'याना पगारहि चागला मिळतो आणि सरकारी कामाकरिता जेव्हा हे फिरतीवर असतात, तेव्हा 'इंटूरिस्ट' हॉटेलमध्यें फुकट राहाण्याची आणि जेवणाची तिकिटे याना दिलेली असतात. या लोकाना सरकारी करही द्यावा लागत नाही ' तो म्हणाला.

रात्री २–१५ वाजता जेवण सपवून मी झोपावयाला निघून गेलो.

२ जून १९३७—

मादाम वॅगागोव्हा.—ती संस्मरणीय स्मोल्नी !—हा रशियातील सॉफ्ट क्लास.—रशियन आगगाडींत बर्थ—कंट्रोलर !

सकाळी पावणेअकराला एका गाईडबरोबर लेनिनग्राडमधले सुप्रसिद्ध ' Ballet Dancing School ' किंवा ज्याला ' Choriographic Technicum ' असे नाव दिलेले आहे ते पाहावयाला आम्ही निघालो.

इमारतीत आत शिरल्याबरोबर दरवाजाजवळच स्टालिनचा एक भव्य अर्धपुतळा दृष्टीला पडला. आत जाऊन आम्ही ऑफिसमध्ये बसलो, तिथे भितीवर लेनिन, स्टालिन, मॉलॉटॉव्ह व व्हॉरॉशिलाव्ह याची चित्रे टागलेली होती 'टेक्निकम'च्या मॅनेजरने आम्हाला आपल्या आतल्या खोलीत भेटावयाला बोलावले आपल्या भव्य टेबलाजवळ भारी किमतीची 'अलेग्रा' सिगारेट ओढत तो बसला होता. डोक्याचा तुळतुळीत गोटा केलेला, बूटसूट, नेकटाय वगैरे व्यवस्थित घातलेला असा हा लठ्ठ, ठेंगणासा, मध्यमवयस्क रशियन, भांडवलशाही देशातल्या एकाद्या मॅनेजरसारखा मला वाटला. दर पाच मिनिटानी एक सिगरेट सपली की तो दुसरी पेटवत होता. अर्धा पाउण तास त्याने आमच्याशीं आमच्या गाइडतर्फे गप्पा केल्या आणि शाळेचे निरनिराळे फोटो दाखवले. नतर आपल्या हाताखालच्या एका बाईला हाक मारून आम्हाला मादाम वॅगागोव्हाकडे घेऊन जा म्हणून त्याने तिला सागितले.

मादाम वॅगागोव्हा वयाने साठपासष्ठ वर्षांच्या आहेत या नृत्यशाळेच्या त्या मुख्याधिकारी आहेत जगप्रसिद्ध रशियन नर्तिका मादाम पाव्हलोव्हाच्या त्या समकालीन आणि सहकारी पाहिल्याबरोबर आदर उत्पन्न व्हावा असे साधा सफेत वेष केलेल्या या वृद्ध रशियन स्त्रीचे बोलणे, चालणे, आणि वागणे आहे. मादामच्या हाताखाली या शाळेत १४० शिक्षकशिक्षकिणी, ४६३ मुलेमुली, दोन डॉक्टर्स आणि चार नर्सेस आहेत. एकदर नृत्यशिक्षणाचा 'कोर्स' तीनचार वर्षांचा आहे सकाळी नऊपासून सध्याकाळी पाचपर्यंत वर्ग चालू असतात मोठ्या मुलामुलींचा वर्ग सकाळीच असतो अकरा वाजता लहान मुलाचे वर्ग सुरू होतात. तुळतुळीत लाकडी तक्तपोशीवर नाचाचे धडे चालू होते. बारा वाजता दुसऱ्या वर्गाची वेळ झाली सहासहा सातसात वर्षांची चिमुरडी रशियन मुले आत येत, मादामपुढे किंचित् मस्तक वाकवत आणि त्याचा हात हातात घेऊन त्याचे चुबन घेत मादाम स्मित करीत त्याच्या डोक्यावर हात फिरवून काहीतरी कुशल प्रश्न विचारीत. मला हा देखावा अत्यत कौतुकास्पद वाटला

एका बाजूला तीसचाळीस तरुण मुलेमुली 'कॅथेरिना' नावाचा एक नृत्यप्रसग बसवत आहेत. मुलींनी स्वच्छ, सफेत तग मोजे घातले आहेत आणि त्यावर दुग्धधवल रेशमी कापडाचे आखूड झगे परिधान केले आहेत. पायाच्या नुसत्या आगठ्यावर त्या इकडून तिकडे फुलपाखरासारख्या तरगत आहेत. प्रत्येकीची शरीरयष्टि बाधेसूद व रेखीव असून त्याचे चेहेरेहि मोहक आहेत. सोनेरी केसाच्या आणि निळ्या डोळ्याच्या या इतक्या रशियन सुदर मुली एकदम एके ठिकाणीं पाहून, रस्त्यातल्या गचाळ कपडे केलेल्या ओबडधोबड रशियन बायका पाहून स्त्रीसौंदर्याबद्दल साशक होत असलेल्या आमच्या मनाला थोडा धीर वाटला!

दुपारी तीन वाजता 'Pioneer's palace' किंवा मुलाचे थिएटर पहावयाला गेलों. एका बागेत मुलाचे चिमुकले नाटकगृह आहे. इथें मुले नाटक करतात आणि मुलाचाच प्रेक्षकसमुदाय नाटक पहावयाला येतो. अर्थात् त्याच्यावर शिक्षकाची देखरेख असते. मी तीन वाजता आत शिरलों तेव्हा नाटक सपून मुले बाहेर पडत होतीं. आज बारा ते

तीन नाटक होतें. मला वाटलें नाटक तीन वाजता सुरू व्हावयाचे आहे म्हणून आमची गाइड मला तीन वाजता इथे घेऊन आली. मुले जाताना पाहून 'हें काय ?' म्हणून मीं विचारले.

'मला वाटल, तुला नुसत मुलाच थिएटरच पहायच आहे !' आमची गाइड म्हणते.

मला मुलाचे नाटक पाहावयाचें आहे असे मीं सकाळीं स्पष्ट सांगितलेले असताना 'इटूरिस्ट'ने ही अशी चोख व्यवस्था केली !

आज 'इटूरिस्ट'नीं आपल्या ढिल्या कारभाराची शर्थ केली. आज रात्रीं साडेनऊच्या गाडीने पूर्वी ठरलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणे आम्हीं मॉस्कोला जावयाला निघावयाचे होतों, पण लेनिनग्राडमध्ये 'स्मोल्नी इन्स्टिट्यूट' नावाची एक जागा आहे, ती जर आम्हाला उद्या पाहा-वयाला मिळणार असेल तर मॉस्कोतला एक दिवस कमी करून लेनिन-ग्राडमध्ये एक दिवस मुक्काम वाढवायला आम्हीं तयार आहोंत असे आम्हीं सकाळीं सांगितले होते. या स्मोल्नींत बसून ता ७ नोव्हेंबर १९१७ रोजीं रात्रीं लेनिन व ट्रॉटस्की यानीं बोल्शेव्हिक क्रातीचीं सर्व सूत्रे हाल विली. आम्हाला ही जागा पाहावयाची अतिशय इच्छा होती. सध्या इथे लेनिनग्राडमधील कम्युनिस्ट पक्षाच्या शाखेचे ऑफिस आहे म्हणतात.

किरॉव्ह या सुप्रसिद्ध बोल्शेव्हिकाचा खून झाल्यापासून ही जागा कुणालाहि दाखवण्याची रशियन सरकारने बदी केली आहे असे आम्हाला सागण्यात आले ! आमची अतिशय निराशा झाली. इतके सर्व बोलणे झालें असताहि सध्याकाळीं जेव्हा रात्रीं केव्हा निघावयाचे म्हणून चवकशी करावयाला आम्हीं गेलों 'तेव्हा आज रात्रींच्या गाडींत 'हार्ड क्लास'मधे जागा नाहीं, तुम्हाला उद्या जाव लागेल' असे 'इटूरिस्ट'ची मॅनेजरबाई आम्हाला सागू लागली ! सकाळी 'स्मोल्नी' पाहावयाला मिळत नाहीं हे ठरले तेव्हाच तिने आमची जागा रिझर्व्ह करावयाला हवी होती, पण सर्व कार्यक्रम ठरलेला असताना तिने तसे काहींएक केले नाही. रशियन आग-गाड्यात 'कठीण वर्ग (Hard class)' आणि 'मृदु वर्ग (Soft class)' असे दोन वर्ग असतात. आमचा सर्व प्रवास हार्ड क्लासने करावयाचे ठरले होतें.

"आम्हीं लेनिनग्राडमध्ये विनाकारण एक दिवस अधिक राहावयाला मुळींच कबूल नाहीं' असे आम्हीं तिला निक्षून सांगितले. तेव्हा 'सॉफ्ट क्लासने तुम्हीं जाऊ शकता, पण तुम्हाला प्रत्येकी वीस रूबल्स अधिक द्यावे लागतील' असे ती सांगू लागली. 'हार्ड क्लास' रिझर्व्ह न करण्यात तुमची चूक झाली आहे, आम्ही आज निघणार आणि एक कवडीहि अधिक देणार नाहीं पाहिजे तर तुम्हीं स्वतःचे पैसे भरून आम्हाला 'सॉफ्ट क्लास' ने पाठवा." असे आम्हीं तिला सांगितले!

शेवटीं पुढीलप्रमाणे तडजोड ठरली आम्हीं लेनिनग्राडमध्ये ३१ तारखेला आलों त्या दिवशी ठरलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणे आम्हाला 'इटूरिस्ट'ने एक नाटक दाखवावयाला हवे होते. पण बोट उशिरा येऊन सर्वच घोटाळा झाल्यामुळे आमचे त्या दिवसाचे नाटक चुकले होते. तेव्हा त्या नाटकाच्या तिकिटाचे तेरा रूबल्स् आणि वर आम्ही प्रत्येकीं सात रूबल्स द्यावे म्हणजे सॉफ्ट क्लासने त्या रात्रीच आम्ही निघू शकू असे ठरले आणि 'सॉफ्ट क्लास' मध्ये आमच्या जागा टेलिफोनवरून तिने रिझर्व्ह केल्या!

सध्याकाळीं सहज मी लेनिनग्राडच्या रस्त्यातून फिरत होतो. एकादा रशियन शर्ट किंवा टोपी एक आठवण म्हणून विकत घ्यावी असा विचार केला. एका दुकानात शिरलो आणि चवकशी केली तो साध्या सुती कापडाच्या माकडटोपी (Monkey-Cap)ची किंमत तेवीस रूबल्स् किंवा अकरा रुपये आठ आणे! कॅन्व्हासच्या एका बुटाच्या जोडीची किंमत एकोणीस रुबल्स किंवा साडेनऊ रुपये! असला बूट कुठेहि दीडदोन रुपयांना मिळेल. बरे, वस्तूहि दिसावयाला मुळीच सुबक नाहींत. तेव्हा काहींच न घेता मी बाहेर आलो.

रस्त्यात एक मजेदार गोष्ट दिसली. रशियन लोकांना वर्तमानपत्रें वाचावयाचे फार वेड लागले आहे. एका लहानशा वृत्तपत्रविक्याच्या दुकानासमोर जवळजवळ पन्नास स्त्रीपुरुषांची एकेरी रांग लागली होती. पहिल्यांदा ही एवढी रांग कशाकरिता उभी आहे हे मला समजेना. म्हणून मी पुढे जाऊन पाहातों तों एकएकजण वृत्तपत्र घेऊन पुढे जातो आहे!

रात्रीं नऊ वाजता लेनिनग्राड स्टेशनवर जावयाला 'इटूरिस्ट'च्या मोटारींतून आम्ही निघालो. आमच्याबरोबर एक 'इटूरिस्ट'चा माणूस

होता. लेनिनग्राड स्टेशन भव्य आहे. त्यात आत शिरल्याबरोबर लेनिनचा एक भव्य पुतळा दृष्टीला पडतो. बाजूच्या भिंतींवर इतर सर्वत्र दिसतात त्याचप्रमाणे इथेहि स्टालिन, मॉलॉटॉव्ह आणि व्हॉरॉशिलॉव्ह या त्रयीचे फोटो आहेतच. आत प्लॅटफॉर्मवर गेल्यावर एंजिन जिथे थाबतें त्याच्या-समोर लेनिनचा दुसरा एक सुदर पुतळा आहे. त्याभोवतीं शोभिवत कठडा असून निरनिराळ्या तऱ्हेच्या फुलझाडाच्या कुड्या ठेवल्या आहेत.

रशियन लोकाचा एकदर गबाळेपणा पाहून गाडी बरोबर साडे-नवाला सुटेल असे मला वाटत नव्हते, पण सुटली बुवा बरोबर साडेनऊ वाजता ! आमची 'सॉफ्ट क्लास'ची कपार्टमेंट्स् छान आहेत. मी, त्या दोन ब्रिटिश म्हाताऱ्या आणि रॅफे एका कपार्टमेटमध्ये आहोंत आणि मॅक्लॉव्ड् शेजारच्या कपार्टमेटमध्ये आहे रशियात स्त्रियासाठीं निराळे डबे नाहींत—रात्रींच्या प्रवासालासुद्धा ! परदेशी प्रवाशाची त्यामुळे केव्हाकेव्हा धादल उडते. रशियात प्रवास करीत असलेल्या एका इग्लिश बाईची एक मजेदार गोष्ट बऱ्याचजणानी वृत्तपत्रातून वाचली असेल.

रशियन गाडीच्या प्रत्येक डब्यासाठीं एक 'बर्थ—कट्रोलर' (birth नव्हे, berth !) नावाचा माणूस असतो. तो त्या डब्यातल्या उतारूच्या सुखसोयीकडे लक्ष देतो. एकदा एक इग्लिश बाई रात्रीच्या वेळीं आपली जागा रिझर्व्ह केलेल्या कपार्टमेटमध्ये शिरली तों त्या कपार्टमेटमधल्या दुसऱ्या जागेवर पाघरूण घेऊन पडलेल्या दुसऱ्या उतारूचा केसाळ पाय पाघरुणातून बाहेर पडलेला तिच्या दृष्टीस पडला ! त्यासरशी ती ओरडत बाहेर आली 'Oh ! there is a man in my compartment Where is the berth-controller ?'

आमची थोडीशी अशीच धादल झाली रात्रीं अकरा वाजता आमचा बर्थकट्रोलर येऊन आमचे बिछाने तयार करून गेला. पण या बायासमोर आम्ही कपडे बदलायचे कसे आणि त्यानीं तरी आमच्यासमोर बदलायचे कसे ? शेवटी रॅफेने एक युक्ति काढली. त्या बायाना त्याने सागितले, 'आम्ही बाहेर जातों. तुम्ही कपार्टमेटचा दरवाजा लावून घेऊन कपडे बदला आणि खालच्या दोन जागावर गळ्यापर्यंत पाघरूण घेऊन स्वस्थ पडा ! मग पधरावीस मिनिटानीं आम्ही आत येतों आणि वरच्या बर्थवर जाऊन वरच्या वर कपडे बदलतों !' वरच्या वर कपडे बदलणे म्हणजे

मला एक सर्कसच करावी लागली. किती वेळा वर डोके आपटले त्याची मोजदादच नाहीं!

साडेनऊला आमची गाडी निघाली तेव्हा हिंदुस्थानात चांगला सहा साडेसहाला असतो इतका उजेड होता. दोन्ही बाजूचा निसर्गाचा देखावा प्रेक्षणीय होता. उंच उंच 'बर्च' वृक्षांचीं गर्द जंगले कांहीं वेळ दोन्ही बाजूंना दिसत होतीं. त्याचप्रमाणे हिंदुस्थानसारखी मैलन् मैल दूरवर पसरलेली शेतें युरोपमध्ये आजच पहिल्यादा माझ्या दृष्टीला पडली. रशिया किती हिंदुस्थानसारखा आहे!

* * *

ता. ३ जून—

—'यामा'च्या लेखकाचें स्वागत.—पॉकॉस्की म्युझियम.—किती सुंदर नी भव्य ही रंगभूमि!

सकाळीं जागा झालों तेव्हा ८–१५ वाजले होते. मॉस्कोच्या उपनगरातून गाडी चालली आहे दहाच्या सुमारास आम्ही मॉस्को स्टेशनात पोंचू. मॉस्कोजवळच्या या खेड्यातली घरे मजेदार आहेत. विटा, चुना किंवा दगड यांचीं ती बांधलेली नसून नुकत्याच तोडलेल्या झाडाच्या ओबडधोबड ओंडक्याचीं तीं बांधलेलीं आहेत.

बरोबर दहा वाजता आमची गाडी मॉस्को स्टेशनात शिरली. एंजिन जिथे उभे राहिले, त्याच्यासमोरच लेनिनचा एक भव्य पुतळा उभा आहे. इट्रुरिस्टतर्फे एक मनुष्य आणि एक गाईड मुलगी आम्हाला उतरून घेण्याकरिता स्टेशनवर आली होती. एका मोठ्या बसमधून 'हॉटेल नोव्हा मॉस्कोव्हाया' या नावाच्या लेनिनग्राडमधल्या हॉटेलपेक्षाहि भव्य आणि सुंदर हॉटेलमध्ये आम्हाला नेण्यात आले.

हॉटेल नोव्हा मॉस्कोव्हायाची जागा मला अतिशय आवडली. कम्यूनिस्ट इंटरनॅशनलचीं आणि रशियन सरकारचीं सर्व ऑफिसे ज्या सुप्रसिद्ध 'क्रेमलीन' मध्ये आहेत, त्या क्रेमलीनच्या समोरच हें हॉटेल आहे. मॉस्कोतून वाहणाऱ्या चिमुकल्या 'मॉस्को' नदीच्या काठावर हे

हॉटेल आहे आणि पलीकडच्या काठावर क्रेमलीनचे इतिहासप्रसिद्ध भव्य तट आहेत. माझी खोली पाचव्या मजल्यावर असून क्रेमलीन टॉवरच्या घड्याळात किती वाजले तें पडल्यापडल्या मला बिछान्यावरून पाहाता येतें- क्रेमलीनच्या पलीकडल्या तटाच्या बाजूलाच रशियन क्रातीच्या स्मृति-दिनाच्या दिवशीं लाल पलटणींतले लाखों सैनिक जिथे कवाईत करतात, तो अफाट लाल चौक (Red square) आहे आणि याच चौकात लेनि-नचा देह ज्यात जशाचा तसा राखून ठेवला आहे, ते लेनिनचे सुप्रसिद्ध थडगे (Lenin Mausoleum) आहे.

ब्रेकफास्ट घेऊन आम्ही काहींतरी बोलत बसलों होतों, इतक्यात मॉस्कोमधले प्रमुख इग्लिश दैनिक ' मॉस्को डेली न्यूज ' या पत्राचा प्रतिनिधि आम्हाला भेटावयाला आला रशियन रगभूमि पाहावयाला आलेल्या गटाचा त्याला एक फोटो घ्यावयाचा होता. हॉटेलच्याच भव्य हॉलमधे मॅक्लॉव्ड, मी, रॅफे आणि त्या दोन ब्रिटिश स्त्रिया याना एके ठिकाणीं बसवून त्याने आमचा फोटो घेतला.

नतर सहज ' मॉस्को डेली न्यूज'चा आजचा अक चाळीत असता एक महत्वाची बातमी मला वाचावयाला मिळाली. मराठी वाचकाना सुपरिचित असलेल्या 'यामा, दी पिट' या कादबरीचा कर्ता अलेक्झाडर कुप्रिन कालच पॅरिसहून मॉस्को येथें आला. सर्व जुने नवे रशियन लेखक त्याचे स्वागत करण्याकरिता मॉस्को स्टेशनवर हजर होते. सरकारतर्फेही त्याचे थाटाचे स्वागत करण्यात आले. पचवीस वर्षांनीं कुप्रिन मायदेशाला परत येतो आहे. झारच्या अमदानींत तो देशत्याग करून पॅरिस येथे राहावयाला गेला. तेथेच आपल्या बहुतेक जगप्रसिद्ध कादबऱ्या त्याने लिहिल्या. सोव्हिएट सरकारच्या खास आमत्रणावरून हा थोर रशियन साहित्यिक पत्नीसह आता कायमचा रशियात राहावयाला आला आहे. मॉस्को स्टेश-नात उतरल्याबरोबर त्याने पहिलेच उद्गार काढले, " I am so happy to see so many Russian faces and hear Russian words ! " मला त्याचे म्हणणे विशेष पटते. हिंदुस्थान सोडून दोन महिने झाले नाहींत तोंच ओळखीचे हिंदी चेहेरे दृष्टीला पडावे आणि मराठी शब्द कानावर यावे अशी अनावर इच्छा एकटाच बसलों असता मला केव्हाकेव्हा होते. कुप्रिन तर इतक्या वर्षांनीं स्वदेशीं परत येतो आहे.

दुपारीं १२–१५ वाजता आमच्या गाईडबरोबर 'पॉक्रॉव्स्की म्यूझियम' किंवा रंगभूमीचें वस्तुसंग्रहालय पाहावयाला आम्ही निघालों. क्रांतीपूर्वी हें संग्रहालय पॉक्रॉव्स्की नावाच्या एका श्रीमंत व्यापाऱ्याच्या खासगी मालकीचें होतें. रशियन रंगभूमीचा प्राचीन कालापासूनचा इतिहास चित्रांच्या आणि इतर अवशेषांच्या द्वारें या संग्रहालयांत पाहावयाला मिळतो.

निरनिराळ्या खोल्यांतून रंगभूमीचा विकास आणि उत्क्रांति दाखविणारी चित्रें क्रमवार लावून ठेवली आहेत. एका दालनांत गॉर्की, चेकॉव्ह इत्यादि नाटककारांचीं आणि स्टानिस्लाव्हस्की, टायरॉव्ह, मेयरहोल्ड इत्यादि आधुनिक, थोर नाट्यनिर्मात्यांचीं (Producersचीं) भव्य छायाचित्रें ठेवण्यांत आलीं आहेत. याच दालनांत सुप्रसिद्ध रशियन नर्तिका ॲना पाव्हलोव्हा इच्या पायाचें हिरव्या रंगाचें एक सुंदर 'प्लास्टर मॉडेल' आहे. दुसऱ्या एका दालनांत सोव्हिएट यूनिअनमधल्या उझबेकीस्तान, ताजिकीस्तान, यूक्रेन, आर्मेनिया इत्यादि निरनिराळ्या देशांतल्या राष्ट्रीय रंगभूमीवरल्या (National Theatresच्या) प्रातिनिधिक देखाव्यांची प्रेक्षणीय 'मॉडेल्स' ठेवण्यांत आलेली आहेत. सोव्हिएट यूनिअनमध्यें जीं निरनिराळी प्रजासत्ताक राज्यें आहेत, त्यांत एकंदर छपन्न वेगवेगळ्या भाषांतून नाटकें होतात. जिप्सी भाषेंतसुद्धां नाटकें करण्यांत येतात आणि त्याकरितां एक स्वतंत्र जिप्सी थिएटर आहे! मुलांकरितां Children's Theatres आहेत. इतर वाङ्मयापेक्षां नाट्यवाङ्मय राष्ट्राचें जीवन प्रतिबिंबित करण्याचें आणि त्याला वळण लावण्याचें काम अधिक प्रत्यक्षपणें आणि परिणामकारक रीतीनें करतें म्हणूनच कीं काय रशियांत नाटकांना आणि रंगभूमीला इतकें महत्व प्राप्त झालें आहे. या म्यूझियमचा तरुण रशियन डायरेक्टर या सर्व गोष्टी आम्हांला रशियनमध्यें समजावून सांगत होता आणि आमची गाईड त्याचें इंग्लिश भाषांतर करीत होती. दुपारीं ३–३० वाजतां आम्ही हॉटेलमध्यें परत आलों.

हिंदुस्थानांत आतां सर्वांना माहीत झालेला सुप्रसिद्ध तरुण रशियन लेखक शॉलॉकॉव्ह याच्या 'And Quiet Flows the Don' या कादंबरीचें संगीत नाटक (Opera) करण्यांत आलें आहे. तें पाहावयाला

संध्याकाळीं ७-३० ला मॉस्कोमधल्या बॉल्शॉय थिएटरमध्ये आम्हाला जायचे आहे. कादबरीचे नाटकात रूपान्तर झर्झिन्स्की याने केले असून नाटकातले देखावे (Settings) सुप्रसिद्ध कलावत फिऑडॉरॉव्ह याने केले आहेत.

बरोबर ७-३० ला आम्ही थिएटरात गेलो. लेनिनग्राडमधल्या अलेक्झाड्रिस्की थिएटराप्रमाणेच झारच्या जमान्यातले हे जुनाट पण भव्य थिएटर आहे. सहाहि मजल्यावरच्या खुर्च्या लाल आणि सोनेरी मखमलीनें मढवलेल्या आहेत थिएटरात नेहमीप्रमाणे चिकार गर्दी आहे. आज श्रोतृवर्गामध्ये मला बरेचसे ओळखीचे एशियाटिक चेहेरे दिसताहेत. पिवळट मोगोलियन चेहेरे आणि बारीक डोळे असलेल्या, काळया कुळकुळीत केसाच्या, लाबसडक वेण्या पाठीवर सोडलेल्या आणि रगीबेरगी झगे घातलेल्या कितीतरी उझबेक मुली आणि वेलबुट्टी काढलेले सदरे आणि लाल, हिरव्या, जाभळ्या रगाच्या चित्रविचित्र पानाफुलाच्या आकृति काढलेल्या टक्कलटोप्या (Skull-Caps) घातलेले उझबेक तरुण जिकडेतिकडे हसताखिदळताना दिसत आहेत. उझबेकीस्तानच्या रगभूमीचे पुनरुज्जीवन करण्यात ज्यानी पुढाकार घेतला होता, त्या नटनटीचा आणि कार्यकर्त्यांचा सन्मान करण्याकरिता आज त्याना मुद्दाम मॉस्को येथे सरकारतर्फे बोलावण्यात आले होते. आज सकाळींच या मडळीचे नेतृत्व जिच्याकडे आहे, त्या उझबेकीस्तानच्या सर्वश्रेष्ठ आणि लोकप्रिय नटीला खुद्द स्टालिनच्या हस्ते 'Order of Lenin'चें अमोल पदक आणि रशियात कलावताना देण्यात येणारी सर्वात मोठी पदवी 'People's Artist' देण्यात आली सबध रशियात स्टानिस्लाव्हस्की टायरॉव्ह, मेयरहोल्ड याच्यासारखे फक्त पाचसात People's Artists आहेत. या पदवीच्या खालोखाल कलावताना देण्यात येणारी Honoured Artist ही दुसरी पदवी आहे. ही पदवी असलेले बरेच कलावत आहेत. या नटीबरोबर आलेली उझबेकीस्तानच्या रगभूमीवरली ही सर्व मडळी आज मुद्दाम या थिएटरात नाटक पाहावयाला आली आहेत.

या 'ऑपेरा'मधले भव्य देखावे, रगीबेरगी कपडे आणि सामुदायिक सगीत अक्षरशः डोळे दिपवून टाकणारे आणि भान हरून नेणारें

आहे. केवढी भव्य रंगभूमि ! एका वेळीं शेदीडशे माणसे रंगीभूमीवर असत. देखावे तरी किती सुंदर ! डॉन नदी मागल्या बाजूला वाहाते आहे. तिच्यावर मंद चंद्रप्रकाश पडला आहे. बाजूला एक उंच पवनचक्की आहे. तिथे पंधरावीस रशियन शेतकऱ्याच्या बायका पीठ दळून घेत आहेत. खालीं एका बाजूला पाचदहा शेतकरी आणि त्यांच्या बायका गाणीं गातगातच गवताच्या पेंढ्या बांधताहेत. चंद्रप्रकाशात चमचमणाऱ्या नदींतल्या पाण्याच्या मंद लहरी हुबेहूब दिसत होत्या. फार काय, मागे दिसत असलेल्या फिकट निळ्या आकाशात पांढरे, करडे ढग हळुहळु फिरताना प्रत्यक्ष दिसत होते ! हा ढगाचा देखावा सिनेमाच्या यंत्राच्या द्वारे हुबेहूब उभा केला जातो म्हणतात. रंगभूमीवर इतके सुंदर आणि भव्य दृश्य दाखविता येईल असे मला स्वप्नात वाटले नव्हते विचारप्रवर्तक वास्तववादी नाटकाबरोबरच जनसमुदायाची भरपूर करमणूक करणारी असलीं संगीत नाटकें जर आम्ही दाखवू लागलो, तर सिनेमाच्या चढाओढीला रंगभूमीने भिण्याचे काहींएक कारण उरणार नाही.

रात्री ११-३०ला नाटक संपल्यावर मी आणि मॅक्लॉव्ड लाल चौकातून लेनिनच्या मॉसोलियमच्या बाजूने हॉटेलकडे पायीच चालत आलो रात्रींच्या शांत वेळीं क्रेमलीनचा देखावा मोठा रम्य व गंभीर दिसतो. रस्त्याच्या पलीकडे क्रेमलीनच्यासमोर असलेल्या उंच इमारतीच्या छपरावर सहासहा प्रचंड विजेच्या दिव्यांचे सात गट रांगेने ठेवण्यात आले आहेत. या प्रचंड बेचाळीस दिव्यांचा प्रकाश सबंध रात्रभर क्रेमलीनच्या लांबच लांब पसरलेल्या तटावर खेळत असतो. त्या प्रकाशात फडकणारा क्रेमलीनमधील मध्यवर्ति इमारतीच्या घुमटावरला प्रचंड लाल बावटा निरभ्र निळ्या आकाशाच्या पार्श्वभूमीवर एकाद्या रक्तवर्ण ज्वालेसारखा शोभिवत दिसत होता.

आम्ही क्रेमलीनच्या प्रवेशद्वाराजवळ आलो इतक्यात द्वारावरला विजेच्या दिव्यांचा भव्य लाल तारा एकदम प्रकाशित झाला, दारावरले दोघे लाल शिपाई (Red Guards) बंदुका सावरून ताठ उभे राहिले. पलीकडे न जाता आम्हाला जागच्या जागी थांबावे लागले दोनतीन मिनिटांनी एक भव्य बंद मोटार दरवाजातून बाहेर पडून निघून गेली,

तो तारा विझला आणि आम्ही पलीकडे जाऊ शकलों. क्रेमलीनच्या आतून कुणाहि कम्यूनिस्ट अधिकाऱ्याची मोटर निघाली, कीं प्रवेशद्वारा-वरला हा लाल तारा पेटतो म्हणजे रस्त्यावरली गाड्याची आणि माणसाची रहदारी तात्पुरती थाबते

रात्री दीड वाजता जेवण सपवून मी झोपीं गेलो.

* * *

ता. ४ जून—

—कुठें ती रशियन चुणचुणीत पोरगी आणि कुठें आमच्या त्या जी. ए., पी. ए., आणि बी. ए., विदुषी !—ही जगातली सर्वांत उच्च इमारत !—लेनिन जिवंत तर नाहीं ना !—Your Socialism is still underground !!

आज सकाळी ब्रेकफास्टनतर काही पत्रे लिहावयाला बसलो. या इट्टूरिस्ट हॉटेलमध्ये सर्व काही बादशाही थाटाचे आहे, पण पत्रे लिहिण्या-करिता ठेवलेले नोटपेपर्स आणि शाई अगदी भिकार आहे कागद अगदीं हलक्या प्रतीचा आणि काळसर असून त्यावर शाई फुटते. रशियात कागदाचे उत्पादन अगदींच थोड्या प्रमाणावर होते म्हणतात. बाहेरचा कागद घ्यावयाचा नाहीं असे सरकारने ठरविल्यामुळे सर्व ठिकाणी कागदाचा पुरवठा अगदी जपून करण्यात येतो. रशियन पोस्टकार्डे तर इतकी पातळ असतात, की योग्य पत्त्यावर पोचेपर्यंत ती टिकतील किंवा काय याचा सशय येतो. वृत्तपत्राना वापरण्यात येणारा कागदहि अगदीं हलक्या प्रकारचा असतो. पण जाहिरातीचा जवळजवळ पूर्ण अभाव असल्यामुळे वृत्तपत्राला फारसा कागद लागत नाहीं

११–३० वाजता मी, मॅक्लॉव्ड आणि बॅरी नावाचा एक तरुण इंग्लिश प्रवाशी आमच्या गाईडबरोबर मॉस्कोमधील आधुनिक कलेचे वस्तुसग्रहालय (Modern Art Museum) पाहावयाला निघालो.

क्रातीपूर्वी सॉमॉरॉव्ह आणि शुकीन् नावाच्या मॉस्कोमधल्या दोन श्रीमत गृहस्थाच्या खासगी मालकीचे आधुनिक चित्राचे मौल्यवान् सग्रह

होते. ते दोन्ही एकत्र करून सोव्हिएट सरकारने हे संग्रहालय बनविले आहे. पहिल्या दालनात १९व्या शतकातल्या फ्रेंच चित्रकारांचीं चित्रे टांगलेली आहेत. त्यात पौर्वात्य देशाचे बरेचसे देखावे आहेत. ते समजावून देताना आमच्या चिमुकल्या गाईडने अगदीं शंभर टक्के शास्त्रीय मार्क्सवादी टीका केली. ती म्हणाली, "पाहिलत, त्या काळीं पौर्वात्य देशातल्या वसाहती काबीज करण्याकडे फ्रान्सचे लक्ष लागले होते. म्हणून फ्रेंच सत्ताधारी वर्गाच्या आकांक्षा आणि विचार फ्रेंच चित्रकाराच्या या कलाकृतींतहि प्रतिबिंबित झाले आहेत !" आमची गाईड अठरा एकोणीस वर्षांची असेल.पण मोठी हुषार आणि चुणचुणीत पोरगी आहे ही. नव्या रशियाची ती एक आदर्श बालिका मला वाटते. एका प्रख्यात फ्रेंच चित्रकाराने काढलेल्या नग्न स्त्रीच्या एका सुंदर चित्राचे मर्म आम्हाला ती समजावून देत असता मला तिचे आदरयुक्त कौतुक वाटले किती मोकळेपणाने आणि निर्भयपणे ती त्या चित्रातल्या छायाप्रकाशाचे आणि वर्णच्छटाचे (Tonal values) बारकावे आम्हाला सांगत होती ! दोनतीन तरुण पुरुष आणि एकदोन स्त्रिया यांच्यासमोर आपण एका नग्न स्त्रीच्या चित्राचे वर्णन करतो आहोत याची तिच्या अकृत्रिम मनाला जाणीवहि नव्हती ! स्वत:ला क्रांतिकारक समजणाऱ्या आमच्याकडल्या बऱ्याचशा जी. ए , बी. ए. आणि पी. ए. विदुषी, स्त्री-पुरुषाच्या मिश्र समाजात हे चित्र नुसते पाहावयाला तर उभ्या राहिल्या नसत्याच, पण शंभर वेळा 'इश्श ! इश्श !'चा जप करीत आणि पन्नास वेळा नाक उडवीत तिथून पळाल्या असत्या !

वरच्या मजल्यावर मोने, रेन्वा, पिकासो, मातीस, सेझान् इत्यादि आधुनिक आणि 'इंप्रेशनिस्ट' संप्रदायाच्या प्रख्यात फ्रेंच चित्रकारांचीं चित्रे आहेत. सुप्रसिद्ध फ्रेंच शिल्पकार रोदॅं याचा 'The burgher of Calais हा पुतळाहि इथें पाहावयाला मिळाला. गोगेन नावाच्या चित्रकाराने निरनिराळ्या धर्मांचे भीतिदायक परिणाम दोन ताहीती बायकांवर कसे झाले हे दाखवणारे एक चित्र काढले आहे. त्यात ख्रिश्चन धर्मांचे एक प्रतीक आहे. मुसलमान धर्म मशिदी आणि चंद्रकोर यांनीं दाखविला आहे. मूर्तिपूजा दाखविण्याकरिता बुद्धधर्म घेतला आहे ! आणि बुद्धाची मूर्ति एकाद्या यमपुरींतल्या बाहुल्यासारखी काढली आहे !

अडीच वाजता हॉटेलकडे परत येत असता वाटेत 'Palace of Soviets' म्हणून जी इमारत रशियन सरकार बांधीत आहे, तिचा पाया आम्हीं पाहिला. ही इमारत सर्व जगात उंच होणार आहे. तळमजल्यावर एक हॉल होणार आहे. त्यात २०००० लोक सुखाने बसू शकतील. आधुनिक शिल्पकलेचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणून ती ओळखली जाईल. कळसाकडे लहानलहान होत तिचा कळस म्हणजे लेनिनच्या अजस्र पुतळ्याचा पाया होणार आहे. हा पुतळा १०० मीटर उंच होणार असून पुतळ्याच्या हाताचे एकएक बोट सहा फूट लांब होईल म्हणतात ! "१९४३ सालीं ही इमारत पुरी होईल. ती पाहायला जरूर या!" आमची गाईड म्हणाली. "आमची मॉस्को राजधानी सर्व जगात सुंदर करावयाचा आमचा विचार आहे !"

नंतर माझ्याकडे पाहून ती पुटपुटली, "We had nothing before the Revolution, you see We have to do so mueh !" तिच्या आवाजातली आर्तता आणि तिच्या नजरेतली उदात्त खिन्नता माझें अंतःकरण भेदून गेली. तिच्या त्या शब्दांनी मला एकदम नवी दृष्टि दिली. माझी मला लाज वाटली. या साध्याभोळ्या, अडाणी रशियन लोकांची युरोपातल्या इतर लोकांशीं तुलना करून त्यांच्या गबाळेपणाबद्दल, त्यांच्या बावळटपणाबद्दल, त्यांच्या मागासलेल्या स्थितीबद्दल त्यांना हसणारा आणि त्यांच्यावर चिडणारा किती मूर्ख मी ! हजार पंधराशे वर्षे एका अत्यंत क्रूर, मध्ययुगीन राक्षसी सत्तेच्या टांचेखाली एकसारखें चिरडले गेलेले हे राष्ट्र अवघ्या वीस वर्षांपूर्वी स्वतंत्र झाले आहे शतकानुशतकें अज्ञानात आणि दारिद्र्यात रुतलेल्या या लोकांना राजसत्तेनें हजारो वर्षांत केलेलीं पातकें धुवून काढून आपल्या राष्ट्राची पुनर्घटना करावयाची आहे. व्यक्तीच्या आयुष्यात एका क्षणाला जितकी किंमत आहे तितकीसुद्धा राष्ट्राच्या इसिहासात वीस वर्षांना नाहीं. आणि तरीहि इतक्या चिमण्या अवधीत आम्हा हिंदी लोकासारख्याच गरीब आणि मागसलेल्या या लोकांनीं केवढें प्रचंड कार्य केले आहे ! एके काळीं अत्यंत मागसलेल्या या लोकांच्या शिरावर इतिहासातला एक अद्वितीय आणि अजस्र सामाजिक प्रयोग करण्याची जबाबदारी येऊन पडली आहे आणि किती दुर्दम्य उत्साहानें ती ते पार पाडीत आहेत !

त्यांचें मागसलेंपण, त्यांच्या चुका, त्यांचा गबाळेपणा, त्यांची स्टालीनपूजा या सर्व गोष्टी त्यांच्या या शौर्यशाली कार्यापुढें क्षुद्र वाटूं लागतात. त्या चिमुकल्या रशियन मुलीच्या आवाजांतल्या त्या आर्ततेनें माझ्या डोक्यांत एकदम प्रकाश पडला.

संध्याकाळीं ७–३० वाजतां सुप्रसिद्ध रशियन लेखक चेकॉव याचें ' The Cherry Orchard ' हें नाटक पाहावयाला आम्हांला मॉस्को आर्ट थिएटरमध्यें जायचें आहे. पण जातांजातां वाटेंत लेनिनचें थडगें आणि मॉस्कोची सुप्रसिद्ध जमिनीखालची रेल्वे पाहावयाचें आम्हीं ठरविलें आहे. म्हणून मी आणि आमचा कॅलिफोर्नियन मित्र मि. स्टाइन सहा वाजतांच हॉटेलांतून बाहेर पडलों. हॉटेलपासून पांचसहा मिनिटांच्या रस्त्यावर लाल चौकांत लेनिनचें हें मॉसोलियम आहे. आम्ही तिथें गेलों तों चारपांचशें लोकांची रांग दरवाज्यावर लागली होती. आसपासच्या खेड्यांतून मॉस्कोला येणारे रशियन शेतकरी आणि त्यांच्या बायका लेनिनच्या देहाचें एकदा तरी दर्शन घेतल्याखेरीज जात नाहींत. त्याशिवाय मॉस्को पहा-वयाला येणाऱ्या इतर प्रवाशांची गर्दी असतेच. त्यामुळें सकाळ-संध्याकाळ केव्हांहि या इमारतीपुढें अशी रांग लागलेली दिसते. बाहेरच्या दरवाजावर दोन लाल शिपाई बंदुका घेऊन उभे आहेत. ते एकेकाला आंत .सोडीत आहेत. पांचसहाशें लोकांची गर्दी होती तरी आम्हांला मुळींच वाट पाहावी लागली नाहीं. परदेशी माणूस दिसला कीं त्याला एकदम रांगेच्या अगदीं पुढें उभें करून ताबडतोब आंत सोडण्यांत येतें. ' रेड गार्डस् 'नीं आम्हांला ताबडतोब आंत सोडलें. कांहीं पायऱ्या उतरल्यानंतर आणखी दोन लाल शिपाई तिथें उभे असलेले दिसले. अशा तऱ्हेनें बाहेर पडेपर्यंत दोन्ही बाजूंना बरेच लाल शिपाई सारखे उभे असलेले दिसले. आंत जाणाऱ्यांच्या हाताकडे बारीक नजरेनें ते निरखून पाहात होते. न जाणों रशियाच्या एकाद्या शत्रूनें हातांतून बॉंब आणला तर ! आंतमध्यें एका कांचेच्या पेटींत लेनिनचा देह आहे. तो नेहमीं घालीत असलेला खाकी कोट त्याच्या अंगांत आहे. डोक्याजवळ त्याची नेहमींची टोपी आहे. लेनिनचा देह इतक्या चांगल्या स्थितींत आहे, कीं एक हात छातीवर ठेवून तो स्वस्थ झोंपला आहे असा भास होतो. जिवंत माणसाच्या कातडीवर असतो तसा तजेला त्याच्या कातडीवर आहे. लेनिन अगदीं

लहानसा ठेंगणा माणूस असावा. हे ‘ मॉसोलियम ’ अत्यंत सुंदर आणि मौल्यवान अशा काळया आणि गुलाबी रंगाच्या ‘ पॉरफिरी ’ दगडाचे बांधलेले आहे. त्याचे शिल्पकाम अत्यंत आधुनिक पद्धतीचे आहे. ‘ क्रेमलिन् ’च्या प्राचीन नटाच्या पार्श्वभूमीवर ते अधिकच खुलून दिसते.

आम्ही ६–३० ला मॉसोलियम्‌मधून बाहेर पडलो. अजून नाटकाला एक तास अवकाश होता. तेव्हा मॉस्कोच्या ‘मेट्रो’मधून भटकावयाचे आम्ही ठरविले. ‘ ऑस्कोनी ’ नावाच्या जवळच असलेल्या एका स्टेशनात आम्हीं शिरलो. लंडनमधल्या जमिनीखालच्या रेल्वेप्रमाणेच ‘ Escalators ’ (सरकते जिने) वगैरे सर्व काहीं इथली व्यवस्था चोख आहे. आम्ही ‘ कीव्ह स्काया ’ स्टेशनाबाहेर पडलों आणि थोडा वेळ इकडेतिकडे फिरून पुन्हा परत आलों. मॉस्को टयूबचे एकएक स्टेशन म्हणजे शिल्पसौंदर्याचा एकएक अद्वितीय नमुना आहे. एका स्टेशनाचे शिल्पकाम दुसऱ्यासारखे नाहीं. एका स्टेशनातले खांब हिरवट पिवळया संगमरवरी दगडाचे आणि चौकोनी आकाराचे, तर दुसऱ्यातले गोल आकाराचे आणि लाल काळसर दगडाचे. तिसऱ्याच्या छतात उमलत्या कमळाच्या आकाराचे विजेचे दिवे, तर चौथ्या स्टेशनात गोल आणि त्रिकोणी दिव्याचे चित्रविचित्र पुंजके ! समाजवादामुळे जिकडे तिकडे कंटाळवाणी एकजातता (Uniformity) आणि ठोकळेबाजी होईल असे ज्यांना वाटते त्यांनी मॉस्कोमधल्या जमिनीखालच्या या यक्षनगरीतली विविधता आणि वैचित्र्य डोळे भरून पाहावे. भावी समाजवादी कला कशी असेल याची थोडीशी चुणूक मॉस्कोच्या भूगर्भात पाहायला मिळते. मॉस्कोमधल्या जमिनीवरल्या बऱ्याचशा जुनाट इमारती आणि जमिनीखालची ही अत्याधुनिक सुंदर शिल्पकला पाहून एका रशियन माणसाला कुणीसे म्हटलेले मला आठवते, ‘ Your Socialism is still undergound ! ’

बरोबर ७–३० वाजता आम्ही मॉस्को आर्ट थिएटरात शिरलों. अलेक्झांड्रिस्कि किंवा बॉल्शॉयप्रमाणे हें जुन्या पद्धतीचे भव्य थिएटर नाहीं, हें लहान थिएटर आहे. लाल मखमल आणि जरतारीचे प्रदर्शन इथे नाहीं. साध्या पण सुबक लाकडी खुर्च्या बसावयाला आहेत. आजच्या ‘ Cherry Orchard’ च्या प्रयोगाचे वैशिष्टय म्हणजे चेकॉव्हची पत्नी मॅडाम चेकॉव्हा

आजच्या नाटकात म्हातारीचें काम करणार आहे. तरुणपणीं ओल्गा निपर या नावाने मॅडाम चेकॉव्हा रशियन रगभूमीवरील एक सुप्रसिद्ध नटी म्हणून ओळखल्या जात होत्या. नतर त्यानीं चेकॉव्हशीं लग्न केले. चेकॉव्हच्या मृत्यूनतरहि त्यानीं रगभूमीची सेवा अव्याहत चालू ठेवली आहे. एक थोर नटी आणि चेकॉव्हसारख्या विख्यात लेखकाची पत्नी म्हणून सारा रशिया त्याच्याकडे आदराने पाहातो. त्या अलीकडे मधूनमधून काम करतात. ' चेरी ऑर्चर्ड ' हे चेकॉव्हचे एक उत्कृष्ट नाटक आहे, त्यात आणखी मॅडाम चेकॉव्ह काम करणार आहेत. त्यामुळे आज थिएटरात रशियन स्त्रीपुरुपाचा नुसता समुद्र उसळला आहे. प्रत्येक जागा भरून गेली आहे. मॅडाम चेकॉव्हानी रगभूमीवर प्रवेश केल्याबरोबर लोकानी टाळ्याचा प्रचड गजर करून त्याचे स्वागत केले. नाटक फारच सुदर रगलें.

* * *

ता. ४ जून–

श्रीयुत आणि सौ. पॉल रोब्सन्.–' हो ! आम्हालासुद्धा परपरेचा नी संस्कृतीचा अभिमान आहे ! '–कोण म्हणतो रशियात कॉमरेड्स आहेत ?–काळ्या नवऱ्याची गोरी बायको !

काळोख होऊन ' चेरी ऑर्चर्ड ' नाटक सुरू झाल्यावर काहीं वेळानें एक कुणीतरी धिप्पाड नीग्रो गृहस्थ माझ्या शेजारच्याच खुर्चीवर येऊन बसला होता. एक अक सपल्यानतर जेव्हा पुन्हा उजेड झाला तेव्हा माझ्या शेजारीं बसलेला कॉमरेड स्टाइन मला म्हणतो, " तुझ्या पलीकडे कोण बसला आहे माहीत आहे का ? "

मीं म्हटले, " कोण ? "

" He is the great Paul Robeson ! " स्टाइन् हलक्या स्वरात म्हणतो.

इतक्यात आमच्या बऱ्याच पुढल्या रागेत बसलेला मॅक्लॉव्ड् एका बाईसह माझ्याजवळ आला, आणि त्याने त्या बाईची आणि त्या नीग्रो गृहस्थाची माझ्याशीं ओळख करून दिली. तो खरोखरच पॉल रोबसन्

होता. ती बाई मिसेस पॉल रोबसन्. मॅक्लॉव्डची आणि रोबसन् कुटुंबाची लंडनमधली फार जुनी ओळख होती. मॉस्कोमध्यें हॉटेल मेट्रोपोलमध्येंच हल्लीं रोबसन पतिपत्नी राहात आहेत.

मॅक्लॉव्ड् दुपारीं त्यांना भेटायला गेला होता. तिथून परस्पर तो आणि मिसेस रोबसन् नाटकाला आलीं. पॉल रोबसन् किंचित् उशीरानें मागाहून आला. ' Show boat ',' Sanders of the River ' इत्यादि चित्रपटांत काम करून जगद्विख्यात झालेला आणि हॉलीवुडमध्ये लाखों डॉलर्स मिळवणारा हा नीग्रो नट आणि गायक इतका साधा आणि विनयशील आहे, कीं त्याला पाहिल्याबरोबर हाच तो रोबसन यावर कुणाचा विश्वाससुद्धा बसणार नाहीं.

रोबसन् नुसता ' एक्टर ' नाहीं. रोबसन् आणि त्याची बायको दोघेहि अमेरिकन विश्वविद्यालयाचे पदवीधर आहेत त्याचप्रमाणे जागतिक राजकारणाचाहि रोबसन् यानें सूक्ष्म अभ्यास केला आहे. हिंदी, नीग्रो इत्यादि काळ्या लोकांची जगांत जिकडेतिकडे गोऱ्या साम्राज्यवाद्यांकडून जी गळचेपी चालली आहे, तिचा रोबसन्‌ला अत्यंत संताप येतो आणि या लोकांच्या भवितव्याबद्दल त्याला अतिशय कळकळ वाटते. माझ्याशीं बोलतांना त्यानें हिंदी राजकारणाविषयीं मला कितीतरी माहिती विचारली. हिंदी राजकारणाचें त्याला चांगलेंच ज्ञान असलेलें दिसलें. महात्मा गांधी आणि जवाहरलाल यांच्या दृष्टिकोनातला फरक आणि नव्या राज्यघटने-विरुद्ध हिंदी लोकांनीं चालविलेली चळवळ याबद्दलची त्याला असलेली इत्थंभूत माहिती पाहून मला आश्चर्य वाटलें.

लवकरच लंडनच्या रंगभूमीवर काम करण्याकरितां रोबसन् जाणार आहे.'वेस्ट एंड'मधल्या श्रीमंत रंगभूमि-चालकांनीं देऊं केलेलीं हजारों पौंडांचीं कामें नाकारून इंग्लिश कामगारवर्गाच्या रंगभूमीवर (Unity Theatre) पदराला खार लावून तो काम करणार आहे. प्रख्यात रशियन डायरेक्टर आयझेन्स्टाइन् याच्या हाताखालीं काम करण्याकरितां अमेरिकेहून तो रशियांत आला. आयझेन्स्टाइननें त्याची एक फिल्म पुरी करून तो दुसरी हातांत घेणार होता, पण इतक्यांत आयझेन्स्टाइनचें आणि सोव्हिएट सरकारचें थोडेसें बिनसलें, आणि ती दुसरी फिल्म तशीच अर्धवट पडली

आहे. आयझेन्स्टाइन, पुदॉव्हकिनसारखे जगन्मान्य चित्रपट–दिग्दर्शक आणि मेयरहोल्डसारखे नाट्यदिग्दर्शक अलीकडे सोव्हिएट सरकारच्या मर्जीतून उतरले आहेत म्हणतात! हे लोक नवीन नवीन प्रयोग करतात आणि सामान्य जनतेच्या टप्प्यापलीकडल्या कलाकृति निर्माण करतात, असा रशियन सरकारचा त्याच्यावर आरोप आहे म्हणे!

मॅक्लॉव्हड्सारख्या रशियाच्या पक्षपाती माणसाला सुद्धा कलावंताच्या बाबतीतले रशियन सरकारचे हे धोरण पसत नाही.तो म्हणतो–‘सर्वसाधारण जनतेला समजेल अशी कलाकृति कलावंताने निर्माण केली पाहिजे हे कबूल, पण म्हणून कलावंताने सामान्य जनतेच्या पातळीवर जाता कामा नये. जनतेने त्याच्या प्रतिभेच्या पातळीला पोंचण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. या भलत्याच धोरणाला बळी पडून, अलीकडे रशियन सरकार पुष्किन्, शेक्सपियर, चेकॉव्ह इत्यादि जुन्या आणि एके काळीं ‘Bourgeois’ या शिवीने संबोधल्या जाणाऱ्या लेखकाच्या कृति रंगभूमीवर आणणाऱ्या नाट्यदिग्दर्शकाना आणि नवशिक्या चित्रपट–दिग्दर्शकाना उत्तेजन देत आहे, आणि मेयरहोल्ड, आयझेन्स्टाइन, पुदॉव्हकिन् याच्यासारख्या नामांकित आणि पहिल्या दर्जाच्या क्रांतिकारक कलावंताना मागे टाकीत आहे. या धोरणाच्या मुळाशी आणखीहि एक उद्देश असावा असे मला वाटते. फॅसिस्ट राष्ट्राच्या चढाईच्या भीतिने फ्रान्स, इंग्लंड इत्यादि भांडवलशाही (Bourgeois) राष्ट्राशी रशिया अलिकडे दोस्ती करू पाहतो आहे आणि या राष्ट्रावर ‘आम्ही काहीं अगदींच बेछूट भाईलोक नाहीं, आम्हालाहि परंपरेचा,संस्कृतीचा अभिमान आहे.शेक्सपियर,पुष्किन्,चेकॉव्ह, डिकन्स, इत्यादि जुन्या लेखकाचे स्वारस्य आम्हालाहि समजतें!’ अशा तऱ्हेने ‘सभ्य’पणाचें ‘इंप्रेशन’ मारण्याचा हा प्रयत्न आहे. नाहींतर मेयरहोल्ड, आयझेन्स्टाइनसारख्या क्रांतिकारक कलावंताच्या कृती मागें टाकून मालकीहक्काला धक्का बसल्यामुळे दुःखीकष्टी झालेल्या एका पांढरपेशा कुटुंबाचे सहानुभूतिपूर्वक चित्रण ज्यात केले आहे ते चेकॉव्हचें ‘Cherry Orchard’ नाटक किंवा अतिरिक्त भावनाविवशतेच्या आहारीं जाणाऱ्या डिकन्सच्या ‘Pickwick Papers’ वर बसविलेले विनोदी प्रहसन रशियन जनतेंत लोकप्रिय करण्याचें कारण काय? या कलाकृतींत कसला आला आहे समाजवाद, पुरोगामित्व आणि क्रांतिप्रवणता?

या शिष्टपणाचें आणखीहि एक लहानसें उदाहरण सागण्यासारखें आहे. एकदा एका रशियन तरुणाला मीं म्हटलें, " तुम्ही सर्व लोक एकमेकाना ' तोव्हारिश ' म्हणजे कॉमरेड म्हणता ना ? "

" छे, छे ! " तो एकदम म्हणाला, " फक्त जवळच्या मित्राला किवा एका ठिकाणीं काम करताना एकमेकाना आम्ही ' तोव्हारिश ' म्हणतो. बाकी सर्वसाधारणपणे रशियन लोक एकमेकाना ' ग्राझदानिन् ' किवा ' सिटिझन् ' म्हणतात ! " कोण म्हणतो रशियात कॉमरेड्स आहेत ? हे तर सिटिझन्स !

सौ. रोबसन् मोठ्या उमद्या स्वभावाच्या आहेत. नवऱ्यापेक्षा त्या खूपच गोऱ्या किवा माझ्याइतक्या काळ्या आहेत म्हणा ना ! नीग्रो बाई इतकी उजळ असू शकेल असें मला वाटलें नाहीं. मीं त्याना म्हटलेंसुद्धा, " आपण ' मुलाटो ' आहात कीं काय ? "

मुलाटो म्हणजे गोरा बाप आणि नीग्रो आई याची सतति. ही जात नीग्रोसारखी असली तरी बरीच गोरी असते.

" छे, छे ! " त्या हसून एकदम उद्गारल्या, " मी अगदीं अस्सल नीग्रो रक्ताची आहे आणि मला त्याचा अभिमान वाटतो ! माझ्या गोरे-पणामुळ आमच लग्नसुद्धा मोडत होत ! "

" ते कस काय ? " मी म्हणालो.

" पॉल काळा म्हणून माझे आईबाप मीं त्याच्याशी लग्न करू नये अस म्हणत होते, आणि पॉलची मडळी माझ्याविरुद्ध होती, कारण मी माझ्या गोरेपणाच्या तोऱ्यात त्याच्याशीं उद्धटपणान वागेन अशी त्याना भीति वाटत होती म्हणून ! "

हिंदु लोकात काय, किवा नीग्रो लोकात काय, प्रेमविवाहाला येणाऱ्या अडचणी सारख्याच असतात म्हणायच्या !

नाटक सपल्यानतर हॉटेलमध्ये परत येईपर्यंत साडेअकरा वाजले होते. रात्रीं दोन वाजेपर्यंत मला झोंप आली नाहीं. आमच्या हॉटेलच्या बाजूने जाणाऱ्या ' मॉस्को ' नदीचे पात्र रुद करून मोठा थोरला ' मॉस्को-व्होल्गा ' कालवा बाधण्याचे काम रात्रदिवस चालू आहे. या कालव्यामुळे मॉस्को हें एक मध्यवर्ती बदर होईल आणि मोठमोठीं जहाजें क्रेमलिनच्या

आणि आमच्या हॉटेलच्या बाजूनें मॉस्को बदरात येऊ शकतील. हजारों मजूर विजेच्या प्रकाशात इथें रात्रीचें काम करीत आहेत. त्याच्या करमणुकीकरिता रेडिओ चालू आहेत, 'खाड्खाड्' 'ठोकठोक' सारखा आवाज येतो आहे, कामाच्या ठिकाणीं जिकडेतिकडे मोठेमोठे लाल फलक लावले आहेत आणि त्यावर 'भाई हो, तुमचा हा कालवा जितक्या लवकर तयार कराल तितके तुम्हालाच बरे!' अशा अर्थाची उत्तेजनपर ब्रीदवाक्ये आहेत. २–३० ला मी झोंपीं गेलो.

* * *

ता. ५ जून–

'The Theatre of the Young Spectators'—*११ महिन्यात* 'The Bayonet' *चे २९० प्रयोग!*

सकाळीं अकरा वाजता मॉस्कोंतले मुलाचे सुप्रसिद्ध नाट्यमदिर पाहायला आम्ही निघालो. या नाट्यमदिराला 'The theatre of the young spectators' असे नाव आहे. सध्या मुलाना रजा असल्यामुळें इथे काम चालू नाहीं. पण थिएटरच्या चालकाची (Regisseur) आणि आमची मुलाखत होणार आहे.

हा 'रेजिस्यूर' अगदीं अठ्ठावीस–एकोणतीस वर्षाचा तरुण रशियन आहे. मोठा सुस्वभावी आणि विनयशील मला वाटला तो. आम्ही विचारू ती माहिती मोठ्या आनदाने तो आम्हाला देत होता. अत्यत साधा वेष केलेली एक तरुण रशियन मुलगी त्याची असिस्टट म्हणून या थिएटरात काम करते.

इथे येणाऱ्या मुलाचे दोन गट करण्यात आले आहेत. एक गट रगभूमीवर काम करतो. दुसरा देखावे, कपडे, नेपथ्यरचना इत्यादि गोष्टींत लक्ष घालतो. पधरापधरा आणि सोळासोळा वर्षांच्या मुलामुलींनीं काहीं नाटकातील देखाव्याचीं स्वतःच्या कल्पनेप्रमाणे केलेलीं 'स्केचीस्' पाहून मला खरोखरच अपरपार कौतुक वाटले. मुलाना सधि दिली तर तीं काय करू शकतात ते या थिएटरमधील एकदर व्यवस्था पाहिल्याशिवाय कळणार नाहीं. सर्वसाधारणपणे नाटक पहावयाला नऊशे बाल-

प्रेक्षक हजर असतात. त्याचीं तिकिटे त्याच्या शाळेचे अधिकारी अगोदरच विकत घेऊन ठेवतात. मुलाच्या मानसशास्त्राचे तज्ज्ञ असलेल्या खास लेखकाकडून या थिएटरकरिता नाटके लिहून घेण्यात येतात. धदेवाईक नट मुलाना अभिनय शिकविण्याकरिता येतात, आणि केव्हाकेव्हा त्याच्यामध्ये स्वतः कामहि करतात.

१९१७ च्या क्रातीनतर रशियातील Whites (झारशाही आणि भाडवलवाले याचे पक्षपाती सैन्य) आणि Reds (कम्युनिस्टाचे सैन्य) याच्यामध्ये जे तुबळ युद्ध (Civil war) झाले, त्या प्रसगावर आधारलेल्या एका नाटकाची हकीगत तो 'रेजिस्यूर' आम्हाला सागत होता.

"No child was willing to play the white!" तो म्हणाला.

"म्हणजे साऱ्या रशियात आता उनाड (Naughty) किवा विकृत (Perverse) मनोवृत्तीच एकहि मूल उरलेल नाहीं कीं काय?" मीं हसत हसत त्याला विचारले

"छे, छे, तस नाही काही!" तो म्हणाला, "तशीं वाईट मुलं क्वचित् कुठ कुठ आहेत."

"मग अशा मुलात साम्यवादविरोधी (Anti-Communist) मनःप्रवृत्ति दिसल्या तर तुम्ही काय करता?" मी म्हणालों.

"त्या मुलावर आम्ही विशेष देखरेख ठेवतों आणि त्याला सुधारण्याचा प्रयत्न करतो." तो म्हणाला. "इतकच नव्हे, तर त्याची घरची परिस्थिति आणि त्याच्या आईबापाचा पूर्वेतिहास याचीहि कसून चौकशी करतों."

"वाटलच मला!" मी हसून म्हणालो.

हे सर्व थट्टेत बोलणे चालले होते, पण रॅफे आणि त्या दोन ब्रिटिश म्हाताऱ्या या सुस्वभावी रशियन लोकाना ज्या तऱ्हेने प्रश्न विचारतात आणि त्याना पकडण्याचा प्रयत्न करतात, त्याचा मला अतिशय राग येतो. हे लोक खोटे बोलणारे चोर आहेत, आणि आपण कुणीतरी याची उलटतपासणी करणारे न्यायाधीश आहोत अशा ऐटींत रॅफे त्या रशियन तरुणाबरोबर किवा त्या मुलीबरोबर बोलतो.

'The Black Ravine' आणि 'The Bayonet' या मुलानीं केलेल्या नाटकाचे अनुक्रमें दोनशे आणि अडीचशे प्रयोग झाले, अशी माहिती ती ॲसिस्टट मुलगी सागत होती.

" हे आकडे खरे कशावरून ? " रॅफे म्हणतो.

त्या मुलीला राग आला. "मी तुम्हाला रजिस्टरच काढून दाखवते." ती हसून म्हणाली.

ऑफिसातले कपाट उघडून ती रजिस्टर शोधू लागली. तिला ते कुठे मिळेना! रॅफे विजयोत्साहाने तिच्याकडे पाहू लागला! पण तेवढ्याने डरणारी ती नव्हती. तिने दुसरे कपाट उघडून धुडाळले. शेवटीं मिळाले एकदाचे ते रजिस्टर. ते उघडून तिने रॅफेला दाखविले. 'The Bayonet' नाटकाचे २९०.प्रयोग झाले होते! तरीहि रॅफे डगमगला नाहीं.

" हे एका वर्षात २९० प्रयोग झाले कीं अनेक वर्षात मिळून ? " तो मोठ्या तोऱ्यात प्रश्न विचारतो.

तिने शांतपणे रजिस्टरमधल्या तारखा दाखवल्या. ११ महिन्यात २९० प्रयोग झाले होते!

हा गृहस्थ स्वतःला रशियन रंगभूमीचा तज्ज्ञ समजतो, आणि रशियन भाषा याला मुळीच येत नाहीं!

सध्याकाळीं ७–३० वाजता वाख्तागॉव्ह थिएटरमध्ये शेक्सपियरचे 'Much Ado about Nothing' हे नाटक पहावयाला गेलो. या रशियन प्रोड्यूसरने हे नाटक फारच सुंदर बसविले आहे. त्याने मुद्दाम तयार करून घेतलेले देखावे आणि प्रकाश–योजना मला अतिशय आवडली. वादळाचा देखावा दाखविताना रंगभूमीच्या मागे एक फिकट जांभळा पडदा सोडण्यात आला होता आणि त्यावर प्रच्छन्न सिनेमा–यंत्राच्या सहाय्याने धोधो–धोधो पडणारा पाऊस आणि मधूनमधून विजेचा लखलखाट दाखविण्यात येत होता. नाटकातले देखावे वास्तवपूर्ण असले तरी तपशीलवार बोजड वास्तवता त्यात नव्हती. ते नुसते सूचक होते. उदाहरणार्थ, राजवाड्याचा नुसता दर्शनी भाग हुबेहूब दाखवून मागे नुसत्या साध्या कमानींची एक रांग दाखविली होती. आमच्या मराठी रंगभूमीवर ही पद्धत अमलात आणली तर वास्तवतेच्या आणि खर्चाच्या दोन्ही दृष्टींनीं ते बरे पडेल असे मला वाटते. राजवाडा म्हणजे राजवाड्याचा प्रत्येक बोजड भाग वाटेल तितका खर्च करून रंगभूमीवर उभा करावयला नको. नाटकाहून आम्ही साडेअकराला परत आलों.

* * *

ता. ६ जून–

हा आठवडा कीं सहावडा ?–‘रेजिस्यूर’ हाच खरा नाटकाचा निर्माणकर्ता–मीऽऽस्टर पीक्‌विक् !

आज रशियाचा ‘Rest Day’ आहे. आज रविवार आहे खरा, पण तो केवळ योगायोग आहे. इथे रविवारची सुटी नसते. सर्व कालगणनाच सोव्हिएट सरकारने बदलली आहे. पाच दिवसानतर सहावा दिवस रजा. त्या दिवसाला ‘Rest Day’ म्हणावयाचे. थोडक्यात सागावयाचें म्हणजे सहा दिवसाचा आठवडा, आणि एका आठवड्यात (कीं सहावड्यात ?) एक रजा.

आज आम्ही दोन नाटके पाहाणार आहोत. सकाळीं ११–३० वाजता ॲफिलिएटेड मॉस्को थिएटरमध्ये बुलॅकॉव्हचे ‘The Days of the Turbins’, आणि त्याच थिएटरात सध्याकाळीं ७–३० वाजता स्टानीत्सेन या रशियन प्रोड्यूसरने डिकन्सच्या सुप्रसिद्ध कादबरीवर बसविलेले ‘The Pickwick Club’ हे नाटक.

रशियाचा प्रख्यात प्रोड्यूसर स्टानीस्लाव्हस्की याचा शिष्य सुडॉकॉव्ह यानें ‘The Days of the Turbins’ बसविले आहे. रशियन रगभूमीवर नाटककार किंवा नटनटी यापेक्षाहि ‘प्रोड्यूसर’ किंवा रशियन लोक ज्याला ‘Regisseur’ म्हणतात त्याला अतिशय महत्व आहे. प्रत्येक ‘रेजिस्यूर’ची नाटक बसविण्याची वेगवेगळी पद्धत आहे. सिनेमा-फिल्ममध्ये ज्याप्रमाणे इतर सर्व गोष्टींपेक्षा ‘डायरेक्टर’ला खरे महत्व आणि चित्रपट–सृष्टींतल्या कलाकृतीचा खरा निर्माणकर्ता (Creative) कलावत (Artist) डायरेक्टर किंवा दिग्दर्शक, तसाच थोडासा प्रकार आधुनिक रशियन रगभूमीचा आहे. स्टानीस्लाव्हस्कीने बसविलेले शेक्सपियर किंवा चेकॉव्हचें नाटक, वाख्तागॉव्हनें बसविलेले गटे किंवा शेक्सपियरचे नाटक असे येथें म्हटले जातें.

‘पिक्‌विक् क्लब’ हें नाटक कमालीचें सुदर वठलें. भाषा रशियन असूनहि प्रत्येक प्रसग आणि प्रत्येक पात्र माहीत असल्यामुळें समजावयाला ते मुळींच कठीण गेले नाहीं. या नाटकातले देखावेहि साधे होते. काहीं-

काहीं प्रवेश तर रगवलेल्या पडद्यावर करण्यात आले. रशियन नटी इग्लिश उच्चार मात्र दीर्घ आणि आपल्याकडील मद्रासी अय्यासारखे करतात !—मीस्टर विंकला !—मीऽऽस्टर पीक्‌वीक !

* * *

ता. ७ जून—

रशियाची सुप्रसिद्ध ' त्रेत्याकॉव्ह गॅलरी '.—कुठेंही जा-हा स्टालिन कांहीं तुमची पाठ सोडीत नाहीं !—किती निराळे-पणा आहे ह्या ' अथेल्लों 'त ?

दुपारीं बारा वाजता सुप्रसिद्ध ' त्रेत्याकॉव्ह गॅलरी ' पहावयाला गेलों. या गॅलरींत चौदाव्या शतकापासून तों आजतागायतपर्यंतच्या रशियन चित्रकाराच्या कलाकृतींचे प्रदर्शन आहे. जुनीं चित्रे मला विशेष आवडलीं नाहींत. नव्या चित्रात मॅक्झिम् गॉर्कीचे चित्र मला फार आवडले. नवीन सोव्हिएट चित्रकाराचीं चित्रे मला अगदींच तिसऱ्या दर्जाचीं वाटलीं. कामगार—सैनिकाचें लाल आणि काळया रगात ' इप्रेश-निस्टिक ' पद्धतीने काढलेले एक चित्र त्यातल्या त्यात बरें होते.

म्यूझियमच्या बाहेर असलेल्या बागेत सफेत सगमरवरी दगडाचा लेनिनचा एक सुरेख पुतळा आहे. त्याहूनहि खूप मोठा असा पाढऱ्या दगडाचाच स्टालिनचा एक पुतळा या इमारतीचा जिना चढल्याबरोबर पहिल्या मजल्यावर आहे ! सोव्हिएट प्रतिनिधींच्या एका सभेत स्टालिन बोलतो आहे अशा तऱ्हेचें एक भले थोरलें चित्र याच मजल्यावर आहे. तुम्ही कुठेहि गेलात तरी स्टालिन काही तुमची पाठ सोडीत नाहीं !

मॉस्कोच्या सुप्रसिद्ध ' Realistic Theatre ' मध्ये ऑख्लॉप्कॉव्ह या तरुण प्रोड्यूसरने बसविलेले शेक्सपियरचे ' Othello ' नाटक पहावयाला सध्याकाळीं ७-३० वाजता गेलों.

ऑख्लॉप्कॉव्ह नेहमीं नवेनवे प्रयोग करून पहातो. आज तीनचार आडवेतिडवे काळे पडदे रगभूमीवर दिसत आहेत रगभूमीवर सीमादीप (Foot-light) मुळींच नाहींत. थिएटरात निरनिराळ्या ठिकाणीं विद्युद्दीप ठेवलेले आहेत. आणि पात्राच्या तोडावर किंवा रगभूमीवरल्या एकाद्या

विशिष्ट भागावर निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या दिव्याचा प्रकाश विशिष्ट हेतूने पाडण्यात येतो. थिएटरात काळोख झाला आणि एका बाजूचा एक काळा पडदा बाजूला सरकून रगभूमीचा फिरता भाग (Revolving stage) हळुहळु पुढे सरकू लागला. त्यावर एक व्हेनिशियन गोंडोला होता. त्या होडीत होडीवाला आणि हातात कदील घेतलेला आयागो उभा होता. रगभूमीच्या वरल्या कोपऱ्यात एक खिडकी दिसत होती आणि तिच्यात एक मेणबत्ती लुकलुकताना दिसत होती. श्रोत्याच्या समोर होडी आल्याबरोबर 'ब्रॅबन्शियो! ब्रॅबन्शियो!!' म्हणून मोठ्यादा देस्देमोनाच्या बापाच्या नावाने कदील वर करून आयागो ओरडला. वरची खिडकी उघडली आणि कानटोपी घातलेल्या म्हाताऱ्या ब्रॅबन्शियोने खिडकीच्या बाहेर आपले डोके काढले नाटकाला अशी सुरुवात झाली.

नाटकात प्रतीकात्मक पडदे बरेच होते. एकदा आयागोच्या प्रवेशापूर्वी लाडग्याचे क्रूर डोके बरोबर मध्यभागीं रगवलेला एक पडदा होता. पडदा बाजूला झाला आणि लाडग्याच्या तोडाच्या जागीं आयागोचे तोड बाहेर आले! देस्देमोना आणि अथेल्लो याचा एक प्रवेश चालू असता मागे अर्धा निळा आणि अर्धा लाल असा एक साधा पडदा होता निळा रग देस्देमोनाचे निरागसत्व आणि लाल रग अथेल्लोची भडकती असूया याचा निदर्शक असावा.

अथेल्लो, एमेलिया इत्यादि नटनटींची कामें उत्कृष्ट झाली. मला एक प्रकार कसासाच वाटला. एक प्रवेश किंवा अक झाला, कीं उजेड व्हावयाचा आणि काळा कोट आणि डोक्याला लाल फडके बाधलेली स्टेज झाडणारी थिएटरची मोलकरीण खुशाल रगभूमीवर श्रोत्यासमोर यायची आणि झाडून साफसफाई करीत पुढील प्रवेशाला जरूर असलेले फर्निचर किंवा इतर सामान श्रोत्याच्या डोळ्यासमोर माडून ठेवावयाची

नाटक सपल्यावर हॉटेलकडे परत येताना मी बसनें आलो. मॉस्कोतल्या बसेस अगदींच भिकार आहेत. मुंबई–महाड सर्व्हिसच्या लॉऱ्याच म्हणा ना! बसच्या कडक्टर बायाच असतात. एका स्टेशनावर एक दारू पिऊन झिंगलेला माणूस सारखा आत चढायचा प्रयत्न करीत होता. आमच्या कडक्टरबाईने त्याला कितीतरी वेळा नको चढू म्हणून

विनवून सांगितलें, तरीहि तिला ढकलून तो आत येऊं लागला. तेव्हां त्या भक्कम रशियन बाईनें एक ठणठणीत ठोसा त्याच्या नाकावर ठेवून दिला आणि त्याला खालीं उडवून देऊन बस चालू केली !

* * *

ता. ८ जून –

पंडित जवाहरलाल तर ह्या हॉटेलांत उतरले नसावेत ! —हें टॉलस्टॉयचें घर !—लेनिन म्युझियम्.—'ट्रॉट्स्की' या नावाचा माणूस रशियांत कधीं झालाच नाहीं ! !—उत्तर ध्रुवावर बसून लेखक नाटक ऐकतो आहे ! हें नाटकगृह कीं उत्तर ध्रुव ? खरोखरच हें सारें स्वप्न आहे !

ब्रेकफास्टनंतर खालीं आपलीं पत्रें आहेत का म्हणून पहावयाला गेलों तों एक मजेदार प्रसंग घडला. पत्रें देणारा उंच, म्हातारा रशियन कारकून मला इंग्रजींत म्हणाला, " तुमच्या हिंदी बायका कपडे किती सुंदर करतात हो ! त्या अंगाभोंवती गुंडाळतात त्याला काय म्हणतात ? "

मी म्हणालों, " साडी. "

त्यानें एकदम हिंदी बायकांविषयीं प्रश्न विचारलेला पाहून मला आश्चर्य वाटलें.

" तूं कुठं पाहिल्यास आमच्या हिंदी बायका ? " मी स्मित करीत त्याला विचारलें.

" कांहीं वर्षांपूर्वी या हॉटेलांत कांहीं हिंदी पुरुष आणि बायका उतरल्या होत्या. " तो म्हणाला, " किती सुंदर होत्या म्हणून सांगूं ! "

कोण बरें असाव्यात या हिंदी स्त्रिया ? कांहीं वर्षांपूर्वी जवाहरलाल नेहरू आपल्या बहिणी आणि पत्नीसह रशियाला गेले होते. ती मंडळी तर या हॉटेलांत उतरली नसेल ना ?

हा म्हातारा कारकून भलताच खूष दिसला हिंदी स्त्रियांवर ! " काय हो, आणखी कपाळावर लाल ठिपका कसला लावतात तुमच्या स्त्रिया ? " तो विचारतो, " त्यामुळें तर त्या फारच सुरेख दिसतात ! "

त्या ठिपक्याचे नाव कुकू आणि हिंदी स्त्रिया कुकू का लावतात तें सर्व मी त्याला समजावून सांगितले.

आज दुपारीं टॉल्स्टॉयचे मॉस्कोमधले घर पाहावयाला जावयाचे आहे. टॉल्स्टॉयच्या चरित्रात ज्या " यास्नाया पोल्याना " या घराचे नाव आपण ब्ऱ्याच वेळा वाचतों ते हे घर नव्हे " यास्नाया पोल्याना " मॉस्कोपासून दोनशे मैल अतरावर आहे. हे मॉस्कोमधले टॉल्स्टॉयचे जे घर आहे त्यात तो हिवाळ्यात रहावयाला येत असे. शहरापासून बरेच लाब जवळ जवळ शहराच्या बाहेरच हे घर आहे म्हणा ना. दुपारीं बारा वाजता आम्हीं आमच्या गाइडसह तिथे जाऊन पोंचलो. हिरव्यागार झाडाची एक मोठी राई आहे आणि तिथे हे घर आहे. टॉल्स्टॉयचे हे घर एकाद्या खेळातल्या बगल्यासारखे दिसते. विटाचा भाग त्यात फार थोडा असून हिरवा आणि पिवळा रग दिलेल्या लाकडी फळ्यानीं ते बाधलेले आहे. लेनिनला आपल्या राष्ट्राच्या सस्कृतीच्या सरक्षणाची किती काळजी वाटत होती त्याचें हें घर म्हणजे उत्तम उदाहरण होय. १९२१ सालीं रशियात बोल्शेव्हिक आणि त्याचे शत्रू याचे तुबळ युद्ध (Civil war) चालू असता टॉल्स्टॉयचे हे घर, त्याचप्रमाणे इतर ऐतिहासिक अवशेष याचे रक्षण करण्याकरिता लेनिनने खास हुकुम सोडले आणि त्या हुकुमान्वये या घराची व्यवस्था लावण्यात आली. टॉल्स्टॉयचे नातेवाईक, गडीनोकर या सर्वांना बोलावण्यात आले आणि या घरातल्या सर्व वस्तु पूर्वी होत्या तशा लावून ठेवण्यात त्याची मदत घेण्यात आली.

घरात शिरतानाच उजव्या बाजूच्या एका लहानशा खोलींत या घरावर देखरेख करण्याकरिता नेमलेल्या म्हाताऱ्या बाईचे ऑफिस आहे! मला आणि आमच्याबरोबर असलेल्या एकदोन अमेरिकन बायाना आमच्या गाईडनें त्या ऑफिसात नेले. तिथे आमच्या पायातल्या बुटावर घालण्याकरिता खास शिवलेल्या गरम कापडाच्या पिशव्या देण्यात आल्या. नुसत्या बुटानीं आत फिरल्यास कचरा आणि धूळ आत पसरेल म्हणून मुद्दाम प्रवाशाना या पिशव्या देण्यात येतात, त्या दोरीने बुटावर बाधावयाच्या आणि नंतर आत जावयाचे.

टॉल्स्टॉयच्या 'डायनिंग टेबल'वर बशा, काटे, चमचे मांडून ठेवलेले आहेत. स्वतः टॉल्स्टॉय आणि त्याची आवडती मुलगी मराया हीं दोघे शाकाहारी होतीं. त्याच्या खुर्च्या वेगळ्या ठेवलेल्या आहेत. टॉल्स्टॉयच्या बायकोची खोली, मुलामुलींच्या आणि गडीनोकराच्या खोल्या नतर आम्हीं पाहिल्या. वरच्या मजल्यावर एक मोठा थोरला हॉल आहे. इथें काउंटेस टॉल्स्टॉय आपल्या पाहुण्याचें आगतस्वागत करीत असे. टॉल्स्टॉय ज्या खोलींत लिहावयाला बसत असे ती अगदी लहानशी आहे. टेबलावर एक जुनाट रॉकेलचा दिवा असून या दिव्याच्या उजेडात टॉल्स्टॉय लिहित बसत असे. टॉल्स्टॉयचे व्यायाम करावयाचे 'डंबेल्स', काउंटेस टॉल्स्टॉयचे झगे वगैरे वस्तूहि बघण्यासारख्या आहेत. प्रत्येकानें काहीतरी हस्त व्यवसाय केलाच पाहिजे असे टॉल्स्टॉयचे तत्त्व होते. औरंगजेब जसा टोप्या शिवीत असे, तसा टॉल्स्टॉय जोडे शिवीत असे! एका खोलींत टॉल्स्टॉयची आरी, टोचा वगैरे सर्व चांभारकामाचीं हत्यारें आहेत. टॉल्स्टॉयने शिवलेली एक बुटाची जोडीहि त्या खोलींत आहे आणि ती खरोखरच कुठलाहि चांगला चांभार करील इतकी चांगली आहे!

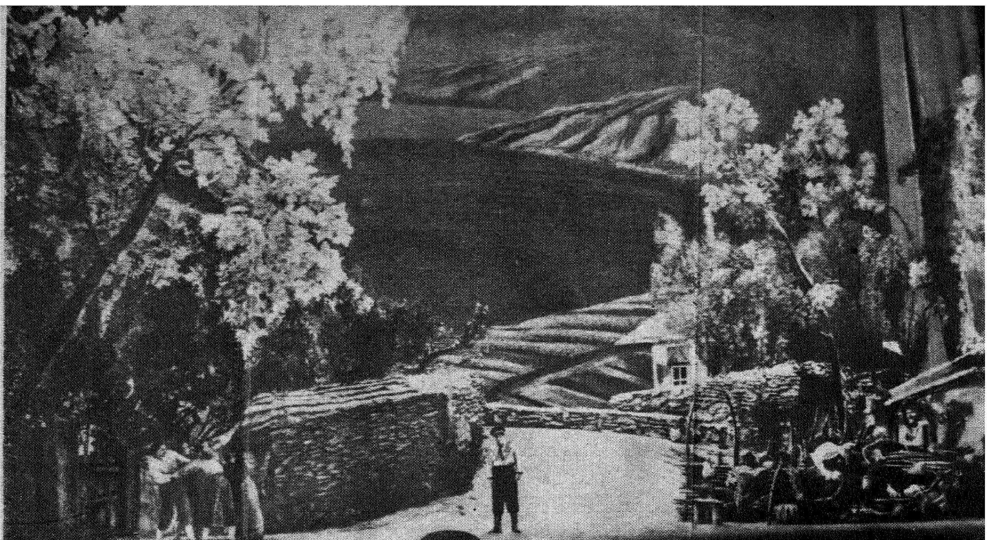
घराशेजारींच बाहेरल्या आवारात एक लहानशी इमारत आहे. टॉल्स्टॉयची पुस्तके छापून प्रसिद्ध करण्याकरिता काउंटेस टॉल्स्टॉयने येथे एक लहानसा छापखाना ठेवला होता आणि एक प्रकाशनसंस्था काढली होती म्हणतात. या इमारतीच्या दारावर काउंटेस टॉल्स्टॉयने रंगवून घेतलेली एक जुनाट पाटीहि अजून आहे. हिवाळ्यात टॉल्स्टॉय इथे रहावयाला आला म्हणजे पाणी आणण्याचे आणि या संबंध आवाराची झाडलोट करण्याचे काम तो स्वतः करीत असे. टॉल्स्टॉयला 'स्केटिंग'ची अतिशय आवड होती आणि हिवाळ्यात बर्फ पडले म्हणजे या आवारात वयाच्या बहात्तराव्या वर्षी देखील तो यथेच्छ 'स्केटिंग' करीत असे.

हे घर पाहून झाल्यावर दुपारी दोन वाजता मॉस्को शहरात टॉल्स्टॉय म्युझियम आहे ते पहावयाला आम्ही गेलो टॉल्स्टॉयच्या चरित्रातले प्रसंग दाखविणारीं काहीं चित्रे, इतर अवशेष त्याचप्रमाणे त्याच्या पुस्तकांच्या निरनिराळ्या आवृत्त्या, निरनिराळ्या भाषातलीं भाषांतरे वगैरे गोष्टी वेगवेगळ्या दालनातून व्यवस्थितपणे मांडून ठेवल्या आहेत.

इथले एक चित्र फार मजेदार आहे पिरॅमिडचा एक त्रिकोण काढला आहे. पिरॅमिडच्या कळसावर झार उभा आहे, तो म्हणतो ' मी तुमच्यावर राज्य करतों!' त्याच्या खालच्या आडव्या थरावर धर्ममार्तंड पाद्री उभे आहेत, ते म्हणतात, 'आम्ही तुमच्या डोळ्यात धूळ टाकतो!' त्याच्या खालच्या थरावर सैनिक उभे आहेत, ते म्हणतात 'आम्ही तुम्हाला गोळ्या घालतो.' त्याच्या खालीं ऐदी श्रीमत उभे आहेत, ते म्हणतात, 'आम्ही तुमच्याकरताच खातो पितो!' आणि सर्वांच्या खाली तळाला, सर्वांचे ओझे पाठीवर तोलून कामगार व शेतकरी उभे आहेत, ते म्हणतात, 'आम्ही तुमच्याकरिता धान्य पिकवतो आणि काम करतो!'

सध्याकाळीं ६ वाजता लाल चौकाच्या पलीकडे जवळच असलेले लेनिन म्यूझियम पहावयाला मी गेलो. ही लाल विटाची इमारत बाहेरून जुनाट आणि कोंदट वाटते, पण आतून ती अतिशय सुरेख आहे खालीं पाचपन्नास खोल्या आहेत. त्याचप्रमाणे वरच्या मजल्यावरहि खूप खोल्या आहेत. एका खोलीत लेनिनची चित्रे, तर दुसरीत त्याचे निरनिराळे पुतळे अशा तऱ्हेने प्रत्येक खोलीत लेनिनशी सबध आलेल्या शक्य त्या सर्व वस्तू माडून ठेवण्यात आलेल्या आहेत लेनिन लिहावयाला बसत असे ते टेबल, त्याच्या खुर्च्या, क्रातीच्या वेळी त्याने घाईघाईत खरडलेल्या चिठ्याचपाट्या, तो वेष बदलून पळाला त्या वेळचा त्याचा केसाचा टोप, त्याचा ओव्हर कोट, त्याचीं पुस्तके, त्याचीं हस्तलिखिते, लेनिन मेल्यानतर त्याच्या चेहऱ्यावरून घेतलेला प्लास्टरचा मुखवटा (Mask), प्लास्टरवर घेतलेले त्याच्या हाताचे ठसे,—सर्व सर्व काहीं त्या सग्रहालयात आहे. लेनिनचे हस्ताक्षर अत्यत सुदर आहे.

लेनिनच्या आयुष्यातल्या निरनिराळया प्रसगाचीं भव्य तैलचित्रेहि इथे आहेत. त्याच्या साथीदाराची म्हणजे मुख्यत्वेकरून स्टालिन, मॉलॉटॉव्ह, व्हॉरॉशिलॉव्ह याची निरनिराळी चित्रेहि जिकडेतिकडे आहेत. मात्र हे सबध म्यूझियम पाहिल्यानतर रशियन क्रातीचा इतिहास ज्याने वाचला आहे त्याची खात्री होऊन चुकते, कीं 'ट्रॉट्स्की' हे नाव जे आपणाला इतिहासात जिकडेतिकडे आढळतें, ती काहीतरी एक भयकर भूल आहे ट्रॉट्स्की या नावाचा माणूस किंवा काहीं वस्तु रशियात कधीं झालीच'

प्रसिद्ध रशियन कादंबरीकार शॉलॉकॉव्ह यांच्या “ And Quiet Flows The Don ” या कादंबरीच्या कथानकावरून तयार केलेल्या संगीत नाटकांतील एक देखावा.

पृ. १३१

नाहीं! स्टालिन मात्र प्रत्येक महत्त्वाच्या प्रसगीं लेनिनच्या पाठीशीं उभा असे. रशियात क्रांतीचा स्फोट झाल्याबरोबर सील केलेल्या जर्मन आग-गाडींतून लेनिन रशियात परत आला, हा महत्त्वाचा प्रसग दाखविणारे एक भव्य तैलचित्र या सग्रहालयात आहे. त्या चित्रातसुद्धा लेनिन डब्या-तून स्टेशनात उतरतो आहे आणि त्याच्या मागोमाग स्टॅलिन उतरतो आहे असेच दाखविले आहे.

ऑख्लॉप्कॉव्हच्या 'रिआलिस्टिक' थिएटरात सध्याकाळीं आठ वाजता नुकताच दोनचार दिवसापूर्वी उत्तर–ध्रुवावर ज्यानी लाल बावटा फडकवला, त्या सोव्हिएट वैमानिकापैकीं व्हॉडॉप्यानॉव्ह या वैमानिकाने लिहिलेल्या 'The Dream' या नाटकाचा प्रयोग पाहायला मला जायचे आहे. याच थिएटरात काल 'अथेल्लो' पहायला मी गेलो होतो बस चुकल्यामुळे थिएटरमध्ये पोचावयाला मला उशीर झाला. नाटक आठ वाजता सुरू झाले होते मी आठ वाजून दहा मिनिटानीं पोचलों. माझ्या खुर्चीचा नबर माझ्याकडे होता आणि माझी जागाहि 'रिझर्व्हड्' होती. पण रशियन थिएटरात उशीरा येणाऱ्या बाजीराव प्रेक्षकाचे लाड चालत नाहींत. उशीरा येणाराला पाय न वाजवता जपून वरच्या गॅलरींत जावे लागतें आणि अक सपून उजेड होईपर्यंत तिथे उभे राहून नाटक पाहावे लागतें. अक सपला की मधल्या वेळाखडात आपण आपल्या जागेवर जाऊन बसायचे.

आजच्या प्रयोगाला तरुण रशियन स्त्री-पुरुषाची गर्दी तुफान आहे. त्याचा उत्साहहि अवर्णनीय आहे. आजच्या व्हॉडॉप्यानॉव्हच्या 'The Dream' च्या प्रयोगाला खरोखरच सर्व जगाच्या रगभूमीच्या इतिहासात एक प्रकारचे अद्वितीय महत्व आहे.पहिली गोष्ट म्हणजे व्हॉडॉप्यानॉव्ह हा वैमानिक असून नाटककारहि आहे. नाटक इथे चालू आहे, या क्षणाला तो आपल्या इतर वैमानिक सोबत्यासह उत्तर-ध्रुवावर छावणी टाकून बसला आहे. इतकेच नव्हे, तर हे स्वतःचे नाटक उत्तर ध्रुवावर बसून तो रेडिओवर ऐकतो आहे! सोव्हिएट सरकारच्या खास हुकुमाने आजचा प्रयोग उत्तर-ध्रुवावर मुद्दाम या थिएटरातून 'ब्रॉडकास्ट' करण्यात येतो आहे. सोव्हिएटच्या वैमानिक वीरानीं उत्तर ध्रुवावर लाल बावटा रोवण्याचा सर्व जगाला थक्क करून

टाकणारा जो अपूर्व विजय मिळविला आहे, त्याच्या इथभूत आणि रसभरित वर्णनाशिवाय गेल्या दोनचार दिवसांच्या रशियन वृत्तपत्रात दुसरे कांहीं नाहीं ! साऱ्या राष्ट्राला अभिमान वाटावा असेच हे अचाट कृत्य आहे याबद्दल मुळींच शंका नाहीं. हें अचाट कृत्य करणाऱ्या एका वीराने लिहिलेले नाटक आज आम्ही पाहातों आहोत.

या नाटकातले प्रत्येक दृश्य पाहून रशियन प्रेक्षकाचें अंतःकरण कां थरारून येऊ नये ? खरोखर सर्वच कांहीं ' स्वप्न ' आहे ! या नाटकाचा नायक एक वैमानिकच आहे. त्याच्या जीवनाचे स्वप्न उत्तर ध्रुवावर लाल बावटा लावावा असे आहे. व्हॉडॉप्यानॉव्हने प्रत्यक्ष उत्तर ध्रुवावर जाण्यापूर्वी कितीतरी दिवस आधीं हे नाटक लिहिले आहे. आणि कमालीचा योगायोग असा, कीं त्या नायकाच्या स्वप्नसृष्टीची या क्षणाला खरोखरच सत्यसृष्टि झाली आहे. शेवटच्या अंकात नाटकाचा नायक उत्तर ध्रुवावर बर्फाच्या राशीत लाल बावटा रोवतो, आणि खरोखरच कालपरवापासून उत्तर ध्रुवावरल्या शुभ्र हिमराशीवर सोव्हिएट रशियाचा लाल बावटा फडकतो आहे ! नाटक आणि जीवन याच्यातले प्रसंग जगाच्या इतिहासात इतक्या समांतर रेषेत क्वचितच घडले असतील. कोण म्हणेल व्हॉडॉप्यानॉव्हच्या 'The Dream' चा हा प्रयोग अद्वितीय नाहीं म्हणून !

काल इथेच अथेल्लोचा प्रयोग झाला, तेव्हा स्टेजवर जिकडेतिकडे काळे पडदे दिसत होते आज जिकडेतिकडे आकाशी रंगाचे निळे पडदे दिसत आहेत. बरोबरच आहे, कारण आकाशात संचार करणाऱ्या वैमानिकाच्या जीवनासंबधींच आजचे नाटक आहे. नाटकाच्या एकंदर वातावरणाला उठाव देण्याकरिताच कीं काय, रंगभूमीची जी दर्शनी चौकट असते, तिच्या वरच्या बाजूला बरोबर मध्यभागीं एका विमानाचा पुढचा भाग, त्यातून हळुहळु फिरणारा पंखा, आणि विमानाचे दोन बाजूचे दोन पंख कायमचे बसवून टाकले आहेत. नटाच्या भाषणाना अडथळा न होईल इतक्या बेताने विमानाच्या एंजिनाचा 'घर्रर्रर्र' आवाज नाटक चालू असता थिएटरात सारखा ऐकू येत होता. नाट्यविषयाशीं प्रेक्षकाचें तादात्म्य करण्याकरिता ऑख्लॉप्कॉव्ह ज्या एक एक युक्त्या योजतो, त्या खरोखरच और आहेत !

जोराची हिमवृष्टि होत आहे आणि गुडघ्याइतके खोल बर्फ तुडवीत नायक आणि त्याचे सोबती हातात लाल बावटा घेऊन मोठ्या कष्टानें एकएक पाऊल पुढे टाकीत आहेत, असा देखावा शेवटच्या अंकात आहे. या वेळीं रंगभूमीवर जोराची हिमवृष्टि होत होतीच, पण थिएटरमधल्या अंधारात बसलेल्या आम्हा प्रेक्षकांवरहि अविरत हिम पडत होतें ! आजूबाजूच्या प्रेक्षकांच्या अंगावर सफेत काहींतरी पडते आहे म्हणून मीं माझ्या कोटाकडे पाहिले, तों माझ्याहि कोटावर पांढरेपांढरे काहींतरी सारखे पडत होते ! मात्र ते झाडून टाकण्याची काहींच आवश्यकता नव्हती. तें मायावी हिम होते ! अदृश्य सिनेमायंत्राच्या सहाय्याने साऱ्या थिएटरभर हे निरुपद्रवी हिम पाडण्यात येत होते !

नाटक साडेदहा वाजता संपले. वाटेत हॉटेल मेट्रोपोलमध्ये जेवण घेऊन मी माझ्या हॉटेलात परत आलों.

* * *

ता. ९ जून—

कामगारांनो, हा कारखाना तुमचा आहे !—आइस्क्रीम पॉवडर !—'Intervention' नाटक

सकाळी साडेदहा वाजता 'Fresser' नावाचा कारखाना पाहावयाला निघालो. फ्रेस्सर म्हणजे अत्यंत कठीण धातु कापण्याकरिता जीं हत्यारे लागतात ती तयार करण्याचा कारखाना. हा कारखाना शहरापासून बराच दूर आहे. आम्ही ११–१५ च्या सुमारास कारखान्यापाशी पोचलो. हा कारखाना १९३२ साली बांधण्यात आला. कारखान्यात एकंदर पांच हजार कामगार असून त्यापैकी निम्म्याहून अधिक स्त्रिया आहेत. स्त्रियांचा पगार पुरुषांइतकाच आहे.

कारखाना पाहावयाला आत शिरण्यापूर्वी आम्ही एका प्रशस्त बागेतून जात होतों. पलीकडे लाल विटांची सुंदर टुमदार घरे दिसत होतीं. ही या कारखान्यातल्या कामगारांचीं राहण्याची घरे होत. ही घरे पाहाताना आमच्या मुंबईच्या कामगारांकरिता बांधलेल्या सिमिटाच्या चाळींची

मला आठवण झाली ! कामगाराच्या मुलाकरिता 'किंडर गार्टन' शाळा वगैरे सर्व काही व्यवस्था चोख आहे.

कामगाराना दोनशेपासून पधराशे रूबल्सपर्यंत पगार आहेत. अर्थात् पधराशे रूबल्सइतका लठ्ठ पगार फक्त 'स्टाखानोव्हाइट' कामगाराना मिळतो. 'स्टाखानोव्हाइट' म्हणजे जो उत्पादन वाढवण्याची एखादी नवीन पद्धत शोधून काढतो किंवा उत्पादनाचे प्रमाण तेवढ्याच वेळात कितीतरी पटीने वाढवून दाखवतो तो कामगार. 'स्टाखानॉव्ह' नावाच्या एका कामगाराने ही चळवळ सुरू केली, म्हणून अशा कामगाराना 'स्टाखानोव्हाइट' म्हणतात. लेनिनग्राडमधल्या छापखान्यात सर्वसाधारण कामगार सहा तासात ६०,००० अक्षरे लिनोटाईप मशिनवर कंपोज करू शकतो, पण त्याच मशीनवर 'स्टाखानोव्हाइट' कामगार सहा तासात १३०,००० अक्षरे कंपोज करतात. रशियात प्रत्येक कामगार 'स्टाखानोव्हाइट' होण्याकरिता धडपडत असतो 'फ्रेस्सर' मधल्या कामगाराना सहा दिवसातून एक दिवस भरपगारी रजा मिळते त्याचप्रमाणे वर्षातून एक महिना अशीच रजा मिळते. त्या रजेत कामगार व्होल्गा नदीवर किंवा काळ्या समुद्राच्या काठी कामगारासाठी सोव्हिएट सरकारने खास बाधलेल्या 'सॅनेटोरियम'मध्ये विश्रातीकरिता जातात. कारखान्यात एक 'प्रपोजल कमिशन' आहे एखाद्या कामगाराला उत्पादन वाढवण्याची काहीं नवी युक्ति सुचली तर त्याने ती या कमिशनपुढे माडावयाची.

आम्ही पहिल्यादा भट्टीखान्यात शिरलो. तिथे एका रागेने कितीतरी अजस्र भट्ट्या धगधगत होत्या आणि त्यातून लालपिवळ्या अग्निज्वाला भडकत होत्या. या खात्यातसुद्धा कितीतरी बायका काम करीत होत्या. आत उष्णता इतकी होती, की मला दोन मिनिटेसुद्धा उभे राहावेना ! या खात्यात काम करणाऱ्या कामगाराना दिवसातून फक्त सहाच तास काम असते. कारखान्यातल्या भितीवर काहीं ठिकाणीं हातीं लिहिलेलीं वर्तमानपत्रे लावलेली होती. याना 'वॉल न्यूजपेपर्स' म्हणतात. 'कामगारानो ! हा कारखाना तुमचा आहे. सोशालिस्ट उद्योगधद्याची काळजी घेणे आणि त्याचे सरक्षण करणे हे तुमच्या हातीं आहे–' इत्यादि ध्येयवाक्यें लिहिलेले लाल फडके जिकडे तिकडे टागलेलें दिसत होतें.

दुपारीं दीड वाजता कारखाना पाहून आम्ही परत आलो. जेवल्यानतर सहज आजचा 'मॉस्को डेली न्यूज' मी चाळीत बसलों होतो.* सोशालिस्ट राष्ट्रातली वृत्तपत्रे इतर राष्ट्रातल्या वृत्तपत्रापेक्षा किती वेगळी असतात! जाहिरात एकहि दिसत नाही. आमच्या वर्तमानपत्रात कुणी कुणाचा खून केला आणि कुणी कुणाची बायको पळवली या महत्वाच्या बातम्या! तेच आजच्या 'मॉस्को डेली न्यूज'कडे पहा. आजचा नुसता 'मॉस्को डेली न्यूज' पाहिला तरी रशियन राष्ट्राच्या नसानसातून नवचैतन्य कसे उसळते आहे याचे प्रत्यतर येते. काल-आजच्या रशियन पत्रातली मुख्य बातमी म्हणजे रशियन वैमानिकानीं उत्तर ध्रुवावर मिळविलेला अपूर्व विजय आणि त्यानी तिथे केलेले पराक्रम इतर बातम्याहि मासलेवाईक आहेत. एका सोव्हिएट गणितज्ञाला रशियन सरकारने दहा हजार रूबल्स बक्षीस दिले. गेली कित्येक शतके जगातल्या प्रख्यात गणितशास्त्रज्ञाना भडावून सोडणारा एक प्रश्न त्याने सोडवला म्हणे.

एका रशियन शास्त्रज्ञाने आइस्क्रीमची पॉवडर तयार केली आहे. खिशातून पॉवडर घ्यावी आणि आइस्क्रीम खावेसे वाटले की अर्धा कप पाण्यात थोडी पॉवडर टाकावी की झाले आइस्क्रीम तयार! ओडेसा येथील डॉ. फिलॅटॉव्ह यानी नुक्त्याच मेलेल्या माणसाच्या डोळ्याचे नस (tissues) आधळ्या माणसाच्या डोळ्यात बसवून त्याला दृष्टि आणण्याचे ऑपरेशन यशस्वी केले! या आणि अशा आजच्या 'मॉस्को न्यूज' मधल्या कितीतरी बातम्या राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीवर प्रकाश पाडतात. 'प्रवदा'च्या आजच्या अकात कामगाराना इषारा देण्यात आला आहे, की 'कामगारानो, स्वतःच्या राष्ट्राची बढाई सागण्याकरिता म्हणून शस्त्रास्त्राच्या किवा इतर कारखान्यातली महत्वाची रहस्ये तुम्ही वाटेल त्याच्याजवळ बोलून जाता, पण परराष्ट्रातील हेराचे जाळे सोव्हिएट रशियात पसरले आहे हे लक्षात ठेवा. मोठ्या सद्धेतूने आत्मप्रौढी मिरवायला जाल, पण आपल्या राष्ट्राचा घात कराल!'

सध्याकाळीं सात वाजता वाख्तागॉव्ह थिएटरमध्ये सुप्रसिद्ध 'रोजेस्यूर' सिमॉनॉव्ह याने बसवलेले स्लाव्हिनचे 'Intervention' हे नाटक पाहा-

वयाला गेलों. क्रान्तीनतर रशियात यादवी चालू असता स्वतःला 'राष्ट्रीय' समजणाऱ्या रशियातल्या बोल्शेव्हिकविरोधी भाडवलदार वर्गाने परराष्ट्राना आपल्या राष्ट्राचे लचके तोडावयाला कसे बोलावले ते या नाटकात दाखविले आहे. साम्राज्यवादी फ्रेंच किंवा इंग्रज लोकांचे दास्यत्व पत्करले, पण रशियन बोल्शेव्हिकाचे राज्य नको असे या 'राष्ट्रियाचे'मत होते !

पहिल्याच देखाव्यात ओडेसा बदर फ्रेंच सैन्याने घेतले आहे आणि बदरात जिकडेतिकडे लाल, पाढऱ्या, निळ्या रगाचे फ्रेंच झेडे फडकत आहेत, असे दाखविले होते. बदराचा देखावा कमालीचा हुबेहूब होता. दूर काळोखात लाल, हिरवे–बोटींच्या डोलकाठ्यावरचे दिवे लुकलुकत आहेत. बदरात नागर टाकून उभ्या असलेल्या दोन आगबोटीचे भाग दिसत आहेत. धक्क्यावर पेट्या, दोरखड वगैरे सामान पडले आहे. फ्रेंच सोजिराशी रशियन अमीर–उमरावाच्या पोरी प्रणयचेष्टा करताहेत. फार काय, सर्वसन्यास घेतलेल्या रशियन भिक्षुणी(Nuns)सुद्धा धर्मलड बोल्शेव्हिकाच्या तावडीतून सोडवण्याकरिता हे फ्रेंच उद्धारकर्ते आले, म्हणून फ्रेंच सोजिराच्या गळ्यात गळा घालताहेत !

फ्रेंच सैनिकात अली नावाचा एक काळा सेनेगालीज सोजीर दाखवला होता. तो शेवटी बोल्शेव्हिकाना मिळतो, पण नाटकातले बोल्शेव्हिक शिपाई त्याला 'Chorni' 'Chorni' (म्हणजे रशियन भाषेत 'काळा अदमी) म्हणून चिडवीत होते ते मला आवडले नाही. त्याचप्रमाणे एके ठिकाणी 'To them even Negro soldiers are preferable to Bolsheviks' हे एका बोल्शेव्हिकाच्या तोडचे वाक्यहि मला कसेसेच वाटले. कदाचित् मी 'काळा आदमी' आहे म्हणून मला तसे वाटले असेल. पण बोल्शेव्हिक नाटककाराने अप्रत्यक्ष रीतीने का होईना, पण काळ्या लोकाविषयी अशी अनुदार वृत्ति प्रदर्शित करू नये असे मला वाटते.

नाटक सपल्यावर रात्रीं अकरा वाजता मी हॉटेलात परत आलो.

* * *

ता. १० जून—

—झाड एकच पण फळें दोन प्रकारचीं!—कम्युनिस्टानीं हा विनोद जाणून केला आहे कीं चुकून?

मॉस्कोमधले सुप्रसिद्ध 'पॉलिटेक्निक' पाहावयाला सकाळीं साडेदहा वाजता निघालो.

सोव्हिएट सत्ता स्थापन झाल्यापासून आतापर्यंत रशियाचा औद्योगिक क्षेत्रात जो अपूर्व उत्कर्ष झाला आहे, त्याचे 'पॉलिटेक्निक' हे एक प्रचड प्रदर्शन आहे म्हणा ना या भव्य इमारतीच्या निरनिराळ्या दालनात सोव्हिएट राष्ट्राची प्रगति दाखविणारीं चित्रे आणि 'मॉडेल्स' व्यवस्थित रीतीने माडून ठेवण्यात आलीं आहेत. स्कॅडिनेव्हियाच्या सरहद्दीपाशी रशियाचा जो प्रात आहे, तेथील जमिनीत विपुल फॉस्फरस आहे. तो काढण्याकरिता तिथे एक प्रचड कारखाना काढण्यात आला आहे. पूर्वी जेमतेम चाळीस घरं असलेले एक खेडे तिथे होते. त्याच ठिकाणी आता चाळीस हजार वस्तीचे एक गजबजलेले गाव झाले आहे. काही वर्षापूर्वी ज्याचा खून झाला त्या किरॉव्ह या सुप्रसिद्ध बोल्शेव्हिकाचे नाव या गावाला देण्यात आले आहे त्याला किरॉव्हस्क म्हणतात.

रशियाच्या खेड्यापाड्यातून विजेचा प्रसार करायचा हा लेनिनचा हट्ट होता पधरा वर्षात रशियात निदान तीस तरी विद्युदुत्पादक यत्रे (Plants) झाली पाहिजेत अशी लेनिनची योजना होती काहीतरीं अशक्य गोष्टी लेनिन बोलतो म्हणून स्वतःला शहाणे समजणारे बरेच लोक लेनिनला त्या वेळेला हसले. पण तेव्हापासून बारा वर्षात अशीं बावन यत्रे उभारण्यात आलीं! पधरा वर्षे पुरी झाली तेव्हा पचाण्णव यत्रे काम करीत होती आणि यदा असलीं दीडशे यत्रे सबध रशियाभर आहेत! झारच्या वेळीं साऱ्या रशियात तीस हजार टन ताब्याची पैदास होत असे, आता अनेक ताब्याच्या खाणीपैकीं फक्त एका प्रसिद्ध ताब्याच्या खाणींतूनच एक लाख टन ताबे निघते! अमेरिकेतला लूथर बरबॅक हा जसा फळाच्या सृष्टींतला जादूगार

समजला जातो, तसाच रशियाचा प्रख्यात वनस्पतिशास्त्रज्ञ मिचुरिन् हा फळाचा प्रतिपरमेश्वर आहे. बरबॅकने बिनबियाचे पेरू निर्माण केले आहेत. मिचुरिन् तर त्याच्याहि पुढे गेला आहे ! एकाच झाडाला 'अॅशबेरी' आणि 'पेअर' ही फळे आणण्याचे प्रयोग त्याने शभर टक्के यशस्वी केले आहेत अशा एका झाडाचा नमुना 'पॉलिटेक्निक'मध्ये मीं प्रत्यक्ष पाहिला. एका फांदीला 'अॅशबेरी'ची फळे लटकत होती, तर दुसऱ्या फांदीवर एक-दोन 'पेअर' होती !

दीड वाजता 'पॉलिटेक्निक' पाहून मी परत आलो परत येताना कमालीच्या विषण्णतेने माझे अतःकरण भरून आले. रशियाच्या डोळे दिपवून टाकणाऱ्या उत्कर्षाचे ते भव्य प्रदर्शन पाहून मला हेवा वाटला असे नव्हे, पण माझ्या गरीब हिंदुस्थानची मला अतिशय तीव्रतेने आठवण झाली माझा देशहि असाच अफाट आणि विस्तीर्ण आहे. आमची भूमीहि इतकीच किंवा याहूनहि सुपीक आहे आणि तिची खनिज सपत्तीहि इतकीच विपुल आहे मग या रशियन गाइडप्रमाणे आमच्या उत्कर्षाची अशी रसभरित वर्णने करण्याची सधि आम्हाला मिळणार तरी केव्हा ? ती केव्हातरी मिळेलच अशी मला खात्री वाटते पण रशियाचे हे वैभव पाहून तो विलब मात्र मला आता असह्य होतो

दुपारी अडीच वाजता मॉस्कोमधले परमेश्वर–विरोधी वस्तुसग्रहालय (Anti-God Museum) पाहावला गेलो. पुष्किन स्क्वेअरमधल्या एका जुनाट वाड्यात हे 'म्यूझियम्' आहे. पूर्वी हा वाडा रशियन 'नन्स'चे निवासस्थान होते. डार्विनच्या उत्क्रान्तितत्त्वाप्रमाणे माकडापासून माणसा-पर्यंत मानवजातीची उत्क्रान्ति कशी झाली ते चित्ररूपाने एका दालनात दाखविले आहे. दुसऱ्या दालनात मनुष्यप्राणी रानटी अवस्थेत जनावराची पूजा करीत असे त्याची काही चित्रे आणि नमुने ठेवलेले आहेत. तिसऱ्या एका दालनात प्राचीन इजिप्शियन लोकाची मृतपूजा दाखविण्याकरिता काही 'ममी' ठेवल्या आहेत वरच्या मजल्यावर मगोल देवताच्या अक्राळविक्राळ मूर्ति माडून ठेवलेल्या आहेत. मात्र या मजल्यावर एक विनोदी घटना मला पाहावयाला मिळाली. मगोल देवतेची एक पादरी

मूर्ति एका बाजूला आहे आणि तिच्या शेजारच्याच कोपऱ्यात सुंदर काळ्या दगडात कोरलेला स्टालीनचा एक भव्य अर्धपुतळा आहे! 'या मगोल देवताच्या घोळक्यात हा देव कोण?' मी मनात म्हणालो. या परमेश्वरविरोधी 'म्यूझियम'मध्ये हा विनोद रशियन कम्युनिस्टानी जाणून-बुजून केला आहे की कम्युनिस्ट बहुधा गभीर, विनोदशून्य प्रकृतीचे लोक असल्यामुळे त्याच्या हातून हा विनोद चुकून झाला आहे? कुणाला ठाऊक?

सध्याकाळी साडेसहा वाजता मी आणि आमचा कॅनेडियन म्हातारा 'यूनिअन सिनेमा'त 'Return of Maxim' ही फिल्म पाहावयाला गेलों. तिकिटाला २ रुबल्स आणि ६० कोपेक म्हणजे जवळजवळ सव्वा रुपाया पडला सध्या ही फिल्म मॉस्कोत अतिशय लोकप्रिय झाली आहे. मॉस्कोमधल्या दहाबारा सिनेमागृहात हीच फिल्म चालू आहे दुसऱ्या चारपाच थिएटरात 'Arcen' नावाची एक फिल्म चालू आहे एखादी फिल्म लोकप्रिय झाली की तीच बऱ्याचशा थिएटरात दाखविण्यात येते. जगात सर्वश्रेष्ठ समजले जाणारे सुप्रसिद्ध रशियन दिग्दर्शक आयझेन्स्टाइन किवा पुदॉव्हकिन् याची एखादी फिल्म पाहावयाची मला अतिशय इच्छा होती, पण त्याच्या फिल्म्स् सध्या कुठेच चालू नाहीत

'Return of Maxim' ही अगदीच दुय्यम किवा तिय्यम दर्जाची फिल्म मला वाटली. कुठल्याही सामान्य अमेरिकन किवा इंग्लिश चित्र-पटापेक्षा ही काही चागली नव्हती. आयझेन्स्टाइन किवा पुदॉव्हकिन याच्या-मुळे रशियन चित्रपटकलेला जी कीर्ति मिळाली आहे त्या मानाने या फिल्म-मध्ये काहीच तथ्य नव्हते. आयझेन्स्टाइन आणि पुदॉव्हकिन याना बाजूला सारून असल्या सामान्य कलाकृतीना सोव्हिएट सरकारने उत्तेजन द्यावे ही आश्चर्याची गोष्ट आहे! यूनियन थिएटरहि अगदीच सामान्य आहे. आपल्याकडे एखाद्या वाय. एम्. सी. ए च्या हॉलमध्ये केव्हाकेव्हा फिल्म दाखवतात, तसाच थोडासा प्रकार इथे मला वाटला. ८—२० ला फिल्म सपली मात्र दोन गोष्टी मला आवडल्या जाहिराती दाखवल्या जात नाहीत आणि मध्येच 'इटर्व्हल' देऊन विनाकारण रसभग केला जात नाहीं.

आज मी खोलींत एकटाच आहे. मॅक्लॉव्ड आज रात्रींच्या गाडीने लेनिनग्राडला गेला. आल्या मार्गाने पुन्हा लेनिनग्राडहून •तो बोटीने लडनला जाणार. मी उद्या रात्रीं मॉस्को सोडणार आणि रेल्वेने पोलड-मधून जर्मनी आणि जर्मनीतून पॅरिसला जाणार.

* * *

ता. ११ जून –

–Mother and Children's Room.–*मुलाचें गाव* !

ब्रेकफास्टनतर साडेदहा वाजता मॉस्को रेल्वे स्टेशनवरील 'Mother and Children's Room' पाहावयाला आम्ही निघालो वाटेत लाल दगड आणि काचा मिळून अत्यत आधुनिक पद्धतीने बाधलेल्या दोन मोठ्या थोरल्या सुदर इमारती दिसल्या त्यापैकी एक उद्योगधद्याच्या मत्र्याचे ऑफिस (Commissariat of Light Industries) आणि दुसरे शेतकी–खात्याचे ऑफिस (Commissariat of Agriculture) होते असे गाइडकडून मला कळले.

स्टेशनावर एक 'Mother and Children's Room' ठेवणे हे रशियाचें एक वैशिष्ट्य आहे. दूरदूरच्या गावाहून कामगाराच्या बायका मॉस्को शहर पहावयाला येतात, तेव्हा लहानलहान मुलाना बरोबर घेऊन फिरणे त्याना शक्य नसते. त्यानीं आपली मुले या 'रूम'मध्ये ठेवावी आणि सध्याकाळीं परत जाताना घेऊन जावी इथे डॉक्टर–नर्सेसची वगैरे सुरेख व्यवस्था आहे. रूममध्ये शिरण्यापूर्वी आमच्यापैकी प्रत्येकाला डॉक्टरलोक ऑपरेशन थिएटरमध्ये घालतात तसले पाढरे झगे घालावयाला देण्यात आले. एका खोलींत एका गुटगुटीत पोराला एक नर्स आघोळ घालीत होती. दुसऱ्या एका खोलीतल्या भितीवर पुष्किनच्या पुस्तकातल्या परीकथाचीं चित्रे काढलेलीं होतीं आणि मुलासाठी नाना तऱ्हेची खेळणीं, चिमुकल्या खुर्च्या, चिमुकली टेबले वगैरे वस्तु ठेवलेल्या होत्या. या खोलींत दहापधरा मुले खेळत होतीं. याच खोलीतल्या एका भितीवर स्टालिनचे एक मोठे थोरले रगीत चित्र होते आणि त्याच्या अगाखाद्यावर मुले खेळत आहेत असे दाखविले होते.

स्टेशनवरील ही 'रूम' पाहून झाल्यानतर गावातला पाव तयार करण्याचा एक मोठा कारखाना (Bread factory) पाहावयाला आम्ही गेलो. कारखान्याच्या बाहेरल्या बाजूला 'डायरेक्टर'ची खोली होती कारखाना पहावयाला आत जाण्यापूर्वी तिथे त्याने आम्हाला कारखान्याची एकदर माहिती सांगितली. दिवसाला जवळजवळ अडीचशे टन पाव या कारखान्यात तयार होतात. कामगाराला सरासरी महिना २२५ रूबल्स पगार मिळतो. 'स्टाखानोव्हाइट' कामगाराला बाराशे रूबल्सपर्यंत पगार मिळतो. एकदर ७५० माणसे कारखान्यात काम करीत आहेत. त्यापैकीं साठ टक्के स्त्रिया आहेत. बायकाना बाळतपणापूर्वी दोन महिने आणि नतर आणखी दोन महिने अशी चार महिने भरपगारी रजा मिळते एखाद्या कामगाराला एका खात्यात काम करण्याचा कटाळा आला तर त्याला दुसऱ्या खात्यात बदली करून घेता येते

कारखाना पाहावयाला आत शिरण्यापूर्वी आम्हाला 'बेकर'च्या पाढऱ्या टोप्या आणि पाढरे झगे देण्यात आले स्वच्छतेच्या दृष्टीने ही काळजी घेण्यात येते. सगळीं कामे यत्रानी होतात कणीक तिबण्याकरिता एक प्रचड पोलादी यत्र आहे. एका मोठ्या थोरल्या 'Conveying machine' च्या पट्ट्यावरून एकएक पाव भट्टीकडे पुढे सरकतो आणि खरपूस भाजून घेण्याकरिता मिनिटभर भट्टीवर थाबून पुढे जातो !

दुपारीं अडीच वाजता मॉस्कोतले एक कामगाराचे विश्रातिस्थान (Park of Rest and Culture) पाहायला गेलो. 'Mother and Children's Room' प्रमाणेच अशा 'पार्क्स' हेहि एक रशियाचे वैशिष्ट्य आहे. एकट्या मॉस्को शहरातच अशा तेवीस 'पार्क्स' आहेत या पार्कमध्ये प्रवेश मिळण्याकरिता नावाला थोडे पैसे देऊन तिकीट विकत घ्यावे लागते.

या बागा मात्र खरोखरच भव्य आणि विस्तीर्ण आहेत. आतमध्ये व्यायामाचीं साधने, पोहण्यासाठीं तळीं, खाण्यापिण्याचीं आणि आइस्क्रीमचीं दुकाने सर्व काहीं आहे. ठिकठिकाणी सुदर फुलझाडाचे ताटवे आणि मध्येमध्ये भव्य पुतळे आहेत.या प्रत्येक 'पार्क'मध्ये 'Children's Townlet' किंवा 'मुलाचे गाव' नावाचा एक भाग असतो. मी आज

' टाउनलेट 'च पहावयाचे ठरविले आहे. या ' टाउनलेट 'च्या प्रवेश-द्वारावर स्टालिनचे भव्य चित्र आहे. स्टालिनच्या आवतीभोवतीं स्वच्छद बागडणारीं मुले काढलीं आहेत दहा वर्षांच्या वरच्या मुलाना या ' टाउनलेट 'मध्ये यायचे असेल तर दहा कोपेकचे – किवा एक आण्याचे म्हणा – तिकीट घ्यावे लागते दहा वर्षाखालच्या मुलाना प्रवेश फुकट आहे.

एका विभागात काही मुले शिवणकाम शिकत होती. दुसऱ्या एका विभागात प्लास्टरचे पुतळे करीत असलेली काहीं मुले बसलीं होती. एका छोट्या मुलाने खरोखर दोनतीन सुदर लहान पुतळे तयार केले होते इथे येऊन आपणाला आवडेल ते काम मुलानी शिकावे किवा करावे मुलासाठी एक लहानसे थिएटरसुद्धा इथे आहे मुलेच नाटके बसवतात आणि या थिएटरमध्ये ती करून दाखवतात. अर्थात् मोठी माणसे त्याना मदत करतात. पण मुलाना शक्य तितके स्वातत्र्य दिले जाते. एके ठिकाणी विमाने कशी करतात ते विमानाचे सुटे भाग घेऊन तिथला एक मास्तर मुलाना समजावून देत होता बागेत ठिकठिकाणी मोठमोठे फळे आहेत आणि त्यावर तरतऱ्हेची रगीत चित्रे लावलेली आहेत या चित्रात मुलाच्या बालिश जिज्ञासेला काहीतरी विचित्र प्रश्न सुचतात त्याची उत्तरे दिलेली असतात. एक प्रश्न असा दाखवला आहे, की अमेरिकेला बोटीने किवा विमानाने जायची काय जरूर आहे ?–पृथ्वी गरगर फिरते ना, मग विमानातून खूप उच आकाशात जावे आणि पृथ्वी फिरताफिरता अमेरिकेचा भाग आपल्याखाली आला की वरून सरळ खाली उडी मारावी !

एक लहानसे तळे इथे आहे त्यात कितीतरी मुले डुबत होती, तर कुणी होड्या चालवीत होती एक लहानशी वाफेची बोटसुद्धा या तळ्यात आहे. तिचे एजिन चालू करणे आणि ती चालवणे वगैरे कामे मुलेच करतात. इथल्या काही मुलाचे मी फोटो घेतले.

एक उच ' टॉवर ' आहे. त्याच्या वरच्या टोकावरून ' पॅराशूट ' घेऊन खाली उडी मारण्याचे मुलाना शिक्षण देतात. ' पॅराशूट 'ला बाधून मुलाना खाली ढकलून देतात. मात्र या ' पॅराशूट 'ला वरच्या बाजूला एक पोलादी तार असते. जर चुकून ' पॅराशूट ' उघडली गेली नाही, तर खाली

आदळून मुलाचा कपाळमोक्ष होऊ नये म्हणून ही तार लावलेली असते. ती ताबडतोब मागे खेचून पडणाराला सावरता येतें पॅराशूट घेऊन उडी मारणाऱ्या एका मुलाचाहि मी फोटो घेतला.

परत फिरताना वाटेत एके ठिकाणी पाच-सहा चिमुकलीं मुले ' कॉकेशियन ' नाच करताना दिसलीं. मध्ये एक मोठी मुलगी गात बसली होती आणि तिच्या भोवती फेर धरून ही मुले नाचत होती.

हे ' मुलाचे गाव ' पाहून साडेसहा वाजता मी हॉटेलात परत आलों.

रात्रीं ११–५ च्या गाडीने मी मॉस्को सोडणार. रात्री १०–१५ वाजता 'इटूरिस्ट'चा एक मनुष्य मला मॉस्को स्टेशनवर घेऊन गेला आणि माझ्या जागेची आणि सामानसुमानाची त्याने सर्व व्यवस्था केली गाडी बरोबर ११–५ ला सुटली जड अतःकरणाने मॉस्कोचा आणि रशियाचा मीं निरोप घेतला आता पुन्हा केव्हा मी रशियाला येईन कुणाला ठाऊक !

* * *

घराकडे—

ता. १२ जून—

'जगातील कामगारानो, एक व्हा !'—गोष्टीवेल्हाळ आल्फ्रेड बानामन.

झोपून उठलों तेव्हा आठ वाजले होते. मॉस्कोहून निघताना बरोबर घेतलेले सॅडविचेस आणि सत्री खाल्ली. दोन्ही बाजूला हिंदुस्थान-सारखीच दूरवर पसरलेली सपाट शेती जमीन आणि बर्चवुडची जगले दिसत आहेत. हिंदुस्थानसारखेच प्रखर ऊन पडले आहे आणि उष्माही तसाच होतो आहे. ११—३० वाजता मिन्स्क स्टेशन आले बरोबर १२—४५ ला नेगोरेलोये स्टेशनात गाडी शिरली नेगोरेलोये येथे सोव्हिएट रशियाची सरहद्द सपते, आणि थोड्या अतरावर पोलडची हद्द सुरू होते. आता सर्व सामान खाली काढावे लागणार, आणि कसून कस्टमची तपा-सणी झाल्यानतर पुन्हा सामान गाडीत चढवावयाचे स्टेशनातल्या स्टेश-नात सामान खालीं स्टेशनच्या हॉलमध्ये नेऊन पुन्हा ते गाडीत ठेवावयाला रशियन हमाल अडीच रूबल्स म्हणजे सव्वा रुपया मागतो आहे. माझ्याकडची रशियन नाणी मी केव्हाच सपवून टाकली आहेत. आणि सव्वा रुपया याला देण्याकरिता पौडाची सबध नोट मोडावयाची मला मुळींच इच्छा नाही, कारण उरलेले रशियन पैसे रशियन हद्द सोडल्या-बरोबर निरुपयोगी होणार आहेत. स्वावलबी होण्याचा निश्चय करून माझ्या तीनही मोठ्या थोरल्या बॅगा मोठ्या प्रयासाने मी खाली उतरल्या आणि कस्टम—हॉलमध्ये नेल्या. स्टेशनचा हॉल ऐसपैस आणि भव्य आहे. स्वच्छ पाढऱ्या चारी बाजूच्या भितीवर इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन आणि रशियन भाषात 'जगातील कामगारानो, एक व्हा' हीं अक्षरे ठळकपणे

चितारली आहेत. एका कोपऱ्यात लेनिनचा अर्धपुतळा आहे आणि दुसऱ्या कोपऱ्यात स्टालिनचा आहे खुष्कीच्या मार्गाने रशियात शिरणाऱ्या प्रवाशाने सरहद्दीवरल्या या स्टेशनात पाऊल टाकल्याबरोबर आपण कामगाराच्या राज्यात आलों आहोत याची हा हॉल पाहिल्याबरोबर त्याला खात्री पटेल.

२ वाजता आमच्या गाडीने नेगोरेलोये सोडले गाडी पाच दहा फूट गेली नसेल तो एक उच खाब दृष्टीला पडला. त्यावर विळाकोयत्याचे चिन्ह होते या खाबापासून पाच दहा फुटाच्या अतरावर दुसरा खाब होता. त्यावर गरुडाचे चिन्ह होते. या खाबापासून पोलडची हद्द सुरु झाली. २–३० वाजता स्टॉल्पची या पोलडच्या सरहद्द–स्टेशनात गाडी उभी राहिली. अर्धा तास झाला नाही तो आता पुन्हा सामान उतरावयाचे आणि पोलिश कस्टम अधिकाऱ्याकडून पुन्हा बॅगातल्या सर्व वस्तूची उलथापालथ ! आता मात्र सामान त्याच गाडीत पुन्हा चढवावयाचे नाही बर्लीन–पॅरीसला जाणाऱ्या इटरनॅशनल एक्सप्रेसमध्ये आता बसावयाचे.

स्टॉल्पची स्टेशनातले भव्य उपाहारगृह पाहून माझ्या पोटात कोकलत असलेले कावळे अधिकच ओरडू लागले. एका जेवणाकरता सबध पौड मोडून पोलिश पैसे घ्यावयाचे माझ्या जिवावर आले. पण सुदैवाने माझ्याकडे काही अमेरिकन डॉलरच्या नोटा आहेत. स्टेशनातल्या 'मनी–एक्सचेज' ऑफिसातून एका डॉलरचे पोलिश पैसे मी घेतले. स्लॉटे आणि ग्रॉशे अशी पोलिश नाणी आहेत शभर ग्रॉशेचा एक स्लॉटे एका डॉलरचे ५ स्लॉटे आणि २० ग्रॉशे माझ्या हातात आले दोन कप कॉफी आणि काही सॅडविचेस् मी उपाहारगृहात घेतले. त्याची किमत मला २ स्लॉटे द्यावी लागली. तोंड धुण्याकरता स्नानगृहात गेलो. तिथे एका पोलिश छोकऱ्याने मोठ्या अदबीने साबू आणि स्वच्छ टॉवेल दिला. पण तेवढ्याकरता मला २० ग्रॉशे मोजून द्यावे लागले !

मॉस्कोहून माझ्याच गाडीतून आलेल्या त्या दोन मध्यमवयस्क अमेरिकन स्त्रिया माझ्याच टेबलावर कॉफी घेत आहेत. त्याच्यापैकी एक डॉक्टरीण आहे. आपला नवराही डॉक्टर असून आयुर्वेदाच्या अभ्यासा-

करता काहीं वर्षांपूर्वी तो हिंदुस्थानात येऊन गेला म्हणून तिने मला सांगितले. रवींद्रनाथ टागोराचा शास्त्री नावाचा कुणी नातेवाईक आपल्या नवऱ्याचा मित्र असल्याचे ती सांगत होती. अगदीं गबाळ कपडे केलेला एक म्हातारा झेक् गृहस्थही स्टॉल्पचीपर्यंत माझ्या डब्यात होता. तो वॉर्सावरून प्रागला जात आहे माझ्याबरोबर थोडे थोडे इंग्लिश तो बोलत होता ते ऐकून मी चीत झालो. इंग्लिश भाषेची इतकी कत्तल उडवता येते याची मला कल्पनाही नव्हती !

इंटरनॅशनल एक्सप्रेस पलीकडल्या प्लॅटफॉर्मवर उभी आहे चार चार माणसाचे दोन बाक असलेला तिसऱ्या वर्गाचा एक सबंध कंपार्टमेंट मोकळा आहे. आपल्याकडल्या दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यापेक्षाही स्वच्छ आणि सोयीस्कर या गाडीचे डबे आहेत. उद्या सकाळी बर्लीनला पोहोचेपर्यंत एक रात्र मला या डब्यात काढावयाची आहे. गर्दी न होता हे बाक असेच रिकामे राहिले तर रात्री झोपायची चांगलीच चैन होईल. थोड्या वेळानें किडकिडित खप्पड चेहेऱ्याचा असा एक पंचवीस सव्वीस वर्षांचा तरुण एक फाटकी तुटकी बॅग घेऊन माझ्या डब्यात येऊन समोरच्याच बाकावर बसला सुदैवाने त्याला संभाषण चालू ठेवण्याइतके मोडकेतोडके इंग्लिश येते आहे. तो जर्मन आहे त्याचे नाव आल्फ्रेड् बानामन्. थोड्या वेळाने गाडी सुटली. त्यापूर्वी एक गमत झाली. गाडी स्टॉल्पची स्टेशनात शिरली तेव्हा माझ्या घड्याळात २–३० वाजले होते, पण स्टेशनाच्या घड्याळात पहातो तो १२–३० च ! आता घड्याळे पुन्हा २ तास मागे करावयाचीं. रशियाहून पुन्हा युरोपला आम्ही मागे चालले आहोत !

आल्फ्रेड बानामन् चांगलाच गोष्टीवेल्हाळ पोरगा आहे. रशियात सहा वर्षे बांधकाम खात्यातला कामगार म्हणून काम करून तो जर्मनीला परत जातो आहे हे ऐकून त्याच्या गोष्टी ऐकण्याची मला फारच उत्सुकता आहे. रशियात सहा वर्षे राहूनही रशियाबद्दल त्याचे चांगलेसे मत दिसत नाहीं. रशिया जर इतका तुला आवडत नाहीं तर रशियात राहलास कशाला, म्हणून मी त्याला विचारले, तेव्हा एका रशियन मुलीशी लग्न केल्याचे त्याने मला सांगितले. त्याचा सासरा एक जमीन मालक

(Kulak) आहे, आणि सध्या तो सैबेरियात खडी फोडतो आहे! आपणाशीं लग्न केल्यामुळे त्याची मुलगी बचावली, बानामन् म्हणतो. त्याच्या बायकोला त्याच्याबरोबर जर्मनींत यावयाची परवानगी मिळाली नाहीं. घरीं पोहोंचल्यावर तिला जर्मनीचा पासपोर्ट मिळवण्याची आपण खटपट करणार आहोंत, तो म्हणतो. एक वर्षाचें एक लहान मूलही त्याला आहे. उपरोधिक स्वरात तो मला विचारतो, "मॉस्कोमधील मोठमोठे कारखाने आणि नव्या इमारती तुम्हाला दाखवल्या असतील. होय ना? कामगाराच्या चाळी पाहिलात का? एका एका खोलींत चारचार माणस कोंबलेलीं असतात. आमच्या जर्मनींतल्या कामगाराची स्थिती वाईटच आहे, पण मी म्हणतों त्यापेक्षाही रशियातल्या कामगाराची स्थिती वाईट आहे." त्याच्या स्वरात भलताच कडवटपणा होता.

"तुला किती पगार मिळत होता?" मी विचारलें.

"चांगला ३०० रूबल्स पगार मला मिळत होता, पण करायचाय काय?" तो म्हणाला.

"म्हणजे?"

"म्हणजे काय!" तो बोलूं लागला, "माझ्या छोट्या मुलीकरता दिवसाला एक लिटर दूध लागे त्याला दीड रूबल द्यावा लागे. म्हणजे महिन्याचे ५० रूबल्स गेले त्यातच. महिन्याला साधारणपणे १००० रूबल्स ज्याना पगार मिळतो त्यानाच जेमतेम सुखाने रशियात रहाता येतें. रशियात पदार्थांच्या किंमती भरमसाट आहेत. ही झाली शहराची स्थिती, आतमध्ये खेड्यापाड्यात तर बघायलाच नको!"

राजकारणावर त्याला बोलायला लावायचा मी प्रयत्न केला, पण तो धूर्त पोरगा उत्तरें द्यायचे मोठ्या शिताफीनें टाळूं लागला. गाडींत अतिशय उकडत होतें.

"काय, भयंकर उकाडा हा!" बानामन् म्हणाला.

"हें काहींच नाहीं," मी म्हणालों, "आमच्या हिंदुस्थानात नेहमींच उकडत."

"का हो, तुम्हाला इंग्लिश लोक आवडतात का?" त्यानें मला विचारलें.

" चागलेच आवडतात. " मी म्हणालों, " त्याच राज्य मात्र आवडत नाहीं ! "

राजकारणासबधीं बोलायचें तो टाळीत होता, पण रशियापाशीं केवढा तरी अवाढव्य प्रदेश आणि भरपूर कच्चा माल आहे, आणि जर्मनीजवळ मात्र काहीं नाहीं, एवढें सागावयाला तो चुकला नाहीं.

" युद्ध नक्की होणार. ' तो म्हणाला.

" तस झाल तर फार वाईट होईल. " मी मुद्दाम म्हणालो.

त्यावर त्याने उत्तरच दिले नाहीं.

रात्रीं ९ च्या सुमाराला वॉर्सा—ईस्ट स्टेशनात गाडी उभी राहिली. पोलडची राजधानी वॉर्सा (—पोलिश भाषेत वारझावा—) शहरात दोन स्टेशनें आहेत. वॉर्सा शहर विस्तुला नदीच्या दोन काठावर वसले आहे. दुसऱ्या काठावर मुख्य वॉर्सा स्टेशन आहे. आणखी एक तासानें म्हणजे १० वाजता या स्टेशनात गाडी आली. हें स्टेशन अतिशय भव्य आणि सुदर आहे. स्टेशनातल्या दिव्याच्या खाबाभोंवतीं रगीबेरगी फुलाच्या वेली लावलेल्या आहेत. वॉर्सा स्टेशनात उतरून इकडेतिकडे पाहिल्याबरोबर माझ्या डोळ्याना खूपच बरें वाटलें मॉस्कोमधले गबाळे कपडे घातलेले स्त्री-पुरुष पाहून कटाळलेल्या मनाला सुटसुटीत कपडे घालून इकडून तिकडे फिरणाऱ्या या सुदर पोलिश स्त्रिया पाहून एकदम उल्हास वाटतो.

रात्रीं हातपाय पसरून गाडींत झोंपण्याच्या माझ्या आशा मात्र वॉर्सा स्टेशनात धुळीला मिळाल्या. दोन तीन गलेलठ्ठ पोल आमच्या डब्यात शिरले आणि समोरच्या बाकावर बसले. त्यापैकीं एक ठेंगणासा पोल सुदर इंग्लिश बोलू शकतो. त्याचा अमेरिकेशीं व्यापार असून तो अनेक वेळा अमेरिकेला जाऊन आला आहे. बोलता बोलता तो मला म्हणाला, " तुमच वय काय ? "

मी म्हटले, " आहे तीस एकतीस वर्षें. "

" माझी थट्टा करता काय ? " तो मोठ्यादा हसून म्हणाला, " वीस वर्षांपेक्षा एक दिवसही तुमच वय अधिक असेल यावर माझा विश्वास बसत नाहीं ! "

हा अनुभव मात्र मला नवीन नाहीं. युरोपात फिरताना दोनतीनदा असाच प्रकार झाला आहे. मॉस्कोमध्यें आमच्या हॉटेलातली एक म्हातारी अमेरिकन बाई अठरा वर्षांपेक्षा माझे वय अधिक असल्यास वाटेल ते हरावयाला तयार झाली होती!

रात्रीं १२ वाजता त्या तीन पोलिश गृहस्थापैकीं दोघेजण एका स्टेशनात उतरून गेले. मी माझे गरम पाघरूण बाहेर काढले आणि झोंपावयाचा प्रयत्न करू लागलों. ३ च्या सुमारास पोझान स्टेशन आलें. हें पोलिश–जर्मन सरहद्दीवरले स्टेशन आहे. आता जर्मन सरहद्द सुरू होणार. सामानाची तपासणी, पैशाची तपासणी वगैरे सर्व तपासण्या इथे झाल्या. ४ ३० वाजता जर्मन सरहद्दींतलें न्यू ब्यूथेन स्टेशन आलें जर्मनींत खर्चाला लागतील म्हणून एक पौंडाची नोट मोडून मी १२ जर्मन मार्क्स घेतले. जर्मन कस्टम अधिकाऱ्याकडून मी रशियातून आलेला असल्यामुळे माझी कसून झडती होणार, अशी क्षणाक्षणाला मी अपेक्षा करीत होतों. पण काहींच झाले नाहीं. त्याने पासपोर्ट पाह्यला, माझे पॅरीसचे तिकीट पाह्यले आणि तो निघून गेला. बानामनचा पासपोर्ट पाहून मात्र त्याला सामानासह त्याने खालीं उतरावयाला लावले. का? तो जर्मन म्हणून? एवढस तोंड करून बानामन्‌ने मला 'गुड्‌बाय्' केला, आणि त्या अधिकाऱ्याबरोबर तो निघून गेला. गाडी ५–१५ ला सुटली. बिचारा बानामन्! आपली आई आणि भाऊ बर्लीनमधल्या शार्लोटन्‌बर्ग–स्टेशनात आपणाला भेटावयाला आले असतील हे केवढ्या आशेने आणि आतुरतेने तो सागत होता!

* * *

ता. १३ जून १९३७–

किती सुंदर आहे बर्लिन!—बर्लिनचें माथेरान!—आणि मी म्हणे रशियाचा माहितगार!

बानामन् निघून गेला, आणि गाडी चालू झाली. जर्मन सरहद्दीवर माझ्या सामानाची तपासणी झाली नाहीं हे पाहून मी आश्चर्यचकित झालों. मॉस्कोहून मी सरळ बर्लीनला येत असल्यामुळें तर रशियाहून

येणाऱ्या माणसाची जर्मन कस्टम अधिकाऱ्याकडून कशी आणि काय भयकर तपासणी होईल, याचीं भयकर चित्रें मी मनात रगवून ठेवलीं होतीं. पण जर्मनीने माझी चागलीच फजिती करावयाचे ठरविले होतें असें दिसते ! तिकीट तपासणाऱ्याने माझे तिकीट पाहिले, आणि मला एक शब्दही न विचारता तो पुढे निघून गेला. माझे तिकिट पॅरिस पर्यंतचें होतें, आणि ते दोन महिनेपर्यंत चालणार असल्यामुळे मी मध्येच उतरून बर्लिनमध्ये काहीं दिवस रहावयाचे ठरविले होते. मी जर्मनींत उतरणार नाहीं या समजुनीने तर मला सोडून देण्यात आले नसावे ना ? पण मग पोलडच्या हद्दीवर एवढी कसून तपासणी का झाली ? रशियाहून निघताना आपणाला जर्मनींतून जावयाचे आहे म्हणून मारे बॅगमध्ये हे पुस्तक नको, ते कागद नकोत असा कडेकोट बदोबस्त मी केला होता पण मारामारी करण्याच्या उद्देशाने एखाद्याच्या घरीं आपण तावातावाने जावे आणि त्याने हसत हसत आपले स्वागत करून चहाचा कप पुढे करावा तसे माझे झाले ! जर्मन फॅसिस्टानीं माझी भलतीच निराशा केली.

७ वाजता फ्रॅंकफुर्ट (ओडर) स्टेशन आलें. ७–४०ला बर्लिन-मधलेच श्लायशर–बानॉफ् स्टेशन. मॉस्कोहून निघण्यापूर्वी बर्लिनमध्यें मुबईचे प्रख्यात नेत्रवैद्य डॉ. सरदेसाई याचे चिरजीव श्री. शरत्कुमार सरदेसाई आहेत त्याना मी पत्र लिहून फ्रेडरिक्स्ट्रास स्टेशनवर उतरतों असे लिहिले आहे. आणखी २० मिनिटानीं फ्रेडरिक्स्ट्रास स्टेशन येणार. भाषा येत नसल्यामुळे युरोपमधल्या कुठल्याही नवीन स्टेशनात उतरावयाचे असले, कीं एक प्रकारच्या बालिश भीतीने माझ्या काळजात धडकी भरते. कस्टम अधिकाऱ्याशीं काय बोलावयाचे ?–आणि हमालाला काय सागायचे ! फ्रेडरिक् स्ट्रास जवळ येऊ लागले तशी माझी भीती वाढत चालली ! सरदेसाई स्टेशनवर आले असतील कीं नाहीं ? बरोबर ८ ला गाडी फ्रेडरिक् स्ट्रास स्टेशनात शिरली. हिरवीं कुडतीं घातलेले जर्मन हमाल डब्यात शिरून सामान उतरू लागले. प्लॅटफॉर्मवर सरदेसाई आलेले पाहून माझा जीव खालीं पडला.

सरहद्दीवर नाहीं झाली तरी आता बर्लीन स्टेशनातून बाहेर पडताना माझी कसून कस्टम तपासणी होणार म्हणून छाती घट्ट करून मी पुढें

चालू लागलों. पण कांहीं नाहीं. हमाल सामान घेऊन बाहेर पडला, आणि त्याच्यामागून मी बाहेर पडलों ! माझ्या बॅगवरच्या मॉस्को-लेनिनग्राड या लाल काळ्या लेबलाकडे कुणी ढुकूनसुद्धा पाहिले नाहीं. बाहेर सरदेसाई याची मोटर उभी होती. तिच्यात हमालाने सामान ठेवलें. हमालाला १ मार्क ४० फेनिग्ज, म्हणजे जवळ जवळ दीड रुपया द्यावा लागला.

बर्लीनच्या मैलच्या मैल लाब, स्वच्छ सुदर रस्त्यावरून आमची मोटर चालली आहे. दोन्ही बाजूना हिरवीगार, दाट झाडी आणि भव्य, सुदर इमारती दिसत आहेत. पलीकडे दाट जगलासारखे कांहीं तरी दिसते आहे. कैसरची शिकार करण्याची ही बाग. पहिल्याच दृष्टिभेटीला बर्लिन शहरावर मी मोहित झालों. मिलान, लडन किंवा पॅरीसप्रमाणे धुरकट, मळकट बर्लिन शहर दिसत नाहीं. रस्त्यातून फिरणाऱ्या जर्मन लोकाचे कपडेही प्रेक्षणीय आहेत. आजूबाजूला बहरलेल्या वसतऋतूला शोभतील अशाच रगाचे कपडे बहुतेक लोकाच्या अगावर दिसत आहेत. फिकट हिरव्या किंवा फिकट निळ्या रगाच्या छटा असलेल्या गरम कापडाच्या सुटाचाच अधिक सुळसुळाट दिसतो. स्त्रियाच्या फ्रॉक्सवर रगीबेरगी फुलाच्या आकृती दिसतात जणू काय हिरव्या छटाचे सूट घातलेले पुरुष हे पालवलेले वृक्षराज आणि त्याना बिलगून चालणाऱ्या स्त्रिया या मोहरलेल्या फुलवेली ! हॅट, शर्ट, टाय इत्यादिकाची मनोहर रगसगती बहुतेकानीं आपल्या कपड्यात साधली आहे जर्मन पुरुष किंचित् ठेंगू आणि स्थूल वाटतात, पण जर्मन स्त्रिया मात्र मला उच आणि बाधेसूद वाटल्या. जर्मन स्त्रियाचे सौंदर्य तकलादी नाजूकपणाचे सौंदर्य वाटत नाहीं, तर निरोगी भरदारपणाचे वाटते बर्लीनमधल्या इमारतीविषयींही मी हेंच म्हणेन. त्यात बारीक बारीक कलाकुसरीचे काम दिसत नाहीं, पण एक प्रकारच्या भरदार भव्यतेमुळें त्या सुदर दिसतात. बहुतेक इमारतींच्या सज्जात हिरवीगार रोपटीं आणि फुलझाडे दिसलीं. लडनमध्यें असताना पाढऱ्या शुभ्र मोहराने आच्छादलेलीं चिमुकलीं ‘ चेरी ’चीं झाडें पाहून युरोपमध्ये वसतऋतू चालू आहे याची मला आठवण होत होती. हिंदुस्थानसारख्याच उष्ण, धुळकट मॉस्को शहरात ही गोष्ट मी पार

विसरून गेलों होतों. बर्लीनमध्यें प्रवेश केल्यावर आजूबाजूचें सृष्टि-सैादर्यच नव्हे, तर स्त्रीपुरुषाचे रगदार कपडेलत्ते पाहून वसतऋतूची मला पुन्हा तीव्र जाणीव झाली. एक मजेदार योगायोग असा कीं मीहि आज बर्लिनमध्ये प्रवेश करताना हिरव्या रगाचा शर्ट आणि हिरवाच टाय घातला आहे ! पण कलात्मक रगसगतीचे श्रेय मात्र मी मुळींच घेऊ इच्छित नाहीं. कारण सकाळीं गाडींत कपडे बदलताना हा शर्ट माझ्या हातीं आला इतकेंच !

कुर्फ्यूर्स्टन्डाम् या बर्लिनमधल्या एका मोठ्या थोरल्या रस्त्या-वरल्या हॉटेल झो–एक् नावाच्या हॉटेलमध्ये श्री.सरदेसाई यानीं माझ्यासाठीं एक खोली ठरवून ठेवली आहे टेलीफोन, थड व गरम पाणी, इत्यादि सोयी असलेली एक स्वतत्र खोली आणि सकाळचा ब्रेकफास्ट मिळून दिवशीं जवळ जवळ साडेचार मार्क म्हणजे साडेचार रुपयेच म्हणा, मला द्याव-याचे आहेत हॉटलचा तरुण जर्मन मॅनेजर आणि इतर नोकरचाकर याची वागणूक मला अत्यत मित्रभावाची आणि सौजन्यपूर्ण वाटली. आज बर्लीन-मध्ये अतिशय उकडत आहे. इतक की, श्री सरदेसाई यानी हिदुस्थानात आम्ही वापरतों तसला पातळ चायना सिल्क्चा सूट घातला आहे. असला रेशमी सूट यूरोपमध्ये कधींच कुणी वापरीत नाही म्हटल तरी चालेल. मात्र मॉस्को-पेक्षा बर्लीनमध्ये मला थड वाटते 'सुवर्णमदिर' या चित्रपटात नायकाचे काम केलेले माझे मित्र श्री. बाबूराव मणेरीकर हे बर्लीनमध्ये आहेत, आणि ते स्टेशनवर मला भेटण्याकरता येणार होते म्हणून श्री. सरदेसाई यानीं मला सागितल. श्री. सरदेसाई यानीं माझ्याच हॉटेलमध्ये माझ्याबरोबर ब्रेकफास्ट घेतला, आणि उल्हाड्स्ट्रासवरील सरदेसाई याच्या खोलीवर जायला आम्ही बाहेर पडलों श्री सरदेसाई एका जर्मन कुटुबात एक खोली घेऊन रहातात. त्याच्याकडे 'डली टेलिग्राफ' वगैरे बरीचशीं इग्रजी पत्रे मला वाचावयाला मिळालीं. गेले कित्येक दिवस इग्लिश वृत्तपत्र हातात न पडल्यामुळें अधाशासारखीं मी तीं वाचून काढलीं नतर सरदेसाया-बरोबर बर्लीनमधल्या इडियन स्टूडन्टस् ॲसोसिएशनमध्ये मी गेलो. तिथें काहीं हिदी वृत्तपत्रे वाचलीं, आणि थोडा वेळ पिगपॉग खेळून ११ ३०च्या सुमारास मी माझ्या हॉटेलमध्ये परत आलों. दुपारीं ४ वाजता सरदेसाई आपली 'ओपेल्' गाडी घेऊन आले. बर्लिनच्या जवळच काहीं

मैलावर असलेल्या शिल्डहॉर्न् ह्या नावाच्या रम्य स्थलाकडे जाण्याचें आम्ही ठरविलें. बर्लीन-हॅम्बुर्ग रस्त्याने आम्ही जात आहोंत. मैलच्या मैल सरळ, सपाट, तुळतुळीत असलेल्या या रस्त्याकडे पहात रहावेसे वाटते. किती स्वच्छ आणि आखीव हे रस्ते आहेत! मोटरच्या चाकावरचे हात सोडून देऊन काहीं वेळ स्वस्थ बसले तरी हरकत नाहीं. इतका सरळ मैलच्या मैल हा रस्ता आहे. हिटलरने बांधलेले हे ऑटोबान्स् किंवा मोटारींचे खास रस्ते. जागतिक ऑलिम्पिक् खेळ बर्लिनमध्ये झाले तेव्हा त्या प्रसंगाकरता खास बांधलेला ऑलिंपिक् स्टेडियम् वाटेत दिसला. तो पहाण्याकरता आम्ही खालीं उतरलो. या स्टेडियमचे भव्य पण साधे असे जातीवंत जर्मन शिल्पकाम पहाण्यासारखे आहे. आता मोठा रस्ता सोडून दोन्ही बाजूंना टेकड्या आणि दाट झाडी असलेल्या रस्त्यावरून आम्ही जात आहोंत. शिल्डहॉर्नला पोहोचलों तेव्हा गर्द झाडी आणि डोंगरदऱ्या असलेल्या खंडाळा किंवा लोणावळ्यासारख्या जागी आल्यासारखें मला वाटले. आणि ही रम्य जागा बर्लीनपासून सारी सहा मैलावर असून बर्लीन शहराचाच एक भाग आहे म्हणा ना. शेकडो मोटारी, मोटारसायकली आणि बायसिकल्स बाहेर रस्त्यावर उभ्या आहेत. आज रविवार असल्यामुळे हजारो जर्मन लोक बायकामुलांसह वनविहार करण्याकरता इथे आले आहेत. समोर पसरलेल्या अफाट तळ्यात रंगीबेरंगी पोहण्याचे कपडे घातलेले स्त्री पुरुष पोहत आहेत, कुणी वॉटर पोलो खेळत आहेत, तर कुणी चिमुकलीं शुभ्र–सफेत शिडे लावलेल्या लहान लहान होड्या घेऊन फिरत आहेत लहान लहान मोटरबोट्सूद्धा पाण्यावर फिरत आहेत. तळ्याच्या काठाशींच एक चिमुकले हॉटेल आहे. उंच, हिरव्यागार वृक्षांच्या छायेत आजूबाजूच्या वनश्रीला शोभतील अशाच अकृत्रिम रंगाचीं टेबलें आणि खुर्च्या ठेवलेल्या आहेत. पोहण्याच्याच कपड्यात बसून कुणी बीर घेत आहेत, तर कुणी कॉफी घेत आहेत. एवढे लोक इथे जमले आहेत, पण कागदाचा एक कपटासुद्धा खालीं पडू देऊन केरकचरा किंवा घाण होऊ देत नाहींत, घराहून येताना कित्येक लोकांनीं खाण्याचे पदार्थ कागदात बांधून आणले आहेत, आणि इथे बसून मजेत खातपीत आहेत. पण खाऊन झाल्याबरोबर कागद कचरा गुंडाळून घेऊन जवळच झाडांना लावलेल्या तारेच्या पिंजऱ्यात तो टाकण्याची प्रत्येक जण

बिनचूक काळजी घेतो आहे. जर्मन लोकाची जगप्रसिद्ध स्वच्छता, टापटीप आणि शिस्त ती हीच.

कॉफी आणि केक्स् आम्ही मागवले. जर्मन वेटर लोकाची सौजन्यपूर्ण वागणूक आणि चट्पट् काम करण्याची पद्धत पाहून मला खूपच बरे वाटलें. नुकताच मी मॉस्कोहून आलों होतो. आणि रशियन वेटराचा बावळटपणा आणि धसमुसळेपणा माझ्या डोक्यातून अजून गेला नव्हता. राहून राहून एक कल्पना माझ्या डोक्यात येते आणि मला कसेसेच वाटते. कम्यूनिस्ट रशियाचा मी मित्र आणि फॅसिस्ट जर्मनीचा मी शत्रू ! पण हे जर्मन लोक मला रशियनापेक्षा किती आवडनात ! राजकीय आवडीनिवडीवरून आम्ही एखाद्या देशासबधीं किंवा तिथल्या लोकासबधीं काहीं तरी कल्पना मनात बाधून ठेवतों. पण प्रत्यक्ष हाडामासाचीं माणसे पाहिलीं म्हणजे स्वतःच्या मूर्खपणाचे हसू येते. पुस्तके आणि वर्तमानपत्रे वाचून जर्मन म्हणजे लष्करी बाण्याचे, क्रूर, हडेलहप्पी लोक अशी कल्पना मी केली होती. पण हे बिचारे गरीब, सुस्वभावी, हसतखेळत फिरणारे जर्मन स्त्रीपुरुष पाहून मला कसेसेच वाटलें ६–३० च्या सुमारास आम्ही परत फिरलों. रस्त्यावरल्या जर्मन पोलिसाचे कपडे आणि टोपी मला मोठी मजेदार वाटली. हिरव्या रगाचे गरम कपडे आणि आपल्या इकडल्या बबवाल्यासारखे उच शिरस्त्राण आणि त्यावर सोनेरी रगाचा तारा !

'डेली टेलिग्राफ'चे काहीं अक मी सरदेसायाकडून माझ्या हॉटेलमध्ये घेऊन आलों होतो. झोंपण्यापूर्वी ते चाळीत असता एक मजेदार बातमी मी वाचली. स्टालीनची आई वारल्याची आणि रशियातल्या सुप्रसिद्ध डॉक्टर पिएतेव्हच्या खटल्याची ती बातमी होती. या महत्वाच्या घडामोडी मी मॉस्कोंत असताना घडल्या होत्या. पण मला त्याची दादही नव्हती. त्या मला आज पाच सहा दिवसानीं इग्लिश वृत्तपत्र वाचल्यानतर कळता-हेत ! त्या वेळेला मी मॉस्कोंत असूनही माझ्या पुण्या मुबईकडल्या मित्राना मुबई टाईम्समधल्या रॉयटरच्या तारा वाचून त्या खात्रीने माझ्या आधीं कित्येक दिवस, म्हणजे घडल्यानतर दुसऱ्याच दिवशीं कळल्या असल्या पाहिजेत ! आणि मी रशियाहून जाऊन आल्यामुळे रशियन, घडामोडी-सबधीं लोक मला मोठा अधिकारी माहीतगार समजणार ! एखाद्या देशाची

भाषा न येता आपण त्या देशातून घाईघाईने फिरतों तेव्हा खरोखरच त्या देशासबधीं आपणाला काहीं समजते का ?

* * *

ता. १४ जून १९३७

Gebt mier fier yahr zeit !

आज ब्रेकफास्टनतर सहज फिरत होतों. बर्लीनच्या लाब, रुद सुदर रस्त्यावर नुसतेच भटकत फिरावयालासुद्धा मजा वाटते. रस्त्यावरचीं निरनिराळीं कॅफे मोठीं छानदार दिसतात. अशा तऱ्हेचीं कॅफे इग्लडमध्ये दिसत नाहींत. हिरव्या, पिवळ्या, निळ्या, लाल रगाच्या कापडाचीं त्याचीं छपरे रस्त्यावर आलेलीं आहेत आणि त्या खालीं तसल्याच चित्रविचित्र रगाच्या खुर्च्याटेबलावर बसून लोक खातपीत आहेत. फुटपाथवरच्या खुर्च्याटेबलावर बसून रस्त्यावरची मजा पहात खाण्या-पिण्याची पद्धत इग्लडमध्ये नाहीं

दुपारीं १ वाजता बाबूराव मणेरीकर मला भेटावयाला आले त्याच्या-बरोबर ‘ हिदुस्थान हाऊस ’ नावाच्या बर्लीनमध्ये एका बगाली गृहस्थाने चालवलेल्या हॉटेलमध्ये जेवायला गेलों मटन्, पुरी आणि भात खाव-याला मिळाला. नतर बसमध्ये बसून बर्लीनमधल्या प्रख्यात उटर डन लिडन या रस्त्यावरल्या ‘ थॉमस् कुक् ’ कपनीच्या ऑफिसात गेलों. प्रवाशाना स्वस्त दराने मिळणारे रजिस्टर्ड मार्क्स मला घ्यावयाचे होते. जर्मनींत येणाऱ्या प्रवाशाने जर्मनीबाहेर हे खरेदी करावयाचे असतात जर्मनींतच हे मिळत नाहींत. पण मी रशियातून इथे आलो. आणि रशियात कुक् कपनीचे ऑफिस नसल्यामुळे मला ते विकत घेता आले नाहींत. जर्मनींत पौंडाला १२ मार्क मिळतात. तेच प्रवाशाने बाहेर घेतले तर २४ किंवा २५ मिळ-तात. म्हणजे निम्मे खर्चात प्रवाशाला जर्मनींत रहाता येतें. जर्मनींतल्या जर्मनींत तुम्हाला आता रजिस्टर्ड मार्क मिळणार नाहींत म्हणून कुकच्या ऑफिसात मला सागण्यात आले. पण कसेही करून रजिस्टर्ड मार्क मिळवण्याची मी धडपड करणार आहे. कुकच्या ऑफिसमधून ‘ डॉयश् बॅक’मध्ये चवकशी करावयाला आम्ही गेलों. माझा पासपोर्ट दाखवून

मी खराखुरा प्रवासी आहे हे मी त्याना सागितले. त्यानीं उद्या बोलावले आहे. पाहू या काय होते ते. बसमधून परत येताना काहीं खेडवळ जर्मन स्त्रीपुरुष बर्लीन पहावयाला आलेले रस्त्यात दिसले. शेंपन्नास गुड्या असलेले त्याचे रगीबेरगी शर्ट आणि तुमानी मजेदार होत्या.

हिटलर हात पुढे करून बोलतो आहे अशा तऱ्हेचे सुदर चित्र असलेले पोस्टर्स रस्त्यावर जिकडे तिकडे भितींना लावलेले दिसत आहेत. या पोस्टरखालीं ‘Gebt mier fier yahr zeit’ अशीं अक्षरे आहेत. Give me four years' time’ या नावाचे प्रदर्शन बर्लीनमध्ये भरले आहे, त्याच्या या भित्तिपत्रिका आहेत चार वर्षात आपण जर्मनीची केवढी सुधारणा केली, आणि पुढच्या चार वर्षांत काय करणार आहोत हे दाखवण्याकरता हिटलरने हे प्रदर्शन उघडले आहे

* * *

ता. १५ जून १९३७–

एरसाट्स् सूट—Let us go for honeymoon ! !

बर्लीनच्या रस्त्यावरून फिरताना लाल, पिवळे, हिरवे बारीक बारीक ठिपके असलेल्या निळ्या रगाच्या गरम कपड्याचा एक सुदर सूट मी पाहिला होता मी आणि बाबूराव मणेरीकर तो विकत घेण्यासाठीं आत गेलों. ‘एरसाट्झ्’ लोंकरीचा तो होता. ‘एरसाट्झ्’ (Ersatz) म्हणजे कृत्रिम लोंकरीचा. ही लोंकर मेंढयाच्या अगावरची नसून झाडाच्या सालीचे धागे काढून बनवण्यात येते. जर्मनींत या ‘एरझाट्झ्’ वस्तूचे अलिकडे फारच बड माजले आहे. ‘एरझाट्झ्’ लोंकर ‘एरझाट्झ्’ पेट्रोल. बाहेरचे काहीं घ्यायचे नाहीं, शक्य त्या सर्व वस्तू देशातल्या देशात तयार करावयाच्या या नादाने या ‘एरझाट्झ्’ चिजा तयार करण्यात येत आहेत. ‘एरसाट्झ’ हा एक थट्टेचा विषय झाला आहे. या सूटची किमत ९० मार्क्स, म्हणजे ९० रुपयापेक्षा थोडी ज्यास्तच. खऱ्या लोंकरीचा सूटही इग्लडमध्यें कमी किमतींत मिळाला असता. पण मला तो फारच आवडला होता. आणि जर्मनीची एक आठवण म्हणूनही हा ‘एरझाट्स’ सूट विकत घ्यायचें मी ठरवले.

दुपारीं १ वाजता आम्ही डॉयश बॅंकेत गेलों. साडेतीन मार्क तारे-करता मी खर्च केले तर जर्मन सरहद्दीच्या जवळच असलेल्या काटोविच या पोलिश शहरातल्या डॉयश बॅंकेच्या शाखेला तुझ्यासाठीं रजिस्टर्ड मार्क विकत घ्यायला लावू आणि चारपाच तासात तारेचे उत्तर आल्या-बरोबर तुला ते इथे देऊ, असे डॉयश बॅंकेच्या मॅनेजरने मला सांगितले. मी साडेतीन मार्क ताबडतोब देऊन टाकले. रजिस्टर्ड मार्क हातीं आले, कीं नव्वद मार्क्स किमतीचा सूट मला पन्नाससाठ मार्क्समध्ये विकत घेता येईल डॉयश बॅंकेच्या अधिकाऱ्याचे मी मनापासून आभार मानले.

बॅंकेतून बाहेर पडल्यावर बर्लीनमधल्या एका शाकाहारी (Vegetarian) हॉटेलात दुपारच्या जेवणाकरता गेलों अशीं कितीतरी शाकाहारी दुकाने बर्लीनमध्ये आहेत. भाजीपाल्याचे स्वच्छ, चवदार पदार्थ इथें खायला मिळतात. या दुकानात शेकडो जर्मन लोक जेवण घ्यायला आलेले दिसले. जेवण झाल्यावर इंडियन स्टूडंट्स् अॅसोसिएशनमध्ये पिंगपॉंग खेळण्याकरता आम्ही गेलों. वाटेत बाबूरावाची एक जर्मन–ज्यू मैत्रिण फ्रोलाईन् स्टेन् हिला बरोबर घेतली. साडेपाच वाजेपर्यंत अॅसोसिएशनच्या हॉलमध्येच आम्ही होतो खेळल्यानंतर आम्ही चहा घेत बसलों असता मिसेस पॉमरे नावाच्या एका अमेरिकन बाईची आणि मिसेस गांगुली नावाच्या एका बंगाली बाईची ओळख झाली मिसेस गांगुलीबरोबर तिथें बसलेली एक जर्मन मुलगी अस्खलित बंगाली भाषेत बोलताना पाहून मला आश्चर्य वाटले. नंतर मला कळले, कीं ती मुलगी कलकत्ता विश्वविद्यालयात काहीं वर्षे शिकत होती.

ता. १२ आणि १४ जूनचे ' लंडन टाईम्स'चे अंक मला वाचा-वयास मिळाले त्यात सुप्रसिद्ध रशियन सेनापती मार्शल तुखाचेव्हस्की आणि आठ इतर लष्करी अधिकारी याना जर्मनी आणि जपानच्या हेर-खात्याशीं संधान बांधल्यांच्या आरोपावरून गोळ्या घालून ठार करण्यात आल्याची बातमी वाचली. हा प्रकार ता. १० किंवा ११ रोजीं, म्हणजे मी मॉस्कोंत असतानाच झाला असावा आणि मला त्याची दादही नव्हती !

रात्रीं ८ वाजता हिंदुस्थान हाऊसमध्यें जेवायला गेलों असता तिथें रहात असलेल्या मि. रेड्डी नावाच्या एका हिंदी विद्यार्थ्याचा एक अमे-

रिकन् मित्र बॉबी आणि त्याची जर्मन मैत्रीण मिस क्रॅकनबुर्गर याची ओळख झाली. बॉबीला हिंदुस्थान हाऊसमधलें जेवण फार आवडतें. 'I like mangoes, chutneys and kabobs !', तो म्हणतो !

रात्रीं १० वाजता मी, बाबूराव, फ्रोलाईन स्टेन्, मि. रेड्डी आणि कुतुब नावाचा आणखी एक मित्र मिळून बर्लीनमधल्या प्रख्यात 'फेमिना' नावाच्या डान्स हॉलमध्ये गेलों. दुसऱ्या टेबलावर बसलेल्या मुलीला 'माझ्याबरोबर नाचतेस का ?' म्हणून विचारण्याकरता चिठ्ठी पाठवावयाची असेल, तर आपल्या टेबलाला तिच्या टेबलाशीं जोडणाऱ्या नळींतून हवेच्या दाबाने बसल्या टेबलावरून चिठ्ठी पाठवण्याची व्यवस्था या हॉलमध्ये आहे ! सर्व टेबलें परस्पराना अशा नळ्यानीं जोडलेलीं आहेत. आम्ही गप्पा करीत असता फॅसिस्ट पद्धतीचा खाकी शर्ट घातलेला एक पोऱ्या तिथ आला, आणि कसल्या तरी लॉटरीचीं तिकिटे विकत घ्या म्हणून आग्रह करू लागला. आम्ही मजेने एक तिकिट विकत घेणार होतों, पण पायाचा आंगठा दाबून 'घेऊ नका' म्हणून स्टेननें आम्हाला दटावले आम्हीं तिकीट घेतलें नाहीं. फॅसिस्ट पक्षाच्या मदतीसाठीं अशा नानातऱ्हेच्या सोडती हिटलरनें काढल्या आहेत, ती म्हणाली. आमच्या हातून चुकून फॅसिस्टाना मदत होत होती हे ज्यू रक्त अंगात सळसळणाऱ्या फ्रोलाईन स्टेनला कसे सहन होईल ? फ्रोलाईनला इंग्लिश चांगलें येते, पण केव्हा केव्हा ती भयकर चुका करते. 'Let us go for a picnic !' असे म्हणण्याऐवजीं एकदा 'Let us go for honeymoon !' ती म्हणाली.

* * *

ता. १६ जून १९३७–

आज दुपारीं शाकाहारी हॉटेलात जेवण घेत असता अचानकपणें माझे मुंबईचे एक मित्र मि. नीतिसेन लोटवाला याची गाठ पडली. तिथेच मिसेस आर्ते याची ओळख झाली. श्री. झवेरी नावाचे एक वृद्ध, गुजराथी गृहस्थ लोटवाला याच्या ओळखीचे आहेत. त्याना लोटवाला याच्या मोटरमध्ये घेऊन आज रात्रीं बर्लिनमध्ये आम्ही खूप फिरलों.

* * *

ता. १७ जून १९३७–

माझ्या हॉटेलमध्ये मी दिवशीं साडेचार मार्क देतों आहे. पण आमच्या हिंदी विद्यार्थ्यांच्या ॲसोसिएशनमध्यें दिवशीं दीड मार्कने पाहुण्याना खोली देतात. तेव्हा हॉटेलमधून चबुगवाळे गुडाळून आज मी ॲसोसिएशनमध्ये रहावयाला गेलों.

* * *

ता. १८ जून १९३७–

ॲसोसिएशनमध्ये काहीं काहीं मजेदार गोष्टी आहेत. भिंतीवर '१० मे १८५७, हिंदी स्वातंत्र्ययुद्ध' या नावाचा एक मोठा थोरला नकाशा मोठ्या अभिमानानें लावण्यात आला आहे. इथे येणारे विद्यार्थी ख्रिश्चन असोत, हिंदु असोत, कीं मुसलमान असोत, आपली जात धर्म सर्व काहीं विसरून आपण हिंदुस्थानी आहोंत या एकाच भावनेनें प्रेरित झालेले मला दिसले. सभेचे सेक्रेटरी मि. मेनेझीस् मोठे उद्योगी आणि मनमिळाऊ आहेत.

* * *

ता. १९ जून १९३७–

रात्रींच्या गाडीने मी पॅरीसला जावयाला निघणार. दुपारीं बाबूरावाच्या बरोबर फिरत असता श्री. केणी हे इंजीनियरींगचा अभ्यास करण्याकरता आलेले गोव्याकडले गृहस्थ रस्त्यात भेटले. संध्याकाळीं ५–३० वाजता मी, बाबूराव, श्री. सरदेसाई आणि मिस् स्टेन् माझ्या आवडत्या शिल्डहॉर्न्‌ला गेलों. ही जागा मला फारच आवडली आहे. शिल्डहॉर्न्‌जवळच्या एका टेकडीवरून फिरत असता खाकी शर्ट आणि दंडाला लाल स्वस्तिक चिन्हाचा फडका बांधलेले 'हिटलर यूथ' (Hitler Youth) पथकातले काहीं तरुण वाटेत भेटले. मोठे मजबूत आणि आनंदी दिसले. बर्लीनमध्ये रोज संध्याकाळीं बहुधा कॅफे कॉश्‌विट्झ् या दुकानात मी जेवण घेत असें कॉशविट्झचा मॅनेजर हर रिचर्ड डिएट्रिच्‌याची आणि माझी बरीच दोस्ती जमली होती. दुकानात कितीही गर्दी

असली तरी मी आणि सरदेसाई आलों, कीं डिएट्रिच् आमच्याकडे येऊन गप्पा करीत बसत असे, आणि आम्हाला काय हवें नको ते विचारीत असे. गुटगुटीत, चर्चिलसारख्या चेहेऱ्याचा रिचर्ड डिएट्रिच् मोठा सुस्वभावी जर्मन आहे. मी आज जाणार हें कळल्यावर पॅरीसला पोहोंचल्यावर आपणाला पत्र धाडावयाला विसरू नकोस, म्हणून त्यानें मला बजावून सांगितले. पोस्टाचीं तिकिटे जमविण्याचा आपणाला नाद आहे आणि तू पॅरीसहून पत्र धाडलेस म्हणजे एका फ्रेंच स्टॅंपाची माझ्या संग्रहात भर पडेल, तो म्हणाला !

रात्रीं ११–१५ ला मी स्टेशनात गेलो. ११–४७ ला गाडी सुटली. गाडींत अतोनात गर्दी आहे. डब्याच्या बाजूच्या जाण्यायेण्याच्या रस्त्यातच मला उभें रहावें लागले. सबंध रात्र असे उभे राहूनच काढावी लागणार कीं काय ? माझ्याबरोबरच युनिफॉर्ममध्ये असलेले काहीं तरुण जर्मन लष्करी अधिकारी आणि वैमानिक अधिकारीही उभे आहेत. पाहू या पुढल्या स्टेशनावर जागा होते का ! स्टेशनावर बाबूराव, मिस् स्टेन् आणि सरदेसाई मला पोहोंचवावयाला आले होते

* * *

ता. २० जून १९३७–

फेल्टहॅटची चापटपोळी !–आमचें जर्मन–इंग्रजींतील भाडण !

बर्लीन–पॅरीस गाडींत अतिशय गर्दी असल्यामुळे डब्यातल्या जाण्यायेण्याच्या रस्त्यात ११–४७ला गाडी सुटल्यापासून ते १ वाजेपर्यंत मला उभे रहावें लागले. माझ्याबरोबर बरेचसे जर्मन उतारूही उभे होते. त्यापैकीं काहीं लष्करी आणि वैमानिक अधिकारी आहेत. निळसर रंगाच्या युनिफॉर्ममध्यें ते मोठे रुबाबदार दिसत आहेत. १ वाजता माझ्या समोरच्या आठ जणाच्या कंपार्टमेंटमधला एक उतारू खालीं उतरला आणि मला जागा मिळाली. माझी बॅग वरच्या सामान ठेवावयाच्या रॅकवर ठेवताना तिथें अगोदरच एका जर्मन उतारूने ठेवलेल्या त्याच्या फेल्टहॅटवर मी ती ठेवली. फेल्टहॅटची अगदीं चापटपोळी झाली ! घाबऱ्या घुबऱ्या उठून त्याने जेव्हा ती बाहेर काढली तेव्हा तो भयंकर रागावणार असें

मला वाटले. पण त्या हॅटची दशा पाहून कंपार्टमेंटमधले सर्व उतारू हसू लागले. त्याच्याबरोबर तोही हसला. मी इंग्रजींत 'सॉरी' 'सॉरी' म्हणत होतों. ते त्याला कळले कीं नाहीं कुणाला ठाऊक, पण माझ्याकडे बघून तो हसला, आणि चुरगळलेली हॅट नीट करून तो खालीं बसला. हे जर्मन लोक मला मोठे सुस्वभावी वाटले.

रात्रीचे ३ वाजले आहेत. आमच्यापैकीं प्रत्येकजण अंगाभोंवतीं ओव्हरकोट गुडाळून घेऊन जागच्या जागीं बसल्या बसल्या डुलक्या घेतो आहे. बरोबर ३ वाजता हॅनोव्हर स्टेशन आलें. ६ वाजता डार्टमंड स्टेशन. ६–३०ला एसन्. जगप्रसिद्ध क्रुप्चा लोखंडाचा कारखाना याच गावीं आहे. एसन् नाव पाहिल्याबरोबर मला क्रुपच्या कारखान्याची आठवण झाली. स्टेशनातूनच क्रुपच्या कारखान्याची प्रचंड धुराडीं दृष्टीला पडतात. ९–३०ला आखन् स्टेशन आलें. येथे जर्मन सरहद्द संपून पुढें बेल्जियन सरहद्द सुरू होते येथे गाडी बदलून पॅरीसला जाणाऱ्या १०–३० वाजता सुटणाऱ्या गाडींत मला बसावयाचें आहे आता फ्रान्समध्ये जायचे म्हणून सर्व जर्मन नाणीं संपवून टाकून थोडीशीं फ्रेंच नाणीं मी खिशात घेऊन ठेवलीं आहेत. पण मला कॉफी प्यायची अतिशय इच्छा झाली आहे. आणि आखन स्टेशनात कॉफी प्यायची म्हणजे जर्मन पैसे दिले पाहिजेत. शेवटीं स्टेशनावरल्या एक्सचेंज् ऑफिसमध्ये ८ फ्रॅंक देऊन त्याचे ७२ जर्मन फेनिग्ज मी घेतले. एक कप कॉफीला ३० फेनिग्ज मला द्यावे लागले. उरलेले ४२ फेनिग्ज म्हणजे अदमासे सातआठ आणे माझ्या दोन बॅग्ज एका प्लॅटफॉर्मवरून दुसऱ्या प्लॅटफॉर्मवर उभ्या असलेल्या गाडींत नेऊन ठेवणाऱ्या जर्मन हमालाला द्यावे असा मी पोक्त विचार केला होता. मुंबईत बॅग उचलणाऱ्या हमालाला दोन आणे दिले कीं अगदीं डोक्यावरून पाणी गेलें असें समजणाऱ्या माझ्यासारख्याला येथल्या हमालाला सात आठ आणे देणे म्हणजे अगदीं खैरात वाटत होती. पण गाडींत माझ्या दोन बॅग्ज उचलून ठेवणारा जर्मन हमाल 'आयने मार्क झेन् फेनिग्ज'पेक्षा एक छदामही कमी घेईना! 'आयने मार्क झेन् फेनिग्ज' म्हणजे एक मार्क दहा फेनिग्ज–म्हणजे जवळ जवळ सव्वा रुपया! हमालासाठीं पौंडाची नोट मोडून जर्मन पैसे घेणे म्हणजे उरलेले दहा अकरा रुपये फुकट घालवण्यासारखें होते. कारण जर्मन सरहद्द ओलांडली कीं जर्मन

मार्क फ्रेंच नाण्यात बदलून मिळत नाहींत. बेचाळीस फेनिग्जपेक्षा काहीं एक अधिक मिळणार नाहीं म्हणून मी त्याच्याशीं हुज्जत घालू लागलों. मी मोठमोठ्याने इंग्रजींत बोलत होतों आणि तो जर्मन भाषेत ओरडत होता. अर्थात् तोंडाने मी उगाच बोलत होतों. जे काय म्हणायचें तें मी सांगत होतों खुणानींच. तो जोरानें अंगविक्षेप करून धमक्या देत होता कीं शिव्या देत होता कुणाला ठाऊक, पण त्याने आवाज चढवला कीं त्याच्यापेक्षा मोठा आवाज करून मी इंग्रजींत बोलत होतों ! हें चमत्कारिक भांडण पाहून तिथून जाणारी एक उंच, हाडकुळी अशी मुलगी पुढें आली, आणि मोडक्या तोडक्या इंग्रजींत काय भानगड आहे, म्हणून मला विचारू लागली. फाटकेतुटके का होईनात पण इंग्रजी शब्द ऐकून मला किती तरी बरें वाटले. मी माझी अडचण तिला सांगितली. तिनें ताबडतोब आपली मनीबॅग उघडली आणि सत्तर फेनिग्ज काढून त्या हमालाच्या हातावर ठेवले. मी म्हटले, तुमचे पैसे मी परत फेडू कसे ? माझ्याकडे जर्मन नाणीं काहीं नाहींत. माझ्या खिशात असलेलों काहीं इंग्लिश नाणीं मी तिला देऊ लागलो. ती नको नको म्हणत होती. मीहीं पॅरीसलाच जातें आहे, तिथें फ्रेंच नाणीं तुम्ही मला द्या म्हणजे झाले, असें ती मला सांगत होती. मी कॉफी पीत असता पलीकडच्या टेबलावर बसून ती कॉफी पीत होती. आमचे बोलणें चालले आहे तोंच कॉफीगृहातून बाहेर आलेला एक वीसपंचवीस वर्षांचा तरुण तिथून जात होता तो आमच्याजवळ थांबला, आणि माझ्याकडे बघून थट्टेखोर आवाजात स्वच्छ इंग्रजींत म्हणाला, "जाऊ द्या हो. कशाला देता पैसे ? तरुणतरुणी एके ठिकाणीं कॉफी प्यालीं तर नेहेमीं पुरुषानेच पैसे दिले पाहिजेत असें थोडेंच आहे ? एखादे वेळीं बाईनें दिले तर काय झाल ?" त्याला वाटल, आम्ही एके ठिकाणीं कॉफी प्यालों, आणि तिने बिल चुकते केलें म्हणून पैसे परत घेण्याचा मी तिला आग्रह करतों आहे ! मी कसले पैसे तिला परत देतों आहे हे त्याला सांगितले. तेव्हा तो हंसला आणि म्हणाला, "असं काय !" त्याने स्वतः होऊन आपली ओळख करून दिली. बर्लीनमधल्या स्विस् टूरीस्ट ऑफिसमध्यें तो नोकरीला होता. तो स्वतः स्वित्झर्लंडचाच रहिवासी. तीन दिवसाची रजा घेऊन पॅरिसमध्ये असलेल्या आपल्या प्रेयसीला भेटायला तो जात होता. मोठा चुणचुणीत

आणि बोलका पोरगा होता तो ! आपले मिस्कील डोळे माझ्यावर रोखून तो म्हणाला, "बर्लिनमध्ये किंवा पॅरीसमध्यें तुमची एखादी पोरगी—एखाद लफड आहे कीं नाहीं ?"

"छे बुवा, मला कुठ आहे लफडीं करायला वेळ !" मी म्हणालों, "मी हा असा रशियातून जर्मनी आणि जर्मनीहून फ्रान्स असा फिरतों आहे !" माझ्यासारख्या अजिबात वेगळ्या रगाच्या आणि वेगळ्या तोंड-वळयाच्या माणसाची काहीं तरी निमित्त काढून ओळख करून घेण्याची या निरनिराळ्या देशातल्या युरोपियन प्रवाशाची धडपड पहाण्याचा हा काहीं माझा पहिलाच प्रसग नव्हता. त्या जर्मन हमालाच्या तडाक्यातून मला सोडवणारी ती भली उच, हाडकुळी मुलगी लॅटव्हियन् होती. लॅटव्हियाची राजधानी रिगा येथील एका सुताच्या गिरणीत ती कामाला होती. काम करून साठवलेल्या पैशाने एक महिन्याची रजा घेऊन जर्मनी, फ्रान्स वगैरे देश पहावयाला ती बाहेर पडली होती. लॅटव्हियाचा इग्लडशीं लोणी, चीज इत्यादि पदार्थांचा फार मोठा व्यापार चालतो, आणि लॅटव्हियामधील सर्व शाळातून दुसरी भाषा म्हणून इग्रजीचे शिक्षण सक्तीचे आहे. म्हणूनच तिला थोडे बहुत इग्रजी येत होते. आमची तिघाचीही चागली गट्टी जमली आणि एकाच कपार्टमेंटमध्ये आम्ही तिघे बसलों. आता पॅरिसपर्यंत प्रवास मजेचा होणार. गाडी बरोबर १०-३०ला सुटली.

त्या स्विस् तरुणाच्या गप्पा फारच मनोरजक होत्या. स्पॅनिश सरकार आणि बडखोर फ्रॅंको याच्यामध्ये तो स्पॅनिश लोकसत्ताक सरकारच्या बाजूचा होता. "आपला देवावर वगैरे काहीं विश्वास नाहीं, आपण चर्चमध्यें कधींच जात नाहीं." तो म्हणाला. "बर्लीनमध्ये तुम्ही बरेच दिवस आहा—जर्मनीचा तुमचा अनुभव काय ?" मी विचारले.

"खर साग़ू ? या जर्मन लोकाना दररोज काहीं तरी नवीन खळबळ उडवून देणारी गोष्ट (New sensation) पाहिजे !" तो म्हणाला, "आणि हिटलर त्याना काहींना काहीं तरी नवीन गोष्ट नेहेमीं देतोच आहे. 'मला आणखी चार वर्षे द्या !' म्हणून सध्या बर्लीनमध्यें चालू असलेले प्रदर्शन तुम्हीं पाहिलच असेल ? काहीं ना काहीं तरी काढून लोकाना

झुलवीत ठेवले पाहिजे ना हिटलरला! तुम्हाला रशिया कसा काय वाटला हो ? मला रशियाला जायची फार इच्छा आहे. ”

त्याच्या गप्पा चालूच होत्या. हिंदुस्थानात माझा वर्तमानपत्राशीं संबंध आहे हें कळल्याबरोबर तो मोठ्यादा हसला आणि म्हणाला, “अरे बापरे, हें मला तुम्ही अगोदरच सांगायला पाहिजे होतं! मात्र आता मेहेरबानी करून तुमच्या वर्तमानपत्रात एवढं मात्र लिहू नका, कीं बर्लीन–पॅरिसच्या माझ्या प्रवासात मला एक छानदार लेटिश पोरगी आणि एक बेअकली स्विस् पोरगा भेटला म्हणून!” स्वतःला बेअकली (Fool) म्हणून तो स्वत.च मोठ्याने हसला. “ नाहीं तर असं लिहा, ” तो म्हणाला, “ लॅटव्हिया, स्वित्झर्लंड आणि हिंदुस्थान याची एक त्रिराष्ट्र परिषद्, बर्लीन–पॅरीस एक्सप्रेसमध्ये भरली होती ! ”

मी हिंदुस्थानी आहे, हें कळण्यापूर्वी त्या लेटिश् मुलीनें मात्र माझ्यासंबधीं भलत्याच कल्पना करून घेतल्या होत्या. “ तुम्ही कुठल्या देशातले ? ” तिने मला विचारले.

“ तुमची काय कल्पना आहे ? ” मी उलट विचारले.

“ मला वाटत–मला वाटत, ” ती चाचरत चाचरत म्हणाली, “ तुम्ही स्पॅनिश असाल, पण नाहींच. हो, सांगू ? तुम्ही नक्की तुर्क आहात !”

“ कशावरून मी नक्की तुर्क आहे ? ” मी हसत म्हणालों. “ तुमच्या हाताची बोटं पहाना किती लांब लांब आहेत ! ” ती म्हणाली.

“ वा ! म्हणजे तुर्कांना लांब बोटं असतात वाटत ? ” मी म्हणालों.

मी हिंदुस्थानी आहे, हे कळल्याबरोबर ती आश्चर्यचकित झाली. “ हिंदुस्थानी (Indian) लोक असे असतात ? ” ती कमालीच्या आश्चर्यानें उद्गारली. तिने हिंदुस्थानविषयीं भूगोलात बरेचसे वाचले होतें, असें दिसले. “ तुमचा हिमालय पर्वत अगदीं खूप उंच–जगात उंच आहे, नाहीं ! ” ती म्हणाली, “ तुमच्या मुंबईतून तो तुम्हाला दिसतो का हो ? ”

“ तुमच्या लॅटव्हियातून आल्प्स् दिसण्याचा जितका संभव आहे तितकाच हिमालय आम्हाला मुंबईतून दिसेल ! ” मी म्हणालों.

“ म्हणजे ? ” ती म्हणाली, “ तुमची मुंबई हिंदुस्थानातच आहे ना ? ”

"आमचा हिंदुस्थान म्हणजे तुमचा लॅटव्हिया किंवा याचा स्वित्झर्लंड समजता कीं काय तुम्ही ? तुमचे पन्नास लॅटव्हिया आणि शभर स्वित्झर्लंड माझ्या हिंदुस्थानच्या. एका कोंपऱ्यात मावतील !" मी जरा छाती पुढे काढून अभिमानाने म्हणालों.

दुपारीं १२ वाजता लीज् हे बेल्जियन् स्टेशन आले. गेल्या महायुद्धात हें लीज् जर्मन सैन्याने उध्वस्त करून टाकलें होतें. महायुद्धानतर बाधलेले एक भव्य, सुदर चर्च स्टेशनातून दिसत होते. आता आमची गाडी बेल्जियम्‌मधून चालली आहे. दोन्ही बाजूना दिसणारी बेल्जियन् वनश्री नमुनेदार आहे. डोंगर टकऱ्यावर लहानशीं, टुमदार बेल्जियन घरें दिसत आहेत बऱ्याचशा बेल्जियन घराचा विशेष म्हणजे आपल्या इकडे जुन्या पेशवाई वाड्याना जशा नक्षीदार खिडक्या असतात तशा खिडक्या इथें मला दिसतात, आणि खिडक्याच्या चौकटींना लाल रग दिलेला आढळतो. कित्येक खिडक्यातून बेल्जियम्‌चा काळ्या, पिवळ्या, लाल रगाचा राष्ट्रीय झेंडा फडकताना दिसतो आहे.

१–३० वाजता ज्यूमॉ या फ्रेंच सरहद्दीवरल्या स्टेशनात आमची गाडी शिरली. आता बेल्जियन् सरहद्द सपून फ्रान्स देश सुरू होणार. आमच्या गाडीच्या पहिल्या आणि दुसऱ्या वर्गाच्या डब्याना एक वेगळें इजिन लावण्यात आले, आणि ते ताबडतोब पॅरीसच्या दिशेने चालू झाले. आम्हा तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूना मात्र विनाकारण इथे तास दीड तास रखडावे लागणार. तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूना मुद्दाम असें रखडवण्यात फ्रेंच रेल्वे कपनीचा काय हेतू आहे कळत नाहीं. फ्रान्सच्या 'स्वातत्र्य, समता आणि बधुता'–वाल्या लोकशाहीचा फ्रान्सच्या सरहद्दीवर पाऊल ठेवतों न ठेवतों तों हा चागलाच अनुभव आला म्हणायचा !

काल रात्रीं बर्लीन सोडल्यापासून एक कप कॉफीशिवाय माझ्या पोटात काहीं एक गेलेले नाहीं. मधल्या कुठल्याही स्टेशनावर चागलासा खाण्याचा पदार्थ काहींसुद्धा विकावयाला आला नाही. एखाद्या स्टेशनात उतरून काहीं खाण्याइतका वेळही मिळाला नाहीं. भुकेने आणि प्रवासाच्या श्रमानें मी अगदीं गळून गेलों आहे. एका स्टेशनात त्या स्विस् मुलानें दोन तीन ॲपल्स विकत घेतलीं. पण एक ॲपल खाऊन पोटात कोकलणारे कावळे

थोडेच शात होणार ? माझी कल्पना होती पॅरीस दुपारीं एकदोन वाजता येणार. पण ४–३० वाजले तरी अजून पॅरीसचा पत्ता नाहीं. मोठमोठीं शेते आणि जगले दोन्ही बाजूना दिसत आहेत. पण पॅरीस कुठे आहे ?

शेवटीं एकदा ५–३५ ला पॅरीसच्या गार दु नॉर्द स्टेशनात आमची गाडी उभी राहिली. अनोळखी युरोपियन स्टेशनात उतरले कीं भाषा येत नसल्यामुळे अगदीं रड् कोसळते, या जुन्या अनुभवानें बर्लीनहून निघण्यापूर्वीच पॅरिसमधले माझे मित्र श्री. हर्षे याना पत्र लिहून मी मुद्दाम स्टेशनवर बोलावले होतें. स्टेशनवरल्या गर्दीत खूप डोळे ताणून ताणून मी पाहिले. पण सर्व अनोळखी फ्रेंच चेहरे दिसत होते. हर्षे आले नव्हते. त्याना पत्र मिळालें नाहीं कीं काय ?

पोर्टरला मी सामान बाहेर घ्यावयास सागितले पौंडाच्या नोटा स्टेशनमधल्या एक्सचेंजवर मोडून फ्रेंच पैसे घेतले. त्या लेटिश् मुलीला आखन् येथे तिचे उसने घेतलेले पैसे परत दिले, आणि तिचा निरोप घेतला. आमच्या स्विस् मित्राची प्रेयसी स्टेशनवर आलीच होती. तिच्या आलिंगनाच्या आणि चुंबनाच्या माऱ्यातून तो मोकळा झाल्यानतर त्याचा निरोप घेतला आणि मी पुढचा विचार करू लागलों. हर्षे याचा २७, रू ला सेपिद् हा पत्ता माझ्या जवळ होता. तो एका कागदावर लिहून एका फ्रेंच टॅक्सीवाल्याला दाखवला आणि या जागीं मला ने म्हणून त्याला खुणेने सागितलें. एकदर त्रासाने मी अगदीं वैतागून गेलों आहे. आकाशात ढग आले आहेत, आणि थोडा थोडा पाऊस पडत असल्यामुळे पॅरीसचे रस्तेही भिजून गेले आहेत. पॅरीसचे रस्ते आणि इमारती मला लडनमधल्यासारख्याच दमट, धुरकट अशा वाटल्या. टॅक्सीवाल्यानें बरोबर २७, रू ला सेपिद समोर टॅक्सी नेऊन उभी केली. २७ नबरच्या इमारतींत एकहि हॉटेल दिसेना. तिथे तळमजल्यावरच्या व्हराड्यात दोन जरठ म्हाताऱ्या फ्रेंच बाया गोष्टी करीत बसल्या होत्या. त्याना 'मस्यूर हर्षे ?' 'मस्यूर हर्षे ?' म्हणून मी मोठमोठ्याने विचारले. त्या माझ्या तोंडाकडे पहातच राहिल्या. एक दोन मिनिटानीं 'आहा !' म्हणून त्याच्यापैकीं एकजण उटली, आणि तिने दुडूदुडू आत जाऊन एक कार्ड आणून माझ्या हातात दिलें.

हर्ष्यांना बर्लीनहून मीच पाठवलेले ते कार्ड होतें ! एकदोन दिवसापूर्वी तें कार्ड तिथे येऊन पडलें असावें, आणि आपल्या दारावर उभ्या असलेल्या या नवख्या इसमाचा या कार्डाशीं कांहीं तरी संबंध असावा, हें ताडून त्या म्हातारीने तें माझ्या हातात आणून दिलें. हर्षे तिथें रहात नव्हते हें खास. माझा अगदीं धीरच खचला. आता या शहरात करू तरी काय ? फ्रेंच भाषेचा गंध नाहीं. कुणाला विचारायचें तरी काय ? टॅक्सीवाला माझ्याकडे पहात उभा होता. मला काय पाहिजे तें त्याला समजत नव्हते. मी हॉटेलची चवकशी करतों आहे असा त्याचा समज झाला. शेजारींच २५ नंबरच्या इमारतींत होतेल दे ॲरनी नावाचे एक हॉटेल होते. त्याकडे बोट दाखवून ते चांगले आहे म्हणून तो मला खुणेने सांगू लागला. आधीं त्या हॉटेलात जाऊन एक खोली घ्यावी आणि मग हर्ष्यांचा शोध कसा करावयाचा आणि काय करावयाचे ते ठरवावे असा विचार करून मी त्या हॉटेलमध्ये शिरलों. हॉटेलचा म्हातारा मालक आणि त्याचा एक तरुण नोकर तिथें होता. त्यांना इंग्रजीचें एक अक्षरही कळत नव्हतें. खोलीचें दिवसाचे भाडे काय वगैरे वगैरे गोष्टी ठरवायच्या कशा ? ते दोघेही फ्रेंच माणूस मात्र अतिशय सुस्वभावी होते. मध्येंच हसून, मध्येंच वेड्यावाकड्या खुणा करून, मध्येच आपल्या हॉटेलचे रजिस्टर दाखवून मला हवें ते समजावून सांगण्याचा ते घामाघुम होईपर्यंत प्रयत्न करीत होते त्याचे रजिस्टर चाळून पहाताना एकदम 'खान' असे एक नाव दिसले. खालीने कुणातरी हिंदुस्थानी गृहस्थाचे हे नाव असावे. त्यावर बोट ठेवून मी खुणेने हे गृहस्थ इथे आहेत का म्हणून विचारले. तो फ्रेंच म्हातारा उमगला. आपला देशबांधव बरोबर ओळखून काढलास, असा चेहेरा करून तो हसला आणि मला थोडावेळ थांबावयाला त्याने सांगितले. तोंपर्यंत सातव्या मजल्यावरल्या एका खोलींत त्याच्या नोकरानें माझे सामान ठेवले होते तिथे जाऊन मी विचार करीत बसलो. अर्ध्या तासाने तो नोकर आला, आणि मला खालीं बोलावतात म्हणून सांगून गेला. मी खालीं गेलो तो एक पंचवीस तीस वर्षांचा मुसलमान तरुण तिथें उभा होता. एक हिंदी माणूस पाहून आता माझे सर्व प्रश्न सुटणार म्हणून मला इतका आनंद झाला कीं त्याचें वर्णन करता येणार नाहीं. मि. खान पॅरीसमध्यें शिकत होते. या हॉटेलात

ते बरेच दिवस रहात होते. त्याना माझ्या सर्व अडचणी मी सांगितल्या. त्यानीं फ्रेंचमध्यें त्या म्हाताऱ्याला मला काय पाहिजे नको ते सर्व समजावून सांगितलें, आणि माझ्या खोलीचे मी दिवसाचे १५ फ्रॅंक भाडे द्यावें असें ठरलें. आता माझा जीव खूपच खालीं पडला.

श्री. हर्षे याना माझें पत्र कसें मिळालें नाहीं, त्यानीं जागा बदलली, कीं माझा पत्ता चुकला असा विचार करीत मी माझी बॅग उघडली आणि श्री. हर्षे याचीं जुनीं पत्रें बाहेर काढलीं. पत्रावर १७, रू ला सेपिद् असा पत्ता होता, आणि मी १७ ऐवजीं २७ आकडा मनात धरून पॅरीस धुडाळीत होतों ! याच रस्त्यावर १७ नंबर जवळच कुठे तरी असणार! मी कपडे घातले आणि तडक बाहेर पडलों १७ नंबरच्या घरातल्या होतेल द लक्समध्यें आपल्या खोलींत वाचीत बसलेले हर्षे मला सापडले. मला अतिशय आनंद झाला. हर्षे याची सध्या परीक्षा चालू आहे. मात्र उद्या ते परीक्षेतून मोकळे होणार. त्याच्या पत्त्यावर पॅरीसमध्ये मागवलेलीं माझीं हिंदुस्थानाहून आलेलीं सर्व पत्रेंही मला एकदम मिळालीं. आता पॅरीस मला बरें वाटू लागलें. पॅरीसमधील माझे पहिले दोन तास म्हणजे सुखदुःखाचे प्रसंग खच्चून भरलेले, क्षणोक्षणीं प्रेक्षकाची उत्कंठा वाढवणारें एक नाटकच झालें म्हणायचे !

* * *

ता. २१ जून-

सुंदर बर्लीन आणि घाणेरडें पॅरिस !—चित्रकार भट्टा !—स्वावलंबनी हॉटेल !—

सकाळीं ८ वाजता हर्षे याना भेटायला गेलों. त्याना आज परीक्षेला जायचें आहे. तेव्हा त्याच्याच हॉटेलमध्ये राहणाऱ्या श्री. कालेलकर नावाच्या एका हिंदी विद्यार्थ्याशीं त्यानीं माझी ओळख करून दिली, आणि मला पॅरीस दाखवावयाची जबाबदारी त्याच्यावर टाकली.

एका लहानशा कॅफेमध्यें मी आणि कालेलकर कॉफी घ्यावयाला गेलों. हें कॅफे अगदींच अस्वच्छ आणि मुंबईतल्या एखाद्या मद्राशाच्या

कॉफीच्या दुकानासारखें वाटलें. समोर पडलेलें एक फ्रेंच वृत्तपत्र कालेलकराना वाचून दाखवावयाला मी सांगितलें. मॉ. ब्लूम् याच्या सोशालिस्ट सरकारनें कालच राजीनामा दिल्याची बातमी होती. फ्रान्सचें पॉप्युलर फ्रंट सरकार खलास झालें म्हणायचें.

बर्लीनहून आल्यावर पॅरीस फारच अस्वच्छ वाटतें. मी रहातों हा भाग वाङ्मयात आणि कलेच्या इतिहासात अजरामर झालेला असा पॅरीसचा भाग आहे. पॅरीसमधल्या चित्रकार, कवी वगैरे कलावंताचें जिथें वास्तव्य असतें तो हा लॅटिन् क्वॉर्टर्स. याच भागात पॅरिसची सुप्रसिद्ध सॉर्बॉ युनिव्हर्सिटी आहे. त्यामुळें बहुतेक विद्यार्थीही याच भागात रहातात. नाना देशातले आणि नाना रंगाचे विद्यार्थी इथें रस्त्यात दृष्टीला पडतात. एखादा काळा कुळकुळीत, धिप्पाड निग्रो तरुण एखाद्या सुंदर नाजुक फ्रेंच मुलीच्या हातात हात घालून जातो आहे, हें दृश्य पॅरीसमध्यें असाधारण नाहीं. फ्रान्सच्या थोर पुरुषाना जेथें पुरतात ती पॅथिऑन् इमारत इथेंच आहे. पॅथिऑनवरून आम्ही लक्झेंबुर्ग गार्डन्समध्यें गेलों. पॅरिसमधली ही एक अवाढव्य बाग आहे. मात्र बर्लीनमधले सुंदर स्वच्छ रस्ते आणि बागा पाहिल्यानंतर पॅरीसमधल्या बागाविषयीं आणि रस्त्याविषयीं काहींच वाटत नाहीं. मी रहातों त्या रू ला सेपीदच्या बाजूच्या एका लहानशा रस्त्यावर भाजीचीं दुकानें आहेत. त्या रस्त्यावरील हातगाड्या-वरून भाज्या विकणाराची ओरड आणि रस्त्यात पडलेला केरकचरा पाहून मला मुंबईच्या मुंगभाट भागाची आठवण झाली!

दुपारीं १२ वाजता आमच्या शेजारच्या रस्त्यावर असलेल्या होतेल द पे मध्यें भट्टाचार्य नावाच्या एका बंगाली विद्यार्थ्याकडे मला कालेलकर घेऊन गेले. भट्टाचार्य ही एक विलक्षण व्यक्ती आहे. तो शिल्पकार आहे. चित्रकलेच्या अभ्यासाकरता तो पॅरिसमध्यें आला आहे. आम्ही खोलींत शिरलों तेव्हा तो धोतर नेसला होता आणि त्याच्या अंगात एक फाटका गंजीफ्रॉक होता. चुलीवर काहीं तरी शिजवण्यात तो गुंग होता! त्याच्या-कडे बरेच हिंदी विद्यार्थी जेवायला येतात. त्याना हिंदी पद्धतीचें जेवण करून तो घालतो आणि त्या उत्पन्नावर स्वतःचा चरितार्थ चालवून चित्रकलेचा अभ्यास करतो. सर्व विद्यार्थी त्याला 'भट्टा' म्हणतात. स्वभावानें भट्टा अगदीं

गरीब आहे. एखाद्या सुगृहिणीप्रमाणें समोरच्या टेबलावर त्याने आमच्या-साठीं बशा मांडल्या, आणि कॉलीफ्लॉवर, बटाट्याची भाजी, भात, रसगुल्ला वगैरे पदार्थ आम्हाला वाढले. भट्टा जेवण छानच करतो. रेडिऑलॉजीच्या अभ्यासाकरता पॅरीसमध्ये आलेले डॉ. आठले नावाचे एक विद्यार्थी आणि फ्रेंच इंडियातून कायद्याच्या अभ्यासाकरता आलेले मि. कुड्डू नावाचे एक गृहस्थ मला इथेंच भेटले. भट्टाजवळ सारी एक खोली आहे. खोलीला लागून मोरीचा भाग आहे. तिथेंच स्टोव्हवर जेवण वगैरे सर्व कांहीं तो करतो खोलीतल्या बिछान्यावर, खुर्च्यांवर, स्टुलावर जागा मिळेल तिथे जेवायला येणारे विद्यार्थी बसतात. खोलीच्या एका कोंपऱ्यात लाकडी घोडे, अर्धवट काढलेलीं चित्रे वगैरे अडगळ पडली आहे. भट्टाची 'लॅंडलेडी' खालच्या मजल्यावर रहाते. तिच्या दोन मुली भट्टाच्या मॉडेल्स ! युरोपियन कादंबऱ्यातून चित्र-काराच्या सहाव्या किंवा सातव्या मजल्यावरल्या 'घरट्या' (Garret)-चीं वर्णने आपण वाचतों तसें हे भट्टाचे 'घरटे' आहे. पॅरीसमधले विश्वविख्यात चित्रसंग्रहालय 'लूव्हर' मला दाखवण्याचे आणि तेथल्या प्रख्यात कलाकृतींचें मर्म समजावून देण्याचे भट्टाने मला कबूल केले.

दुपारीं मी, कालेलकर आणि डॉ. आठले टॉमस कुक कंपनीच्या प्लास द ला मादलीनमधल्या ऑफिसकडे चाललों होतों. रस्त्यात पांढऱ्या लेसची उंच विचित्र टोपी डोक्याला घातलेली एक खेडवळ फ्रेंच मुलगी आमच्या दृष्टीला पडली माझ्या गळ्यात कॅमेरा होता.मी सहज म्हटलें,हिचा फोटो घेऊं या. डॉ. आठले एकदम पुढे गेले आणि फ्रेंचमध्यें त्या मुलीला त्यांनीं विचारलें. ती मोठ्या आनंदाने कबूल झाली. ट्यूब स्टेशनात भरपूर विजेचा उजेड असतो म्हणून जवळच्याच एका ट्यूब स्टेशनात आम्ही उतरलों प्लॅटफॉर्मवर एका मोठ्या दिव्याखालीं तिला उभी करून आम्ही तिचा फोटो घेतला.

३ जुलै रोजीं व्हेनिसहून निघणाऱ्या कॉंटे व्हेर्डे बोटीनें हिंदु-स्थानला परत जावयाचें मी ठरविलें होतें कुकच्या ऑफिसात कळलें, कीं स्पॅनिश युद्धामुळे बऱ्याच इटालियन बोटींचे कार्यक्रम रद्द झाले आहेत आणि २३ जुलैपर्यंत दुसरी इटालियन बोट नाहीं. माझें इटालियन कंप-

नीचें रिटर्न तिकीट असल्यामुळे आता २० दिवस करायचे काय हा प्रश्न माझ्यासमोर उभा राहिला. उगाच गावोगाव भटकावयाचा मला आता कटाळा आला आहे. इटालियन बोटीचे तिकिट असले तरी दुसऱ्या कुठल्याही बोटीवर आम्ही 'ट्रॅन्सफर' देऊ शकू असे, कुक कपनीने सागितले तेव्हा माझ्या जिवात जीव आला.

परत येताना पॅरिसमधल्या प्रख्यात लाफाये स्टोअर्समध्ये मी काही वस्तू खरेदी केल्या, आणि आम्ही सर्व डॉ. आठले याच्या खोलीवर गेलों. तिथे गणित विषयात डॉक्टरेट घेण्याकरिता पॅरिसला आलेले पडितजी नावाचे एक गृहस्थ आणि एक पजाबी विद्यार्थी भेटला. पडितजी पन्ना सस्थानातले आहेत. ज्या पजाबी विद्यार्थ्याबरोबर विद्यार्थ्यासाठी जी खास भोजनालये (Foyer et etudents) आहेत त्यापैकी एकात सध्याकाळचे जेवण घेण्याकरता मी गेलों. या हॉटेलात मोठी मजा असते. दर माफक असतात, आणि टिप्स वगैरे द्याव्या लागत नाहीत. कारण इथे स्वतःचे पदार्थ स्वतःच घ्यावे लागतात. एका बाजूला सर्व पदार्थ माडून ठेवलेले असतात आणि तिथे तीन चार मुली उभ्या असतात. जवळच्याच कोपऱ्यात ट्रे, काटे, चमचे, बशा वगैरे असतात. आपण तिथे, जायचे, एक ट्रे आणि हव्या तितक्या बशा व काटेचमचे घ्यायचे. नतर त्या मुलींकडे जाऊन पहिल्या मुलीकडून आपणाला हवी ती 'सूप' बोट दाखवून घ्यायची. दुसरीकडून इतर वाटेल ती 'साइड डिश' घ्यायची, तिच्या पुढे उभ्या असलेल्या तिसरीकडे जायचे आणि हवें ते 'पुडिग' तिच्याकडून घ्यायचे. ही तिसरी मुलगी ट्रेमधले सर्व पदार्थ पहाते आणि त्याचे बिल करून ते ट्रेमध्ये ठेवते आणि त्याबरोबरच आपणाला हव्या असलेल्या पाढऱ्या किंवा ताबड्या दारूची एक लहानशी बाटली देते. हा ट्रे घेऊन आपण रिकाम्या असलेल्या टेबलावर जाऊन बसायचे. खाऊन झाल्यावर बिल खिशात काढून घ्यायचे आणि सर्व बशासह तो ट्रे एका कोपऱ्यात उभ्या असलेल्या कपबशा धुणाऱ्या नोकराजवळ नेऊन द्यायचा. बाहेर पडताना आपलें बिल कॅशरजवळ चुकतें करावयाचें. या 'स्वावलबनी' दुकानात पदार्थही बरे असतात आणि दरही स्वस्त असतात. माझ्यासारख्या फ्रेंच न येणाऱ्या माणसाची तर चागलीच सोय होते. स्वतःच्या डोळ्यानीं बघून आपणाला चागला दिसेल

तो पदार्थ बोटाने दाखवून मागून घ्यायचा, तोंड उघडायचें कारण नाहीं ! साडेदहा फ्रॅंक, म्हणजे १३ आण्यात माझें पोटभर जेवण झाले.

९ वाजता शा एलिसी या पॅरिसमधल्या प्रख्यात रस्त्यावर असलेल्या एका सिनेमात इंग्लिश चित्रपट पहावयाला आम्ही गेलों. चित्रपट अगदींच सामान्य होता. तिकिटाला मात्र २१ फ्रॅंक्स म्हणजे जवळ जवळ पावणेतीन रुपये द्यावे लागले. वर आणखी ओव्हरकोट काढून घेणाऱ्या आणि जागा दाखवणाऱ्या मुलीला ४ फ्रॅंक्स दक्षिणा द्यावी लागली ती वेगळीच !

* * *

ता. २२ जून–

आज 'ॲक्रोपोल' नावाच्या एका ग्रीक हॉटेलात दुपारचे जेवण घेतले. ग्रीक जेवण जरा मसालेदार असते त्यामुळे हिंदी विद्यार्थ्यांना तें बरेच आवडते. अगदीं साधें दुकान आहे हे. लांबच लांब टेबलावर नुसता कागद अथरला आहे आणि रांगेने बसलेले जपानी, नीग्रो, फ्रेंच, हिंदी विद्यार्थीविद्यार्थिनी मोठमोठ्याने हसत खिदळत खात आहेत. आम्हाला पदार्थ आणून देणारी हसतमुख ग्रीक मुलगी भली धिप्पाड आणि उंच आहे.

लोदिऑ थिएटरात आज रात्रीं अलेक्झांडर ड्यूमाचे प्रख्यात 'कॅमिल' नाटक आहे. याच नावाचा नॉर्मा टॅल्माजचा अविस्मरणीय चित्रपट मी मुंबईत पाहिला होता. पूर्वी या नाटकात फ्रान्सची सुप्रसिद्ध नटी सारा बर्नहार्ट् कॅमिलचे काम करी. आज कुणीतरी नवीन नटी कॅमिलचें काम करीत आहे. १५ फ्रॅंकचे तिकीट काढून मी आणि कालेलकर आत गेलों. जुन्या तऱ्हेचें पण भव्य असें हें तीन मजली थिएटर आहे. बसायला लाल मखमलीच्या मऊ खुर्च्या होत्या. नाटक ९ ला सुरू झालें आणि १२ ला आटपले. नाटक छान झाले. पण शेवटचा पडदा पडल्यावर प्रेक्षकांनीं टाळ्यांचा गजर केला आणि मरून पडलेली कॅमिल प्रेक्षकांच्या टाळ्यांचा स्वीकार करण्याकरता हसत हसत पुढें आली हे मला आवडले नाहीं. या सुंदर, शोकपर्यवसायी नाटकाचा अशाने विरस होतो, असें मला वाटतें.

* * *

ता. २३ जून—

न्यूमॅटिक पत्र !—मुसलमानसुद्धां आर्यंदूच !

मी पेन क्लबचा सभासद आहे आणि जागतिक पेन कॉंग्रेस सध्या पॅरीसमध्ये चालू आहे. कॉंग्रेसच्या चिटणीसाना पॅरीसमध्यें आल्याचे मी कळविले होते चिटणीस मॉ. बेजामिन् क्रेमो याचें पत्र मला आले आहे. हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी ऑक्सफर्डचे डॉ. अमिया चक्रवर्ती आहेत. मला नुसता एक प्रेक्षक म्हणून हजर रहाता येईल. बहुतेक कारभार फ्रेंचमध्ये चालणार. मी जाऊन काय करायचे ते मला समजत नाहीं. दुसरें एक न्यूमॅटिक (Pneumatic) पत्र आहे. ते प्रख्यात क्रातिकारक फ्रेंच कवी लुई ॲरेगॉ याचे आहे. आमच्या हिंदुस्थानी पुरोगामी लेखकसघाचे बॅ. सज्जद झहीर यानीं ॲरेगॉना माझ्यासबधीं लिहिले होतें. म्हणून ॲरेगॉनीं मला भेटायला बोलावलें आहे. ‘ सेस्वा ’ या पॅरीसमधल्या पत्राचे ते सपादक आहेत. पत्राच्या ऑफिसमध्येंच त्यानीं मला बोलावलें आहे. पत्रातले ॲरेगॉचे इग्लिश पाहून मला हसू कोसळलें. त्याना इग्लिश येत नाहीं, आणि मला फ्रेंच येत नाहीं. आम्ही बोलायचे काय हा प्रश्नच आहे !

न्यूमॅटिक लेटर ही एक पॅरीसमधली मजेदार चीज आहे. पॅरीसमध्येच आपणाला कुणाला ताबडतोब पत्र मिळावे अशी इच्छा असेल, तर या पद्धतीने पत्र धाडावे. तारेच्या फॉर्मसारखा एक फॉर्म असतो. त्यावर मजकूर लिहून द्यायचा. पॅरिसच्या ज्या भागात आपला मित्र असेल त्या भागातल्या पोष्ट ऑफिसात तो घडी केलेला फॉर्म ताबडतोब जाऊ शकतो. पोष्टाच्या सर्व शाखा रस्त्याखालून जाणाऱ्या पोकळ नळ्यानीं जोडलेल्या आहेत म्हणतात. त्या नळींतून हवेच्या दाबानें तें पत्र धाडले जाते आणि पत्र दिल्यापासून एक तासात ते दुसऱ्या इसमाला मिळतें.

दुपारीं पॅरिसमध्ये सध्या चालू असलेले सुप्रसिद्ध प्रदर्शन पहावयाला गेलों. वाटेंत फ्रेंच फॅसिस्ट पक्षाने लावलेले मोठमोठे चित्रफलक दिसले. रशियात मार्शल तुखाचेव्हूस्की याना गोळी घालून ठार करण्यात आल्याची बातमी या फलकावर असून फ्रेंच लोकाना कम्युनिस्टाच्या राक्षसी लीलाविरुद्ध

सावधगिरीची सूचना देण्यात आली आहे. स्पॅनिश युद्धात स्पॅनिश सरकारला सहाय्य गोळा करण्याकरता म्हणून कम्युनिस्टांनीं घेतलेल्या सभाचेही चित्रफलक रस्त्यात जिथें तिथे दिसत आहेत. प्रदर्शनातले रशियन आणि जर्मन पॅव्हिलियन्स अतिशय प्रेक्षणीय आहेत. दोन हाड-वैऱ्यांच्या पॅव्हिलियन्सना समोरासमोर जागा देण्यात फ्रेंच सरकारनें मोठाच विनोद केला आहे, यात शका नाहीं.

पॅरीसमध्ये कुठेंही पहा, रस्त्यात दिसणारी टॅक्सी सित्रोन किंवा रेनो या फ्रेंच मेकचीच असते. फ्रेंचाची ही स्वदेशीची आवड कौतुकास्पद आहे.

कुणाही हिंदुस्थानी माणसाला मग तो मुसलमान असो, कीं हिंदू असो, फ्रेंच लोक 'आयदू' म्हणजे हिंदू म्हणतात. मुसलमानालाही आपण 'आयदू' आहोंत म्हणून सागावे लागतें. मुंजे—सावरकराना हे ऐकून आनदाचें भरतें येईल !

* * *

ता. २४ जून–

तुम्हाला बहुपत्नित्व मान्य आहे काय ?—फ्रान्स हिंदुस्थानच्या बराच जवळ दिसतों !

कुक्समध्ये मला कळले, कीं तिकीट बदलून मला फ्रेंच बोटीवरून हिंदुस्थानला जाता येईल. व्हेनिस ते मुंबई इटालियन बोटीच्या तिकीटाइतकेंच मार्सेय् ते कोलबो फ्रेंच बोटीचे तिकीट आहे. जाता जाता सिलोनही पाहता येईल असा विचार करून मी मोठ्या आनदाने फ्रेंच बोट केव्हा निघते म्हणून विचारलें. मेसाजरी मारिटाईम कपनीची 'झा लॅबोर्ड' बोट उद्याच मार्सेयहून सुटणार, असें कुंक्सच्या माणसानें सागितलें. ताबडतोब मी माझी जागा रिझर्व्ह करावयाला सागितली. मी आता यूरोप सोडून हिंदुस्थानला जायला अगदीं अधीर झालों आहे. कुक्सच्या माणसाबरोबर मी बोलत उभा असता माझ्या बाजूला अमेरिकेला जाऊ इच्छिणारा एक युरोपियन गृहस्थ उभा होता. अमेरिकेचा व्हिसा देण्यापूर्वी अमेरिकन वकीलातींत किती

मूर्खपणाचे प्रश्न विचारतात तें तो सांगत होता. तुम्हाला बहुपत्नीत्व मान्य आहे काय? अमेरिकन् सरकार उलथून पाडण्याचा तुमचा विचार आहे काय? वगैरे वगैरे. छापील फॉर्मावर हे प्रश्न असतात आणि त्याचीं उत्तरें भरून द्यायचीं असतात!

दुपारीं भट्टाबरोबर जगविख्यात 'लूव्हर' चित्रसंग्रहालय पहावयाला गेलों. साऱ्या स्त्रीसौंदर्याचें प्रतीक समजला जाणारा 'व्हिनस् द मिलो'चा प्राचीन पुतळा, लिओनार्डो दा विंचीचें 'मोना लिसा' हें चित्र, वगैरे वगैरे लहानपणापासून वाचीत आणि ऐकत आलेल्या अमर कलाकृती पाहिल्या.

शिल्पकला विभागात इजिप्शियन सेखमेतचा पुतळा आमच्या नारसिंहावतारासारखा वाटला!

रात्रीं श्री. हर्षे याजकडे जेवावयाचे आणि ९–३५ ला मार्सेयसाठीं सुटणारी गाडी गार दु लिऑ स्टेशनावर पकडावयाची.

हर्षे याजकडे त्यानीं स्वतः हातानीं केलेली खिचडी, चपाती, केळयाची शिखरण वगैरे पदार्थ पोटभर खाल्ले. ९ वाजता मी आणि हर्षे टॅक्सी करून स्टेशनकडे जावयास निघालों दरवाजावर तिकीट तपासणारा फ्रेंच रेल्वे अधिकारी वजन केल्याशिवाय माझें सामान आत जाऊ देईना. साऱ्या युरोपात माझ्या दोन बॅगाचे कुठेच वजन करावें लागले नाहीं, म्हणून त्याला आम्ही परोपरीनें सांगितलें. पण तो ऐकेना. त्याच्या बाजूला दुसरा एक फ्रेंच तिकीटकलेक्टर उभा होता. त्यानें माझ्याकडे बघून डोळा मिचकावला आणि हातानें खूण केली. खिशातून २ फ्रॅंक्स काढून मी त्या अधिकाऱ्याच्या हातावर ठेवले. त्यानें सलाम करून आम्हाला आत जाऊ दिलें! युरोपात हा प्रथमच अनुभव आला. फ्रान्स हिंदुस्थानच्या बराच जवळ दिसतो. २ फ्रॅंक्स किंवा ४ आण्यात आमच्या हिंदुस्थानातला फाटका तिकिट कलेक्टरही खूष झाला नसता. म्हणजे या बाबतींत फ्रान्स मागासलेला दिसतो.

आठ माणसांचा एक संबंध कंपार्टमेंट मला मिळाला. फक्त एक तरुण फ्रेंचमन त्या कंपार्टमेंटमध्ये होता. रात्र बसून काढायला नको.

बरोबर ५–३५ ला गाडी सुटली.

* * *

ता. २५ जून—

झां लॅबोर्डवर ' ऑल इंडिया फेडरेशन ! '

पहाटे ३ ला जागा झालों आणि मग झोंपच येईना. ५ वाजता लिऑ हें फ्रान्समधलें सुप्रसिद्ध शहर आलें. तिथें मी कॉफी घेतली. हे फ्रेंच लोक मला हिंदी लोकासारखेच वाटतात. बोलायला अघळपघळ आणि कपड्यालत्त्यात जरा गबाळ आणि बावळटच. इतर युरोपियन या लोकाना अगदींच गावटी समजत असतील ! गाडीच्या बाहेर मी पाहिले. दोन्ही बाजूना पाढरा रग दिलेल्या लाल कौलाच्या फ्रेंच खेड्यातल्या मासले-वाईक घराचे पुजके दिसत आहेत.

आता सकाळचे ९ वाजले आहेत. आम्ही मार्सेयच्या जवळ येत आहोंत. दूरवर समुद्र दिसतो आहे. आजूबाजूला उच उघड्या बोडक्या खडकाच्या रागा उन्हात तळपत आहेत. बरोबर १० वाजता मार्सेय स्टेशनात गाडी शिरली. 'झा लॅबोर्ड' दुपारीं ४ वाजता सुटावयाची आहे. कुठें तरी हॉटेलात पैसे घालवण्यापेक्षा सरळ बोटीवर नेऊन सामान टेवावें, आणि ४ वाजेपर्यंत वाट पहावी असे मी ठरविले. एक टॅक्सी करून मी धक्क्याकडे गेलों. बोटीवर इतर नोकरचाकर होते, पण मुख्य अमलदार कुणीच नसल्यामुळे सामान डेकवर एका बाजूला ठेवून केबिनसाठीं २ वाजता बोटीचा पर्सर येईपर्यंत वाट पहावी लागणार.

या फ्रेंच बोटीवर कुणी इंग्लिश बोलणारा किंवा एखादा हिंदी माणूस जर भेटला नाहीं, तर बोटीवरचे १७ दिवस म्हणजे एकात कोठडीचीच मला शिक्षा होणार या भीतीने मी गागरून गेलों होतों. इतक्यात एक तरुण हिंदी विद्यार्थी समोरून येताना माझ्या दृष्टीला पडला. मला हायसे वाटले. नतर मद्रास, त्रिवेद्रम्, कोलबो येथें जाणारे आणखीही हिंदी विद्यार्थी भेटले.

आम्ही तिघेचौघे मार्सेयमधल्या एखाद्या हॉटेलात दुपारचे जेवण घ्यावे म्हणून बाहेर पडलों. रखरखीत ऊन पडले आहे. यूरोपात आता-पर्यंत कुठेंही न दिसणाऱ्या गोष्टी मार्सेय बदरात दिसल्या. त्या म्हणजे धूळ आणि घवघवणाऱ्या माशाचे थवे ! बदराच्या आजूबाजूचे रस्ते आणि घरे मला अगदींच घाणेरडीं आणि धुळकट वाटलीं.

चांगलेंसें दुकान कुठें दिसेना. एका लहानशा दुकानात आम्ही शिरलों. मुंबईत भेंडी बाजार किंवा गोदीजवळ दुकानें आहेत तशापैकीं हें दुकान आहे. इंग्लिश चित्रपटात खलाशी, लफंगे वगैरे लोक ज्या प्रकारच्या भिकार दुकानात खायला प्यायला येतात, अगदीं तस्सें हें दुकान आहे. समोर गल्ल्यावर एक फ्रेंच म्हातारी बसली आहे. तिच्या ओंठावर रुपेरी मिसरूड आहे, आणि तिच्या हनुवटीवरही तुरळक रुपेरी केस दिसत आहेत! आपल्या मळकट झग्याच्या बाह्या दंडावर चढवून त्या म्हातारीची दहा बारा वर्षांची गलेलठ्ठ मुलगी जाड्याभरड्या घाणेरड्या बशातून आम्हाला खायचे पदार्थ आणून देते आहे. लाकडी फळ्या कशा तरी ठोकून तयार केलेल्या एका टेबलावर आम्ही जेवतों आहोंत. भूक सपाटून लागली आहे, आणि आजूबाजूच्या वातावरणाची आम्हाला मुळींच पर्वा नाहीं!

१ वाजता आम्ही बोटीवर परत आलों. ३–३० वाजले तरी बोटीच्या अमलदाराचा पत्ता नाहीं. ३–४५ ला पर्सरसाहेब डुलत डुलत आले. माझें तिकीट तिसऱ्या वर्गाचे आहे. कंपनीनें मला तिकीट दिलें; पण तिसऱ्या वर्गाच्या सर्व केबिन भरून गेल्या आहेत. माझ्या तें पथ्यावरच पडलें. सेकंड क्लासमधल्या केबिनमध्ये मला जागा देण्यात आली. ४ वाजून गेले तरी बोट हालण्याचीं चिन्हें दिसत नाहींत

माझ्या केबिनमध्ये पोर्टसय्यदला उतरून पॅलेस्टाईनला जाण्याकरता अमेरिकेहून आलेला एक सुस्वभावी तरुण ज्यू आहे. चार जणाच्या केबिनमध्ये आम्ही दोघेच म्हणून मी खुषींत होतो, इतक्यात लांब काळे झगे घातलेले दोन जख्ख म्हातारे ज्यू रब्बी (धर्मोपाध्याय) आमच्या केबिनमध्ये आले.

ही फ्रेंच बोट कोलंबोवरून फ्रेंच इंडो चायनाची राजधानी सायगांव येथें जाणार, आणि नंतर पुढे कोबे, जपानपर्यंत जाणार. बोटीवर बरेचसे फ्रेंच लष्करी अधिकारी, त्यांच्या बायका आणि मुलें आहेत. ते बहुतेक सायगांव येथे जात आहेत. फ्रान्समध्यें शिकण्याकरता आलेले इंडोचायना, सायगांव, वगैरे फ्रेंच वसाहतींतले बरेचसे इंडोचायनीज विद्यार्थीही बोटीवर आहेत. बोटीवर काम करणारे बहुतेक सर्व वेटर बारीक डोळ्याचे, लांब सफेत सदरे घातलेले इंडोचायनीज् आहेत.

६-३० ला जेवणाची घटा झाली. आमच्या टेबलावरल्या इंडोचायनीज वेटरला थोडें इंग्रजी येते. आम्ही सहासात हिंदी उतारू एका लांबलचक टेबलावर बसलों आहोंत. हें टेबल म्हणजे ऑल इंडिया फेडरेशनच म्हटले पाहिजे. मी मुंबईचा आहे. माथुर आणि श्रीवास्तव हे दोघे यू. पी. मधले आहेत. डॉ. मेनन त्रिवेंद्रमचे, सैनुद्दिन हे मलबार-मधले आहेत. बो टिन् हा रंगून,—ब्रह्मदेशातला, आणि डॉ. लेनोरा सिलोनमधले ! आम्ही जेवीत असता ७ वाजता बोटीने मार्सेय्यचा धक्का सोडला.

* * *

ता. २६ जून—

आमचे युरोपियन आणि एशियाटिक गट,-"मर्सी मास्यूर !" —उगाच नाहीं हिटलर ज्यूद्वेष्टा झाला !

आमच्या बोटीवर एक इंडो—चायनीज डॉक्टर, त्याची बायको, आणि त्याची तीन चार वर्षांची सुंदर गुटगुटीत मुलगी आहे. डेकवर माझ्या शेजारीं बसले असता डॉक्टरांना माझ्याशीं काय काय पुष्कळ बोलायचे आहे. पण त्याना इंग्लिश येत नाहीं, आणि मला फ्रेंच येत नाहीं ! डॉक्टर मारे छातीवर दोन्ही हात ठेवीत आहेत, पुढे हात नाच-वीत आहेत आणि दम लागेपर्यंत खुणा करीत आहेत पण मला काहीं कळत नाहीं. शेवटीं एक दोन फ्रेंच शब्द त्याच्या तोंडातून फुटतात. तेही मला कळत नाहींत. मला हसू कोंसळते, आणि ते इंडो चायनीज डॉक्टरही हसू लागतात.

हे इंडो—चायनीज लोक चिनी लोकांसारखे धिप्पाड आणि पिवळ्या रंगाचे नाहींत. ते चांगलेच गोरे आहेत. पण ठेंगणे आणि कमरेंत अगदी बारीक. डोळे बारीक आणि नाक बसके असलें तरी इंडो-चायनीज स्त्रिया मात्र तांबूस गोऱ्या रंगामुळे आणि नाजूक बांध्यामुळे सुंदर दिसतात. डॉक्टराची बायको नखशिखान्त युरोपियन बायकांसारखा पेहेराव करते.पण आपल्या काळ्या कुळकुळीत भरदार केसांची जपानी स्त्रिया-प्रमाणें ती अत्यंत आकर्षक रचना करते. बोटीवरील सर्व इंडोचायनीज

मंडळी आम्हा हिंदी लोकांशीं अत्यत आपलेपणानें वागण्याचा प्रयत्न करतात. फ्रेंच उतारू आणि त्यांचीं बायकामुलें असा एक गट, आणि आम्ही हिंदी उतारू, हे इंडोचायनीज आणि एक व्हॅलेरा नावाचा स्पॅनिश मुलगा असा दुसरा गट आहे. अर्थात् फ्रेंच उतारू आमच्याशीं फार चागल्या तऱ्हेनें वागतात. पण आपोआपच युरोपियन आणि एशियाटिक असे हे गट पडले आहेत.

व्हॅलेरा १८–१९ वर्षांचा तरुण आहे. आपल्या आईला आणि धाकट्या भावडाना घेऊन तो फिलिपाईन्सला चालला आहे. त्याचा बाप फिलिपाईन्समध्ये मॅनिला येथे नोकरीला आहे. व्हॅलेराचे मूळ गाव बार्सिलोना. व्हॅलेराला थोडें थोडें इंग्लिश येतें. आपण जनरल फ्रॅंकोच्या विरुद्ध आहोंत, तो म्हणाला. लोकसत्ताक स्पॅनिश सरकारचा जर फ्रॅंकोनें पराभव केला, तर बार्सिलोना येथे आपण मुळींच परत येणार नाहीं, असें त्यानें सागितलें. स्पॅनिश लोक फारसे गोरे नसतात. भुऱ्या केसाच्या एखाद्या गोरटेल्या हिंदी मुलासारखा व्हॅलेरा दिसतो. म्हणूनच तो आमच्यात मिसळतो कीं काय कोण जाणे. फार सुस्वभावी पोरगा आहे.

या इंडो–चायनीज लोकाच्या चालचलणुकींतले सौजन्य वाखाणण्यासारखे आहे. सध्याकाळीं जेवणाची घटा झाल्यावर डिनर हॉलकडे जाण्याकरता जिन्यावरून उतरत असता त्या इंडो–चायनीज डॉक्टराच्य छोट्या मुलीला मी उचलून घेऊन खालीं उतरलों. तिची आई पुढें गेली होती. तिने मागे वळून पाहिलें तेव्हा मी मुलीला खालीं उतरून ठेवीत होतों. ती मुलगी एकदम धावत आईकडे गेली. डॉक्टरच्या बायकोने हात धरून तिला पुन्हा माझ्याकडे आणले, आणि 'मर्सी मॅस्यूर !' (थॅंक यू, सर) करावयाला लावले. आपल्या ३ वर्षांच्या मुलीने दुसऱ्या गृहस्थाचे आभार मानावयाचा शिष्टाचार दाखविला नाहीं, हें त्या बाईला सहन झाले नाहीं !

रात्रीं १०–३० ला मी केबिनमध्ये झोंपावयाला गेलों तों ते दोघे म्हातारे ज्यू धर्मोपाध्याय आपलें बायबल कीं टॅल्मड् काय ते हातात घेऊन जोरजोरात पुटपुटत होते. आता झोंप कशी येणार ? माझ्या केबिनमधल्या या दोन म्हाताऱ्यानीं कालपासून माझें डोकें उठवले आहे. पहावें तेव्हा हे

म्हातारे तीं धर्मपुस्तकें हातात घेऊन जोरजोरानें पुटपुटत खुर्चीवर बसून झुलत असतात. काल रात्रीं ११–३० वाजेपर्यंत असे पुटपुटत होते. आज पहाटे ५ ला मी जागा झालों, तों दिवा लावून या जोडीचा जप चाललाच होता. आपल्या टक्कल पडलेल्या डोक्याला आणि दोन्ही दडाना लाकडाचे कसलेसे चौकोनी तुकडे बाधून सकाळीं हे थेरडे मत्र पुटपुटत होते. हा काय विधी आहे कुणाला ठाऊक ! केबिनच्या बाहेर जेवायलासुद्धा हे बाहेर पडत नाहींत. यहुदी लोक एका विशिष्ट पद्धतीने मास शिजवतात. तसे मास बोटीवर मिळत नाहीं, म्हणून पाव, लोणी आणि काहीं फळें वेटरकडून हे केबिनमध्येच मागवतात आणि तेवढेंच खाऊन रहातात. याच्या धर्मवेडापुढें मी हात जोडतों. पण केबिनमधून या पीडा केव्हा जातील असे मला झाले आहे. दोन दिवसानीं पोर्टसय्यदला उतरून हे जाणार, या आशेवर मी दिवस काढतों आहे. याच्या या वेळीं अवेळीं चाललेल्या पुटपुटण्याने शात झोंप मला मिळतच नाहीं. असेच कुणीतरी ज्यू कुठल्या तरी प्रवासात हिटलरला भेटले असावे, आणि तेव्हा पासून तो ज्यूद्वेष्टा झाला असावा !

* * *

ता. २७ जून–

आज सकाळीं १० वाजता मुसोलिनी आपल्या विरोधकाना जिथें खडी फोडायला पाठवतो त्या लिपारी बेटाजवळून आमची बोट गेली. १२ वाजता माऊट एटना दृष्टीला पडला. दुपारीं २–४५ला एका बाजूला इटलीचा किनारा, दुसऱ्या बाजूला सिसीली बेट दिसत आहे. या दोहों-मधल्या मसीना सामुद्रधुनींतून बोट जात आहे. ही सामुद्रधुनी अत्यत चिचोळी असल्यामुळें किनाऱ्यावरच्या एखाद्या माणसाला हाक मारतां येईल इतका किनारा जवळ वाटतो.

टूग नावाच्या एका इडो–चायनीज् विद्यार्थ्यांशीं माझी बरीच गट्टी जमली आहे. तो पॅरीस येथे दतवैद्यकीचा अभ्यास करतो. तीन महिन्याच्या सुट्टींत सायगाव येथे तो आपल्या घरीं जात आहे. त्याचा बाप सायगाव व सिंगापूर येथे रेशमाचा व्यापार करतो. त्याची आई मलाया जातीची आहे. मागल्या सुट्टींत तो अमेरिका पाहून आला.

मद्रासलाही आपण एकदा आलों होतों, तो म्हणाला. मुंबई पहायची त्याची फार इच्छा आहे. त्याला इंग्लिश चांगले येतें. बोटीवरल्या फ्रेंच नोटीसा वाचून घेण्याकरता आम्हाला त्याचा फार उपयोग होतो.

* * *

ता. २८ जून ते ३ जुलै—

ता. २८ जून रोजीं सध्याकाळीं ६—३० च्या सुमाराला क्रीट बेटाजवळून आमची बोट गेली.

ता. २९ रोजीं आमची बोट पोर्ट सय्यदला पोहोंचावयाची होती, पण ती एक दिवस उशीरा पोहोंचणार असे कळतें. आम्ही सुवेझजवळ येत आहोंत आणि बोटीवर विलक्षण उकडतें आहे. जाताना सुवेझ कालव्यातून बोट गेली तेव्हा मी बोटीवर नव्हतों. मी सुवेझ बदरात उतरलों, आणि कैरो व पिरॅमिड्स् पाहून मोटरने पोर्ट सैय्यद येथे बोट गाठली. आता सुवेझ कालवा पहावयाची मला फार इच्छा आहे.

ता. ३० जून रोजीं पहाटे ६ वाजता आमची बोट पोर्ट सय्यद येथें आली. ७ वाजता मी, डॉ. लेनोरा आणि रावत नावाचे एक गृहस्थ असे तिघेजण पोर्ट सय्यद पहावयाला बाहेर पडलों. बोट उभी आहे त्याच्यासमोर पोर्ट सय्यदचा एक हमरस्ता दिसतो आहे. गाडीघोडे जात आहेत. दुकानाच्या दारात दुकानदार उभे आहेत. आमच्या बोटीपासून धक्क्यापर्यंत एक फळ्याचा तरगता रस्ता तयार केलेला आहे. त्यावरून बोटींतून आम्ही सरळ धक्क्याकडे चालत गेलों. आम्ही रस्त्यावर आल्याबरोबर नाना तऱ्हेच्या वस्तू विकणाऱ्या इजिप्शियन भामट्यानीं आम्हाला घेरले. अगोदर २० फ्रॅंक किमत सागून एखादी वस्तू शेवटीं २ फ्रॅंकना द्यायला ते तयार होतात! ‘लबूलब्’ (म्हणजे अश्लील चित्रे) विकणारे हळूच खिशातून तीं चित्रें काढून दाखवीत आहेत, आणि आम्हाला भुरळ घालण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. आम्ही एका रस्त्यावरून जात असता एका इजिप्शियन हॉटेलवाल्यानें आम्हाला पाहिलें आणि आम्ही हिंदी आहोंत हें ओळखून ‘राम राम! डू यू वॉट चपाती, सर?’ म्हणून हसत हसत विचारलें!

आम्ही १० वाजता बोटीवर परत आलों. बोट २ ला हालणार आहे. ११ वाजता जेवण झाल्यानंतर आम्ही बदराची मजा पहात डेकवर उभे होतों. बोटीला मोठमोठे पडाव लागले आहेत, आणि त्यावर गालिचे अंथरून निरनिराळया वस्तूचीं व्यापाऱ्यानीं दुकाने माडलीं आहेत. डेकवर उभ्या राहून फ्रेंच बाया पडावातल्या व्यापाऱ्याशीं मोठमोठ्यानें ओरडून घासाघीस करीत आहेत. डेकवर एक मजेदार दृश्य माझ्या दृष्टीला पडले. एका फ्रेंच लष्करी हपीसराची गलेलठ्ठ बायको डेकवर बसून सर्वांसमोर आपल्या मुलाला पाजीत आहे. आमच्या हिंदी बायका उघड्यावर मुलाना पाजतात म्हणून हे युरोपियन आम्हाला हंसतात, आणि हा काय प्रकार ! आमच्या बाया पदरानें मुलाला झाकून तरी घेतात. ही बाई फ्रॉक् बाजूला करून अगदीं सूर्यनारायणाला साक्षी ठेवून मुलाला पाजीत आहे ! बोटीच्या आजूबाजूला अरबाचीं मुले पाण्यात पोहत आहेत, आणि पाण्यात कुणी नाणें टाकलें, कीं बुडी मारून ते अचूक बाहेर काढून दाखवीत आहेत. २-१० ला आमची बोट पोर्ट सैय्यद सोडून सुवेझच्या कालव्यात शिरली. बोट अगदीं हळू चालत आहे. कालव्याच्या तोंडाशींच 'Starry Bolshevik' नावाची एक रशियन मालाची बोट माझ्या दृष्टीला पडली. दोन्ही बाजूला ओसाड वाळवंट आणि मधून मधून काहीं खुरटीं झुडुपें दिसत आहेत.

६-३० वाजले आहेत. आम्ही अजूनही कालव्यातच आहोंत. उजव्या बाजूच्या किनाऱ्यावर मधून मधून छोटीं छोटीं इजिप्शियन घरें दिसत आहेत. काहीं घराच्या ओट्यावर बायका बसल्या आहेत, आणि आजूबाजूला मुलें खेळत आहेत. बोट इतक्या जवळून जात आहे, कीं समुद्रकिनाऱ्यावर वाळूत खेळणाऱ्या छोट्या अरब मुलाची ओरडाओरड आम्हाला सहज ऐकू येते. ७-३० ला कालव्यातून एका मोठ्या सरोवरात आम्ही आलों आहोंत. हें 'क्रॉकोडाईल सरोवर'. या तळ्याच्या काठाशीं इस्मालिया शहर आहे. बोटींतून दूरवर लुकलुकणारे शहराचे दिवे दिसत आहेत.

८-३० ला दुसरें सरोवर आलें. हें 'बिटर लेक'. सुवेझ बदर रात्रीं १० नंतर येणार आहे. पण मी तें युरोपला जाताना पाहिलें आहे. १०-३० ला मी झोपीं गेलों.

ता. १ जुलै रोजीं सकाळीं एका बाजूला अरबस्तानचा किनारा आणि दुसऱ्या बाजूला आफ्रिका दिसते आहे. उन्हाळा इतका भासतो आहे कीं अंगावर कपडा धरवत नाहीं. फ्रेंच बाया झग्याच्या आत घालावयाच्या रंगीबेरंगी लेसच्या पातळ 'ब्रॉडीसेस' घालून जवळजवळ अर्धनग्न अवस्थेंत डेकवर फिरत आहेत.

* * *

ता. ४ जुलै ते ९ जुलै–

आबीसिनियाची जिबुती

ता. ४ जुलै रोजीं दुपारीं जिबुती बंदराला आमची बोट लागणार.

१–३० ला जिबुतीला बोट लागली. भयंकर उकडतें आहे. ऊष्णतामान १०९° डिग्री आहे. आम्ही तिघेचौघे हिंदी आणि दोघेतिघे फ्रेंच लष्करी अमलदार मिळून जिबुती पहायला बाहेर पडलों. किनारा बराच लांब होता. किनाऱ्याकडे नेणाऱ्या होडीवाल्याला प्रत्येकीं ३ फ्रॅंक्स द्यावे लागले. ॲबिसिनीयाची राजधानी आदीस अबाबा ते जिबुती अशी रेल्वे आहे. ॲबिसिनीयाला बंदर नव्हते. फ्रेंच लोकांच्या या जिबुती बंदरातूनच ॲबिसिनीयाला जगाशीं दळणवळण ठेवावें लागे. मुसोलिनीनें ॲबिसिनीया गिळण्यापूर्वीं जिबुतीहून आदीस अबाबाला जावयाला आठवड्यातून एक गाडी सुटे. आता किती सुटतात कुणाला ठाऊक. जिबुती पाहून ॲबिसिनीयन साम्राज्यनाशाच्या शोकान्त इतिहासाचें वर्तुळ मी पुरें केले म्हणायचे. जाताना ॲबिसिनीयन युद्धात इटली जिथून सर्व लष्करी सामुग्री नेई तें इटलीचें मसावा बंदर मी पाहिलें, आता येताना रास ताफारी जिथून स्वतःला लागणारा माल घेई तें जिबुती बंदर मी पहात आहे. किनाऱ्यापासून शहरात जावयाला डांबरी रस्ता आहे. मात्र जिबुतीच्या रस्त्यातून चालणें म्हणजे जळत्या निखाऱ्यातून चालण्यासारखेंच आहे. अगदींच भिकार गाव आहे हे. रस्त्यातून जाताना एक दोन गांधी टोपी घातलेलीं गुजराती माणसे आमच्या दृष्टीला पडलीं, तेव्हा आम्ही आश्चर्यचकित झालों. नंतर आम्हाला कळले, कीं जवळ जवळ २०० हिंदी लोक निरनिराळ्या धंद्याच्या निमित्तानें जिबुतींत आहेत. मुंबईच्या कुठल्याही सामान्य श्रीमंत माणसाच्या बंगल्यापेक्षाही लहान असा पांढरा

चुना दिलेला एक जुनाट बंगला ही जिबुतींतली सर्वांत प्रेक्षणीय इमारत ! या इमारतींत जिबुतीचा फ्रेंच गव्हर्नर रहातो. हायले सेलासी बादशहाचे वडील बादशहा मेनेलिक याच्या नावाचा ‘ प्लास मेनेलिक् ’ म्हणून एक चौक आहे. या चौकातल्या एका दुकानात थंड बीर घेण्याकरता म्हणून आम्ही शिरलों. मुंबईतल्या भेंडी बाजारातलीं मुसलमान चहावाल्याचीं दुकानें यापेक्षा किती तरी स्वच्छ असतात. टेबलावर माशाचे थवेच्या थवे घवघवत होते. रस्त्यात धूळ किती ते विचारू नका. आज रविवार असल्यामुळें कचेऱ्या बंद आहेत. गाडीवाले आणि टॅक्सीवाले यांचा संप चालू असल्यामुळें रस्त्यांत गाड्या दिसत नाहींत. फ्रॅंकचा भाव एकदम घसरून रुपयाला १० फ्रॅंक झाल्यामुळें त्यांनीं संप पुकारला म्हणे. सिगारेट्स आणि चित्रांचीं कार्डें घ्या, म्हणून सोमाली पोरें सारखीं आमच्या मागे मागें फिरत आहेत. जिबुतींत अमेरिका, इंग्लंड, बेल्जियम् या देशांचे कॉन्सल आहेत. उनाची झळ आणि ती धूळ असह्य होऊन आम्ही ४ वाजताच बोटीवर परत आलों. बोटीने रात्रीं १० ला जिबुती सोडले.

ता. ५ जुलैला आम्ही एडनच्या आखातात आलो आहोंत. बोट जोरानें हालत आहे.

ता. ६ जुलै रोजीं अरबी समुद्रात आम्ही शिरलो आहोंत असें वाटते. अस्मान गाठू पहाणाऱ्या लाटा उसळत आहेत आणि बोट भयंकर हालते आहे. बहुतेक सर्व उतारू बेजार होऊन आपापल्या केबिनमध्यें पडून आहेत.

मी, आमचा बर्मी मित्र बो टिन् आणि थोडे फ्रेंच लष्करी इपीसर एवढेच काय ते पाचसात जण आज रात्रीं डिनर हॉलमध्यें आहोंत. मला बोट मुळींच लागत नाहीं. आमचा बो टिन् दांडगा गडी आहे. फ्रेंच बोटीवर जेवणाच्या वेळीं फुकट मिळणारी क्लॅरेट् दारू हवी तितकी पितो आणि बोटीवर नाचरंग मजा करतो. एक वात्रट फ्रेंच मुलगी आमच्या बोटीवर आहे. ती सर्वांशीं टिवल्या बावल्या करते. रात्रीं जेवणानंतर टिन्नें ग्रामोफोन लावून आपल्याबरोबर नाच म्हणून तिला विनंती केली. ‘नाहीं’ म्हणून ती दूर गेली. टिन् सरळ गेला, आणि तिच्या दंडाला धरून त्यानें तिला खेंचून आणली आणि नाचावयाला सुरुवात केली ! तो दांडगे-

श्वर आहे, पण स्वभावानें मोठा उमदा आहे. अमेरिकेंत आणि इग्लंडात राहून हस्तकौशल्याचीं कामें शिकून तो रगूनला घरीं जातो आहे. एका बड्या ब्रम्ही जमीनदाराचा मुलगा आहे तो. त्याचीं राजकीय मतें बेफाम आणि अराजक आहेत. बाप मेला, कीं आपली सर्व जमीन आपण कुळाना वाटून टाकणार, तो म्हणतो !

* * *

ता. १० जुलै–

ॲम्स्टरडामहून बटेव्हियाला जाणारा मि. व्हॅन हेल्डेन नावाच एक तरुण डच गृहस्थ आमच्या बोटीवर आहे. उच बाध्याचा आणि निळ्या डोळ्याचा, मोठ्या गोड स्वभावाचा माणूस आहे. त्याच्याबरोबर मी आज बोलत बसलों होतों. डच फॅसिस्ट पक्षाच्या सुरवातीच्या सभासदापैकीं आपण एक आहोंत म्हणून त्याने सागितले तेव्हा मला आश्चर्य वाटलें.हा एवढा चागला माणूस फॅसिस्ट कसा ? डच फॅसिस्ट पक्षाची त्यानें मला खूप माहिती सागितली. त्या पक्षाचे ७०,००० सभासद आहेत म्हणे. " ज्यू लोकाचा द्वेष वगैरे तुम्ही शिकवता कीं नाहीं ?" मी विचारले. "छे, छे, आमच्या डच् फॅसिस्ट पक्षात ज्यूद्वेषाला जागा नाहीं." तो म्हणाला. भाडवलवाले आणि मजूर याचें प्रेमळ ऐक्य कसे करता येईल, हे तो मला समजावून सागत होता, आणि ते सर्व भाविकपणे ऐकण्याचे मी ढोंग करीत होतों. मात्र मी एकदोन खोंचदार प्रश्न विचारले त्याचीं उत्तरें त्याला देता येईनात. मला तो एक मार्ग चुकलेला ध्येयवादी तरुण वाटला. त्याला इग्लिश भाषा चागली येत होती. बटेव्हियात स्थायिक होण्याचा विचार असल्यामुळें मलाया भाषेचें पुस्तक चोपडी घेऊन अभ्यास करण्यात तो बोटीवरल्या वेळेचा उपयोग करीत होता. त्याच्या बहिणीच्या नवऱ्याचा बटेव्हियाजवळ कुठल्या तरी गावीं तबाखूचा मळा आहे. तेथें ही स्वारी मुक्काम ठोकणार आहे.

उद्या सकाळीं ६ वाजता आमची बोट कोलबो बंदराला लागणार. या सोळा दिवसाच्या बोटीच्या प्रवासाने मी अगदीं विटल्यासारखा झालों आहे, आणि केव्हा एकदा माझ्या प्रिय हिंदुस्थानचा किनारा माझ्या दृष्टीला पडेल, या उत्कठेने मी वेडावून गेलों आहे.

* * *

ता. ११ जुलै–

आम्ही आतां घरीं आलों आहोंत !

पहाटेपासून कपडे करून मी तयार आहे. ६–३० ला आम्ही कोलंबो बंदरात उतरणार

कोलंबो शहर चिमुकलेच पण छानदार आहे. इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन, डच, जपानी सर्व देशांच्या बोटी या बंदराला लागत असल्यामुळे या शहरातल्या घरादारांवर, हॉटेलांवर युरोपियन सुधारणेची बरीच छाप पडलेली दिसते. एखाद्या लहानशा युरोपियन शहरासारखे कोलंबो वाटते. हिंदुस्थानच्या नाहीं, तरी हिंदुस्थानला लागलेल्या लंकाद्वीपाच्या जमिनीवर पाऊल टाकताना आम्हा सर्व हिंदी उतारूंना अवर्णनीय आनंद झाला आहे. सूट, नेकटाय, बूट काढून टाकून पायजमे आणि चपला घालून रस्त्यातून फिरण्यात आम्हाला मजा वाटते आहे. आम्ही घरीं आलों आहोंत ! उतरल्याबरोबर आम्ही सर्वजण एका दुकानात गेलों, आणि हिंदुस्थानचे एकमेव वैशिष्ट्य ती पानपट्टी घेऊन चघळावयाला सुरुवात केली ! बो टिन् खुषींत आहे. त्याने आपला राष्ट्रीय ब्रम्ही वेष परिधान केला आहे, खालीं रंगीत लुंगी, अंगावर काळ्या रेशमाचा लांडा कोट, आणि डोक्याला लाल रेशमी फडके !

प्रिन्स ऑफ् वेल्स हॉटेलात आम्हीं जेवलों, आणि नंतर एक टॅक्सी ठरवून कोलंबो शहर पहावयाला बाहेर पडलों. सिनॅमन् गार्डन्स ही मुंबईच्या राणीच्या बागेसारखी एक बाग आहे. ती पहिल्यांदा पाहिली. हिंदी, युरोपियन आणि सिलोनी श्रीमन्त लोकांचे बंगले या बाजूला आहेत. सिलोनला कांहीं युरोपियन छोटे इंग्लंड म्हणतात ते खोटे नाहीं. जिकडे तिकडे हिरवेगार गवत आणि वृक्षाच्छादित रस्ते दिसतात. रस्त्यांचीं नांवें पाहूनही इंग्लंडची आठवण होते,— हाईडपार्क कॉर्नर, एडिंबरो क्रेसन्ट, वगैरे. म्यूझियममध्ये कॅंडीचा राजा श्रीविक्रमराजसिंह (१७९६–१८१५) याचे सिंहासन, मुकुट व इतर राजचिन्हें पाहिलीं. हीं विलायतेत होतीं. ती पांचव्या जॉर्ज बादशहानीं १९३४ सालीं सिलोनला परत दिलीं.

१५ वर्षांपूर्वी सिंहली लोकांनीं बांधलेलें एक प्रचंड बुद्ध देवालय पहावयाला नंतर आम्ही गेलों. सवंग पांढरासा आणि नारिंगी रंग दिलेल्या या देवळांतल्या बुद्धाच्या प्रचंड मूर्ती मला विशेष आवडल्या नाहींत. अगदींच भडक आणि सवंग हा रंग दिसतो, आणि देवाला तो शोभत नाहीं. बुद्धधर्मीयांना मूर्तिपूजा मान्य नाहीं म्हणे. या बुद्धाच्या मूर्तीपुढें मात्र गुढगे टेकून नमस्कार घालणारे किती तरी सिंहली स्त्रीपुरुष भक्त मला दिसले.

माऊंट लेव्हिनियावर असलेले ग्रॅंड हॉटेल पाहाण्यासारखें आहे. एका तुटक्या कड्यावर ही इमारत आहे, आणि समुद्राच्या लाटा खिडकी-खालीं असलेल्या खडकावर फेसाळत असतात.

संध्याकाळीं बाजारांत काहीं वस्तू लंकेच्या आठवणी म्हणून खरेदी केल्या. येथील काळेकुळकुळीत, भयंकर जबड्याचे, केसांच्या जटांत फण्या लावलेले जातिवंत सिंहली लोक पाहिले, कीं ते रावणाचे वंशज असावेत याबद्दल मुळींच शंका वाटत नाहीं. स्वभावानें मात्र सिलोनी लोक अत्यंत चांगले वाटले, आणि बिभीषणाची आठवण झाली!

रात्रीं ८–१५ च्या गाडीनें तालियामानारला जावयास निघालों.

* * *

ता. १२ जुलै

तो जवळ जवळ येत आहे तो माझाच हिंदुस्थान!

सकाळीं ६ ला तालियामानारला पोहोंचलों. रेल्वेच्या धक्क्याला लागूनच बोट उभी आहे. तालियामानार आणि धनुष्कोडी यामधलें अंतर इंग्लिश खाडीसारखेंच बरोबर २६ मैल आहे. धनुष्कोडीला बोट लागणार, आणि बोटीच्या धक्क्याच्या दुसऱ्या बाजूला आगगाडी उभी असणार. मला अगदीं बरोबर कॅले-डोव्हर किंवा बुलॉ-फोक्सटनची आठवण झाली. पण कुठें धुक्यानें आणि गारठून टाकणाऱ्या वादळी वाऱ्यानें बेफाम झालेली इंग्लिश खाडी, आणि कुठें एखाद्या सरोवरा-प्रमाणें सकाळच्या कोंवळ्या प्रकाशांत शांत प्रशांत दिसणारा आमचा हा हिंदी समुद्र!

बोट चालूं लागली. क्षणाक्षणाला मी माझ्या प्रिय हिंदुस्थानच्या जवळ जात आहे. या शांत वेळीं बोटीच्या डेकवर उभा असता नाना विचार माझ्या डोक्यात उसळत आहेत. आता हिंदुस्थानच्या प्रिय भूमीवर मी पाऊल टाकणार म्हणून माझे अंतःकरण भरून आलें आहे. तरी मी अवघा ३ महिने या देशापासून दूर होतों. तीस तीस वर्षे दूरदेशात काढणाऱ्या निर्वासित देश-भक्ताना काय वाटत असेल बरें? पूर्वी माझ्या डोक्यात असलेल्या एक दोन कल्पनाना या प्रवासानें चांगलाच धक्का बसला. मला वाटे देश म्हणजे काय—आपण जमिनीवर थोडेच प्रेम करतों? आपणाला प्रिय असलेलीं, आपल्या ओळखीचीं, आपल्यासारखींच अनेक माणसे इथें आजूबाजूला आहेत म्हणून हा देश आपणाला आवडतो. हींच माणसे दुसऱ्या कुठल्याही भूभागावर असलीं, तर तो भूभागही आपणाला आवडेल. पण तसें नाहीं याची मला आता खात्री वाटते. समोर दिसणाऱ्या धनुष्कोडीच्या किनाऱ्यावर माझें कोण आहे? पण कुठल्याही सोज्वळ, सुंदर, थंडगार युरोपियन शहरात पाऊल ठेवताना मला कधींच झाला नाहीं इतका अनन्यसाधारण आनंद या अनोळखी पण केवळ हिंदुस्थान देशाच्या म्हणून रांकट, धुळकट भूमीला मी थोड्याच वेळानें स्पर्श करणार या विचारानें मला झाला आहे. छे, छे, देश म्हणजे नुसतीं आपलीं माणसें नव्हे. देश म्हणजे ती विशिष्ट भूमी, तीं झाडें, तीं फुले, तें वातावरण आणि तीं माणसें. झाडें आपला जीवनरस ज्याप्रमाणें जमिनींतून शोषून घेतात, तसाच आम्ही माणसें देश या शब्दात सामावलेल्या या सर्व गोष्टींतून आमचा जीवनरस शोषून घेतों, आणि आम्ही जे आहोंत ते 'आम्ही' होतों! या देशातून उचलून आम्हाला दुसऱ्या देशात टाकलें तर उपटून दुसरीकडे लावलेल्या झाडा-प्रमाणें आमची स्थिती होईल. शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक दृष्टया आम्ही सुकून जाऊ, आणि म्हणूनच समोर दिसणारा तो धनुष्कोडीचा किनारा, आणि त्यावर शांतपणें डुलणारीं तीं माडाचीं झाडे पाहून माझें अंतःकरण क्षणाक्षणाला थरारून येतें आणि त्यात शब्द घुमतात, कीं जवळ जवळ येतो आहे तो माझाच हिंदुस्थान.

———